DE GRONINGER GODGELEERDEN IN HUNNE EIGENAARDIGHEID.

DE GRONINGER GODGELEERDEN IN HUNNE EIGENAARDIGHEID.

TOESPRAAK

AAN ZIJNE VROEGERE EN TEGENWOORDIGE LEERLINGEN,

NA VERVULDE VIJFENTWINTIGJARIGE HOOGLEERAARSBEDIENING,

VAN

P. HOFSTEDE DE GROOT.

TE GRONINGEN, BIJ

A. L. SCHOLTENS.

—

1855.

VOORBERIGT.

De aanleiding tot het eerst mondeling houden, later uitwerken en nu uitgeven dezer Toespraak *heb ik in de Inleiding zoo volledig opgegeven, dat ik daarover hier niet behoef te handelen.*

Twee opmerkingen heb ik alleen hier nog te maken. De eene is, dat men mij in dit werkje gedurig op vele zaken zal zien terug komen, welke vroeger door mij reeds daarin waren aangeroerd. Ik heb dit moeten doen, om misverstand weg te nemen. Altijd maakt men ons tegenwerpingen, door dat men op deze en die bijzaken *drukt, alsof zij bij ons* hoofdzaken *en keerpunten zijn, die uit haar verband rukt en dan verkeerd verstaat. Ik heb daarom hier de* hoofdzaken, *waarop bij ons alles aankomt, telkens weder van allerlei zijden in 't licht gesteld, opdat, moge men met ons instemmen of niet — dit is eene tweede vraag — men ons althans eerst regt versta.*

Toch vrees ik minder, dat men over te veel herhaling en uitvoerigheid zal klagen, dan veeleer over te groote kortheid, en men zal zeggen, dat hier zeer veel vreemds is te lezen, 'twelk niet genoegzaam bewezen of wel geheel onbewezen is.

—

Alsdan gelieve men, en dit is mijne tweede opmerking, in 't oog te houden, dat ik niets heb willen bewijzen, *maar alleen* aanwijzen, *wat mijne vrienden en ik eigenaardigs hebben, en hoe wij, zonder dit te bedoelen, onder hooger bestuur daartoe zijn geleid, zoodat wij, wilden wij vrede hebben met ons geweten, niet anders konden spreken en handelen, dan wij getracht hebben te doen. Had ik de* gronden, *waarop onze zienswijze steunt, tevens willen aanvoeren, ik zou wel tien deeltjes of deelen hebben moeten schrijven.*

Doch waartoe zou dit dienen? Die gronden vindt men in ons Tijdschrift, *in onze* Compendia *en in velerlei andere geschriften. En deze* Toespraak *zal niet de studie daarvan overbodig maken, maar alleen inleiden of herhalen: — inleiden voor geheel met ons onbekenden, die verlangen te weten, wat wij zijn en wat wij willen; herhalen voor onze leerlingen en vrienden, om hun 't overzigt er van gemakkelijker te maken.*

Dat mededeelingen en beschouwingen van dezen aard, hoe welkom aan velen, aan velen ook tot misduiding en veroordeeling aanleiding geven, weet ik uit veelsoortige ondervinding. Maar mag men daarom zwijgen? Zweeg de Heer, dewijl vele zijner tijdgenooten Hem met spot of met steenen of met een kruis beantwoordden?

Hij, dien ik poog te volgen, zegene voor zijne Gemeente ook 't geen ik hier haar aanbied!

Groningen den 28 Junij 1855.

INHOUD.

I. In 't algemeen, bl. 134. 1. Eene Christelijke, niet uitsluitend eene Hervormde, bl. 134. 2. Geene geloofsleer, bl. 134. 3. Eene geschiedkundig-wijsgeerige wetenschap, bl. 135. Mysterieën, bl. 141. 4. Onderscheid tusschen Bijbelsche Godgeleerdheid en Christelijke Dogmatiek, bl. 142. 5. Bewijzen voor de Dogmatiek ook uit de Kerkgeschiedenis getrokken, bl. 147. Proeve er van: het leerstuk der zaligheid uit genade, bl. 147. 6. Het speculatieve en mystische der Dogmatiek, bl. 152.

II. Bijzondere deelen, bl. 157. De Christologie vooraan, bl. 157. Christus persoon, bl. 160; werk, bl. 160. Aanvang der leer over Hem niet van den Logos te maken, bl. 161. Voorbestaan van Gods Zoon, bl. 163. Jezus Christus maar één persoon, die maar ééne natuur bezit, bl. 165. De Godmensch, bl. 168. Beryllus, bl. 172. Apollinaris, bl. 173. De Christologie op de geschiedenis steunende, bl. 174.

2. De Theologie, bl. 177. Gods souvereiniteit, bl. 177. Voorverordening ter verkiezing, niet ter verwerping, bl. 178. Gods liefde, bl. 180. Gods bestuur in het sterven van Jezus, bl. 181. De voldoening, bl. 181. Jezus, Gods Zoon, niet Gods Broeder, bl. 183.

3. De Anthropologie, bl. 185. De enkele mensch en het menschdom, bl. 186. De mensch kenbaar uit Jezus Christus en zijne geschiedenis, bl. 187.

4. De Soteriologie, bl. 189. Verlossing is niet genoeg, bl. 190. Geen tusschenstaat, bl. 191.

G. De Apologetiek, bl. 192. Hare bronnen, bl. 192. Haar inhoud, bl. 195.

Het geheel is geen *stelsel*, maar eene *zienswijze*, eene rigting met vaste methode, bl. 196.

HOOG GEACHTE LEERLINGEN!

INNIG GELIEFDE VRIENDEN!

Dikwijls ben ik door meer en min bekenden, ook door velen uwer, schriftelijk en mondeling verzocht, om iets over de opvatting des Christendoms, ons, Groninger Godgeleerden, eigen geworden, op te stellen, zonder dat ik tot nog toe besluiten kon aan dat verzoek, hoe dringend ook gedaan, gevolg te geven. Door tegenstanders ben ik daartoe ook wel opgeeischt. Doch op eischen, persoonlijke aanvallen en beleedigingen antwoordde ik nooit. Behalve in deze en die geschriften, mij door den nood der Kerk, wie men vrije Evangelieprediking wilde betwisten, afgeperst, zweeg ik altijd; mijne vrienden zwegen meestal ook; en doorgaans hebben wij de beoordeeling van ons werken en streven, ook als men ons niet-spreken aan hoogmoed en laatdunkendheid toeschreef, overgelaten aan anderen, bovenal aan Hem, die harten en nieren kent.

Ik behoef dit zwijgen wel niet te verontschuldigen. Het is uiterst moeijelijk, over zich zelven te spreken; zelfs tegenover bekenden doet men het niet spoedig.

Daarenboven, wien vergunt men gaarne een blik in het binnenste heiligdom van hart en geest en leven? Hoe weinigen weten ook zulk spreken regt te verstaan! Hoe weinigen kunnen eenvoudigheid en waarheid onderscheiden van gemaaktheid en schijn! Hoe velen vermoeden bijoogmerken, ook waar alleen zucht voor de eere van God en onzen Heer en voor het heil der Gemeente de pen bestuurde!

Eindelijk: *wat* zoude ik verhalen? Het voornaamste, dat wij doen, is toch geheel gelijksoortig aan 't geen alle Godgeleerden, immers in de Evangelische Kerk, verrigten. Wij bestuderen het goddelijk Evangelie met alle hulpmiddelen, welke onze tijd oplevert en wij kunnen verkrijgen; wij brengen de slotsommen van ons onderzoek in catechisatie, preek, collegie en geschrift tot onze Leerlingen, de Gemeente en het Publiek. Is daarin iets eigenaardigs: welnu, de Evangelische Christenen, behooren immers niet tot de Roomsche Kerk, waarin elk als kind moet napraten, wat de onfeilbare Moeder hem gelieft voor te zeggen? Welk Hoogleeraar, welk Predikant, welk ontwikkeld Gemeentelid heeft bij hen niet zijne inzigten, hem door nadenken eigen geworden, en in deze en die opzigten van andere afwijkende? Waarom zullen *wij* dan over onze eigenaardigheid spreken als iets bijzonders, en alzoo aanleiding geven, dat 't geen *bijzaak* is, *onze* voorstelling des Evangelies, worde aangezien, alsof het ons hoofdzaak ware, terwijl ons hoofdzaak is: onze voorstelling des *Evangelies?*

Alleen hierin is bij ons iets bijzonders, 't welk eenige opmerking verdient, dat onder ons *vele* Godgeleerden *in éénen geest* werken, en wel *te zamen* werken. Is dit afspraak, of van zelve ontstaan? Wat wordt er mede bedoeld: eigene eer, of bevordering van 't Godsrijk? — Op deze vragen heb ik wel eens een volledig antwoord willen geven; maar eigenlijk liefst op deze alleen.

Het belang daarvan woog bij mij zoo zwaar, dat ik nu vier jaar geleden (ik weet niet meer regt, door wien overreed) er mij toe zette, om deze vragen te beantwoorden. Ik maakte de schets van een uitvoerig opstel daarover, aan den waardigen C. Ullmann gerigt, die mij voor de *Theologische Studien und Kritiken* er meermalen dringend om had verzocht; ik deelde haar mede aan eenige vrienden; ik begon met hare uitwerking, — maar de pen ontzonk mijne hand.

Wat mij nu evenwel doet spreken, moet ik, eer ik verder ga, verhalen.

Het was den 6 Mei 1854 vijfentwintig jaar, dat ik mijn Hoogleeraarsambt alhier aanvaardde. Ik had dat tijdstip openlijk onopgemerkt willen laten voorbijgaan, omdat ik den 14 December 1851 mijne vijfentwintigjarige Evangeliebediening met eene plegtige predikatie in de Gemeente had gevierd en mij toen vele blijken van achting en liefde waren geschonken. Dit was mij nog te kort geleden, dan dat ik er nu toe kon besluiten, om weder openlijk van mijn aanstaand feest te gewagen en b. v. den 6 Mei 1854 eene Academische rede te houden, gelijk eenige Ambtgenooten bij zulk eene gelegenheid doen en doorgaans zeer geschikt is.

Ik was dus bepaald, van mijn vijfentwintigjarig Professoraat in 't openbaar te zwijgen en alleen met enkele allernaaste vrienden een stil huiselijk feest te vieren. Maar geheel tegen mijne verwachting en buiten mijne gissing hadden mijne tegenwoordige Leerlingen den dag mijner inwijdingsrede in de Academische Jaarboeken van 1829 opgespoord, en kwamen nu eenigen uit aller naam mij begroeten en met een aangenaam geschenk begiftigen. Couranten spraken er van, en nu namen ook vele andere inwoners dezer stad en vrienden, elders woonachtig, deel in mijne vreugde. Zóó werd ik tot spreken gedwongen,

en sprak ik op dien onvergetelijken dag menig woord van liefde en dankbaarheid jegens God en menschen.

De 6 Mei viel dit jaar op eenen Zaturdag, toen ik geene lessen had. Ik moest mij weldra op die van Maandag voorbereiden, doch gevoelde dadelijk, alsdan al mijne zoo liefderijk in mij belangstellende Leerlingen niet voor mij te kunnen zien, zonder met hen aan mijn voorregt te denken en hen voor hunne liefde te danken.

Neen, ik kon niet zwijgen! Vijfentwintig jaren had God mij gezegend, mij onuitsprekelijk veel goeds geschonken, verre boven 't geen ik had kunnen verwachten of had verdiend; deze Leerlingen wilden in mijne vreugde deelen — en ik zou Gods naam niet met hen prijzen door lof en dank? Ik zou ook deze gelegenheid niet aangrijpen, om licht en waarheid in hen te bevorderen en bij hen tot helderheid te brengen, van welken geest wij zijn, mijne Ambtgenooten in den Hoogleeraarspost en in de Evangeliebediening met mij, en onze vroegere en latere Leerlingen met ons?

Zoo sprak ik dan, naar eene uitvoerige schets, twee uren lang, over 't geen God mij in de laatste vijfentwintig jaren heeft geschonken, over mijne vrienden en mijn werk met hen, over mijne Leerlingen en onze vreugde over hen, over Gods wijs en liefdevol bestuur, ook in de regeling van ons lot zoo treffend en heerlijk zigtbaar.

Maar dezelfde reden, die mij toen tot spreken dwong, leidt mij nu ook tot schrijven. Ik kan veler vriendelijkheid, mij bij die gelegenheid betoond, door geene afzonderlijke brieven beantwoorden. Daarenboven, er is veel te bespreken. Hebben oudere Leerlingen voorts niet hetzelfde regt, om te hooren, wat ik tot de tegenwoordige, maar in hen eigenlijk tot alle vroegere tevens, sprak? Zou ik ook wel doen al wat mijne hand vindt, zoo ik aan den vooruitgang der Wetenschap en het heil der Gemeente nu ook

niet, door middel van de uitgave mijner Toespraak, zocht te werken? Moet niet, voor zooverre wij in onze opvatting van het Christendom de waarheid aan onze zijde hebben, dit anderen bekend worden, opdat zij er hun voordeel mede doen; voor zooverre wij haar niet hebben, ons dit worden aangewezen, opdat wij en onze Leerlingen en Vrienden van dwaling of eenzijdigheid terugkomen? — En wat nog wel het allergewigtigste is: mag ik het blijven aanzien, dat zelfs vrienden het meer en meer openlijk uitspreken, dat wij eene *school* of eene *partij* uitmaken, dat wij er naar streven een juist afgebakend *stelsel* te bouwen? Mag ik toelaten, dat eenige Leerlingen wanen genoeg gedaan te hebben, als zij *onze* zienswijze kennen en overnemen, alsof bij ons het heil ware te vinden, en wij hen niet als zelfstandige leerlingen tot Jezus Christus en Gods openbaring in Hem, en tot Gods geheele openbaring in de natuur en wereldgeschiedenis wilden leiden? Mag ik door zwijgen medewerken, dat er werkelijk ooit eene Groninger school of partij worde geboren en aldus het goede, dat wij kunnen stichten, voor een groot deel worde bedorven? Moet ik er niet een protest tegen inleveren, door eene eenvoudige blootlegging van ons streven en bedoelen, en kan ik dit beter en eenvoudiger doen dan door de uitgave mijner Toespraak?

Deze laatste overweging is mij de zwaarste van allen en doet mij over alle, anders ook nu nog niet geringe, bedenkingen henen stappen. Wij hebben dusverre onze werkzaamheid in Wetenschap en Kerk tegen het gevaar van eene partijzaak te worden, behoed; maar dit gevaar wordt steeds dreigender. Er schijnt geene mogelijkheid te bestaan, om het af te weren, dan door eene verklaring te geven, hoe wij tot onzen gemeenschappelijken arbeid zijn gekomen en wat wij bedoelen.

Zoo heb ik dan, met goedkeuring mijner Vrienden,

besloten, eindelijk eens openlijk, zamenhangend en uitvoerig uiteen te zetten, wat wij, Groninger Godgeleerden, eigenlijk willen, hoe wij daartoe zijn gekomen en waarom wij dusverre daarbij blijven. Met zulk een schrijven wil ik mijnen dank betalen aan Hem, die mij bewaarde, leidde en zegende, mijn geheele leven dóór, doch bijzonder dit vierde gedeelte eener eeuw in de eervolste, heiligste en nuttigste betrekking, die ik mij ooit kon wenschen; met zulk een schrijven hoop ik het goede, 'twelk de Heer ook door ons doet, te bevorderen, ons streven, om andere Evangelische Godgeleerden niet *tegen* te werken, maar *met* hen mede te werken (onzen irenischen en niet polemischen geest), in het licht te stellen, der Wetenschap en der Gemeente eenige dienst te bewijzen, en te doen, wat mijn pligt van mij scheen te eischen. Want de tijd heeft veel moeijelijks en zwaars; elk die kan, moet de hand leenen, om uit de weeën en smarten, waarin de Kerk nu verkeert, eene betere toekomst te doen geboren worden. Wij staan, als Ganzevoort en Erasmus, op de grenslijn van een ouden en nieuwen tijd. Eene doortastende hervorming van Wetenschap en Kerk is noodig, doch is nog niet tot stand gekomen; zij worstelt, om zich vorm en vastheid te verschaffen; die haren gelukkigen voortgang kan bevorderen, mag zich niet onttrekken.

Mag ook ik mij dan niet onttrekken: ik verheug mij, dat de liefde mijner Leerlingen mij aanleiding geeft, het te doen in eene Toespraak aan u, aan u allen, vroegere en latere Discipelen en Vrienden! *Gij* zult mijn schrijven houden voor 't geen het is, niet voor eene zelfverdediging, allerminst voor eene zelfaanbeveling of lofrede op ons zelve, maar voor een verhaal van een vriend aan vrienden gedaan over 't geen hem en den zijnen is gebeurd, eene reeks van jaren lang; voor eene lofzegging aan den Vader daarboven, die dit zóó beschikte; voor

eene verklaring aan onbevooroordeelden en onpartijdigen van sommige punten, waarbij zij belang hebben en die hun dusverre duister zijn. Aan u schrijvende, mijne Leerlingen! die welwillend jegens mij en mijne Ambtgenooten gezind en met ons bekend zijt, maar nu ook, voor een goed deel sedert jaren van ons verwijderd, in vriendschappelijke betrekking met allerlei andere Nederlandsche Godgeleerden leeft, en niet zoo zeer met alles bekend zijt of in alles instemt, dat er niet veel te verhalen en in 't regte licht te plaatsen zou overig zijn; aan u, mijne Leerlingen, voor 't meerendeel reeds Ambtgenooten in de prediking des Evangelies, wier namen en gelaatstrekken mij steeds voor oogen staan, en wier vriendelijken handdruk ik dikwijls nog gevoel: — aan u schrijvende, kan ik op kundige en onpartijdige beoordeelaars rekenen, en dit zal, hoop ik, eenige gemakkelijkheid, ja eenige mogelijkheid van uitvoering geven aan mijne nog altijd moeijelijke taak.

Veel moet ik u verhalen, wat velen uwer hebben zien ontstaan en waartoe zij hebben medegewerkt. Maar voor de tegenwoordige Leerlingen is eene uiteenzetting van oudere dagen, voor de vroegere Discipelen eene van de nieuwere tijden noodig. Omtrent de zaken, die ik verhaal, vrees ik (kleine vergissingen, die mogelijk zijn, uitgezonderd) van niemand uwer, en ook van geen vreemde, eenige tegenspraak; mijne berigten zullen waar en naauwkeurig zijn. Mogt echter mijn oordeel en de toon mijns schrijvens, ja ook geheel dit geschrift bij anderen miskenning en verguizing vinden, wel nu, ik ben daaraan reeds lang gewend; en hoe diep dit mij smart om hunnentwille, die er zich door bezondigen, het is daarbij mijn troost, dat de leerling niet meer is dan de Meester; ook behoor ik gaarne onder hen, die Hij zalig heeft genoemd, dewijl zij om *zijnentwille* worden gesmaad en gelasterd. Want voor Hem is mijn strijd; zijn kruis

draag ik Hem gaarne na; Hij is, gij weet het, *Hij* is mijne hoop, mijne liefde, mijn één en alles.

En nu frisch en moedig de taak aanvaard! *De Groninger Godgeleerden* wensch ik u *in hunne eigenaardigheid* voor oogen te stellen. Maar ik heb u hiertoe veel te verhalen; en om u het overzigt er over te gemakkelijker te maken, zal ik mijne Toespraak in eenige afdeelingen splitsen.

I.

Eerst spreek ik dan over den *oorsprong* der zienswijze, welke den Groninger Godgeleerden eigen is.

Doorgaans is het geene gemakkelijke taak, de wording eener eigenaardige geestrigting te schetsen. Want zelden weet men, *wat* daartoe al medewerkte, en, als men het weet, dan is het nog niet aan te wijzen, *hoe* alles zamen werkte. Immers, gelijk Jean Paul het uitdrukt, elke geest is Corinthisch erts, uit bekende metalen op onbekende wijze zamengesmolten.

Alle bestanddeelen, die in de geestrigting der Groninger Godgeleerden tot één geheel zamenwerken, en bovenal elke zamenvloeijing van die allen kan ik derhalve niet aanwijzen. Ik moet mij bij 't voornaamste bepalen.

Om dan den oorsprong der geestrigting, nu van Groningen uitgaande, te vinden, moeten wij ons eerst naar Utrecht begeven; want wel niet alleen, maar toch vooral dáár borrelde hare bron, en wel bijzonder in den *Praeceptor Hollandiae*, gelijk de met Nederland wel bekende Lücke hem noemt.

Philip Willem van Heusde, die van 1804 tot 1839, toen hij overleed, Hoogleeraar in de Geschiedenis en het Grieksch te Utrecht was, is een der merkwaardigste mannen, die ooit op Nederlands bodem leefden. Was Hemsterhuis een voortreffelijk criticus, in den ruimsten zin des woords, dat is een oordeelkundig en smaakvol kenner der oudheid; Ruhnkenius een man, die zijne omvattende geleerdheid vooral aanwendde, om tot de studie van Plato te leiden; Wyttenbach een wijsgeerig philoloog, die Plato's denkbeelden wist te verklaren: aan dit drietal sloot zich Van Heusde waardig aan als wijsgeerig en diepzinnig geschiedkenner en als uitlegger van Plato's geest en bedoeling. Zijne geschriften, even eenvoudig in vorm, als rijk en diep van inhoud, leggen deze getuigenis van hem af. Maar verre boven zijne boeken stond zijne wijze van collegiehouden en van omgang met de Studenten. Zoo iemand, dan heeft hij de kunst bezeten, om anderen te leeren opmerken en nadenken, de waarheid liefhebben, zoeken en vinden. Verwonderlijk gelukkig bezat hij vooral eene gave en volgde hij eene gewoonte, in Nederland meer dan elders te vinden, die van met zijne leerlingen in de openlijke lessen zeer veel *zamen te spreken.* Niemand kon, gelijk hij, door Socratisch vragen, uit elken niet geheel misdeelden jongeling lokken, wat, hem zelven onbewust, in het diepst zijner ziel verscholen lag. En daarom vooral werden sommige zijner lessen dan ook door zijne leerlingen, al den tijd huns verblijfs aan de Academie dóór, vlijtig bijgewoond. Maar ook zijn eigen onderzoek wist hij in zijne lessen en geschriften zóó mede te deelen, dat men zich eerst met hem verlegen gevoelde, dan met hem eene uitkomst meende te hebben gevonden, straks met hem bedrogen uitkwam, daarna weder eene andere zocht, en deze eindelijk ook met hem vond.

Doch ik behoef over Van Heusde niet meer te zeggen, vooral ook daar hij door velen in zijne eigenaardigheid reeds is geteekend. Want toen zijn onverwacht afsterven Nederland in rouw dompelde, spraken vele begaafde monden aan allerlei plaatsen ter zijner eere, en wat eenigen hebben gesproken, is ons door de pers bewaard; terwijl er ten slotte eene *Memoria Heusdii* van onzen Rovers uitkwam, die zich aan de geschriften van Ruhnkenius over Hemsterhuis, van Wyttenbach over Ruhnkenius en van Van Heusde over Wyttenbach waardig aansluit [1]).

Toen Van Heusde in Utrecht bloeide, was aan de Hoogeschool aldaar een eigenaardig leven, 't welk ook wel uit velerlei andere oorzaken, waarvan ik straks eenige zal noemen, doch vooral uit zijn onderwijs ontsproot. Studenten zijn gewoon met de minste pligtplegingen over hunne Hoogleeraren te spreken. Welnu, toen ik te Groningen Student was (1819—1826), kwam geen Utrechtenaar bij ons, noch een van ons te Utrecht, of Van Heusde's persoon en geestrigting, zijn onderwijs, zijne belangrijke collegies, zijne humaniteit, zijne beschouwing van de verschillende volken en velerlei anders over Van Heusde was de schering en inslag der gesprekken. Het was, alsof men over Utrecht sprak, zoo men Van Heusde noemde; hij was de Hoogeschool, haar ziel, haar leven.

In dien tijd, en ook wat vroeger en later, was er in Utrecht een vriendenkring van Studenten, die, vooral door Van Heusde gewekt, met lust en ijver zich op de kennis der Christelijke waarheid toeleidden. Zij zochten de Grieksche en Romeinsche oudheid te kennen, bijzonder Plato, waarbij Van Heusde zelf hun beste gids was.

---

[1]) Zie ook over Van Heusde, *De bewegingen in de Nederl. Herv. Kerk, in de jaren* 1833–1839, *uitgegeven door* GIESELER, *Rott.* 1841, bl. 209–212.

Behalve toch dat geheel zijne rigting Platonisch was, las hij ook in een avondgezelschap met een aantal uitgelezene leerlingen eenige voorname schriften van Plato, vanwaar dit collegie het *Platonicum* heette. Zij zochten de Hebreeuwsche oudheid en den geest der Oostersche volken te doorgronden, waarbij, behalve J. H. Pareau, de Hoogleeraar der Oostersche talen, hun ook Van Heusde behulpzaam was, als wijsgeerig beschouwer der geschiedenis en der volkenkunde. Vooral ook het Nieuwe Testament trachtten zij naauwkeurig te doorzoeken, waartoe de voortreffelijke uitlegkundige collegies van J. Heringa hen op den besten weg hielpen. En dit alles poogden zij wijsgeerig juist en zedelijk diep te doen, waarvoor hun het onderwijs van den diepzinnigen en streng zedelijken wijsgeer J. F. L. Schroeder, die zijn eigen weg ging, doch althans niet minder dan Kant, een echt zedelijk en een alle harten voor de deugd ontvonkende leermeester was, tot degelijke opleiding verstrekte.

Bij dit alles werd vooral ook het oog geslagen op het eigenaardig *Nederlandsche* in de beoefening van Letteren en Godgeleerdheid. Van Heusde poogde elk volk en elke eeuw uit de oorspronkelijke daden en gedenkstukken zuiver te doen kennen, en zoo wees hij vaak, om de Nederlandsche natie te kenmerken, op hare eigenaardige ontwikkeling, op de oudste Nederlandsche scholen, die der Broeders van 't Gemeene Leven, op de ons eigene genootschappen, gelijk de Maatschappij: *tot Nut van 't Algemeen*, op onze Geleerden, Erasmus en Hugo de Groot, op onzen Nederlandschen Wijsgeer Frans Hemsterhuis, den nog veel te veel verzuimden, diepen, oorspronkelijken, veelzijdigen denker [1]).

---

[1]) Later (in 1829) deed hij dit schriftelijk in zijne onovertroffen *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs*.

Intusschen hadden de Utrechtsche vrienden aan deze leermeesters nog niet genoeg voor hunne godgeleerde vorming. Nu werden zij door deze, dan door gene ontmoetingen of door 't vinden van belangrijke boeken verder geholpen. Onder de Nederlandsche schrijvers maakten H. Muntinghe, Hoogleeraar te Groningen, door zijne *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* en J. H. van der Palm, Hoogleeraar te Leiden, door zijne Bijbel-vertaling en verklaring en zijne smaakvolle preken, redevoeringen en verhandelingen, op hen, gelijk op alle Nederlanders, diepen indruk. In den tijd, dat mijn tegenwoordige ambtgenoot L. G. Pareau te Utrecht student en een ijvrig lid van dien vriendenkring was (1817—1827), maakten zij bovendien vooral met eenige boeken kennis, die grooten invloed op hen hadden. Een er van was J. J. Hess, *Verhandeling over Gods koningrijk, of beschouwing van het ontwerp der goddelijke inrigtingen en openbaringen*, 't welk hun het Christendom als eene inrigting, als eene Kerk deed kennen en geheel den Bijbel op zinvolle en tevens naauwkeurige wijze leerde beschouwen. Een ander boek was het werk van denzelfden schrijver, *Leer, daden en lotgevallen van onzen Heer*, waaruit zij het leven van Jezus uit zeer belangrijke oogpunten leerden nagaan. Een derde geschrift werd gevonden door S. Koorders, die het in een boekwinkel had gezien, er in gebladerd had en het nu vertoonde: Spittler's *Kirchengeschichte*, een boek, 't welk, hoe vele gebreken het bezit, daar het in een wereldschen toon en geest ook het heiligste behandelt, hen evenwel, die vóór de komst van Roijaards als Hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis (1823), geen begrip van Kerkhistorie hadden, nu lust aan haar deed krijgen en hen opwekte, haar *pragmatisch* of *genetisch* te leeren kennen. Een vierde, door Heringa aanbevolen, was het Grieksche Nieuwe Testament met verschillende lezingen

en vele gelijkluidende plaatsen voorzien, van Gerard van Maestricht, met de voorletters G. D. T. M. D. (Gerardus de Trajecto Mosae Doctor), in 1711 en 1735 te Amsterdam uitgegeven. Om de vele, keurig uitgezochte, gelijkluidende plaatsen, daarin meer dan in eenige andere uitgave voorkomende, werd dit Nieuwe Testament, als het eens op verkoopingen voorkwam, door de leden van den Utrechtschen Studenten-kring aangekocht en aan elkander ten geschenke gegeven; want zij achtten dit een best hulpmiddel, om de Schrift uit de Schrift te begrijpen. Nog werd door hen een belangrijk geschrift veel gelezen en bestudeerd: F. A. KRUMMACHER, *Ueber Geist und Form der evangelischen Geschichte*, een werk, 't welk voor het eenvoudig-menschelijke en diepzinnig-goddelijke der Evangelische schriften de oogen opende.

Immers wat Van Heusde hen in 't algemeen leerde, elke eeuw en natie uit hare eigene gedenkstukken te verstaan, dit pasten deze zijne Discipelen vooral ook op het Christendom toe. Altijd onderzochten zij 't Evangelie, en altijd weder, en al weder uit andere en meest verschillende oogpunten. Omtrent elk belangrijk leerstuk was het: wat leert het Evangelie? of wel: wat Jezus, wat Paulus daarover? Eens kreeg Pareau de vraag te beantwoorden: van wáár men in de Christelijke Dogmatiek, volgens Jezus zelven, moest beginnen? Hij vond: niet van God, niet van den mensch, maar van Jezus Christus zelven; van zich zelven was toch Jezus altijd aangevangen. Toen hij dit had gevonden, stond hij stil, verbaasd en verwonderd; want wilde men dit voorbeeld volgen, hoe geheel anders moest dan de Dogmatiek worden!

Gewis, noch Van Heusde, noch Heringa, noch Hess zouden deze vrienden zoo ver gebragt hebben, als zij in heldere en zelfstandige kennis des Christendoms gekomen zijn, zoo niet het Evangelie aldus door hen ware onder-

zocht, en telkens weder onderzocht, en zij, wel verre van elkander te bewonderen, niet hunne voortbrengselen onderling aan eene zeer strenge critiek hadden onderworpen, ten einde de waarheid (Van Heusde's streven) zuiver en klaar te leeren kennen.

Gij verlangt zeker eenige namen dezer vrienden te hooren. Onder hen waren de Godgeleerden B. R. de Geer, (later Hoogleeraar te Franeker), P. H. Hugenholtz (thans Pred. te Rotterdam), N. C. Kist (thans Prof. te Leiden), J. F. van Oordt JWz. (11 Dec. 1852 als Prof. te Leiden gestorven), H. J. Roijaards (den 2 Jan. 1854 te Utrecht als Prof. overleden), H. N. van Teutem (thans Pred. te Rotterdam bij de Remonstranten), H. G. J. van Doesburgh (mede te Rotterdam Predikant), S. Koorders (Pred. te Maarsen bij Utrecht), L. G. Pareau en W. Muurling (thans mijne ambtgenooten te Groningen).

In vele zeer onderscheidene, doch vooral in twee gezelschappen vormden zich deze en andere uitstekende jongelingen; het eene, in 1813 opgerigt en nog bloeijende, was aan de beoefening van Geschiedenis en Letteren gewijd, en had tot spreuk, eerst *Historia Duce*, straks *Utile dulci*, en daarin waren ook vele niet-Godgeleerden, en welligt ook niet alle straks genoemde Theologen; het andere, ter beoefening der eigenlijke Godgeleerdheid, in haren wijden omvang, bestemd, telde ook weder niet allen, maar eenigen van hen en anderen onder zijne leden, het had tot zinspreuk: *'Αληθεύειν ἐν ἀγάπῃ.*

Van dit Utrechtsche Academieleven wordt dikwijls met hooge ingenomenheid gesproken, ook in uitgegeven geschriften van Roijaards, Kist en anderen, en is ons nu een treffende schilderij opgehangen in eene uitstekende biographie van onzen vriend van Oordt, door een vriend van hem, die zelf ook nog in dat Academieleven mede heeft

gedeeld [1]. Zelfs werd het tusschen eenige der vrienden, wier standplaatsen niet al te ver uit één lagen, nog voortgezet als Predikanten. Dit laatste wordt door één hunner, N. C. Kist, op deze wijze beschreven [2]: „Met aandoening maar innig zielsgenoegen, denk ik er aan terug, hoe wij, 't zij te Meerkerk bij Roijaards, te Woudenberg bij Hugenholtz, te Leersum bij de Wijs, te Neêrlangbroek bij van Oordt, te Lienden bij de Geer, of bij mij te Zoelen, veelal ook met echtgenooten of zusters, te zamen waren, zoodat, wanneer de pastorij te klein was, de herbergzaamheid van een en ander lid der Gemeente werd ingeroepen. Dan was het, dat wij, onder gezellig genot, als waren wij nog niet van de Academie gescheiden, elkander alle pastorale bezwaren en ontmoetingen mededeelden, den zoo verschillenden geest en toestand onzer Gemeenten en van die in onzen omtrek, bespraken, elkanderen raad en bemoediging toedienden, en vooral de aandacht reeds leerden te vestigen op hetgeen ons toescheen, het Christendom in het gemeen, en de Nederlandsche Hervormde Kerk in het bijzonder, in het groote of in het kleine, tot bevordering en ontwikkeling en heil te zullen verstrekken; terwijl het meer belangrijke dan tot schriftelijke opstellen aanleiding gaf, die, inmiddels rondgezonden, de stof eener latere beraadslaging uitmaakten."

Dit zij genoeg van den vriendenkring der Utrechtsche Studenten. Ik ga met u over naar Groningen.

---

[1] Zie H. M. C. van Oosterzee, *Het beeld van J. F. van Oordt, JWz.* (*'s Hertogenbosch* 1853) bl. 17—41.

[2] Zie *Kerkelijk Weekblad* van 21 Jan 1854 in een levensberigt over H. J. Roijaards.

Ook aan deze Universiteit vormde zich in de jaren van mijn studenten-tijd een vriendenkring, waarin ik u moet binnenleiden.

De behoefte aan een zelfstandig, dieper gaand, meer bevredigend onderzoek, dan waartoe ons de lessen in de Letterkundige en Godgeleerde Faculteit aanleiding gaven, bragt ook hier eenige jongelingen te zamen, om door eigene inspanning te verkrijgen, wat zij gevoelden noodig te hebben. Onze smaak werd gevormd door B. H. Lulofs, die over de Nederlandsche Taal en Letterkunde en over Stijl en Welsprekendheid collegies hield, zelf eene uitmuntende voordragt had en ons zoo wel leerde stellen als reciteren. In den geest en de eigenaardigheid der Hebreeuwsche oudheid werden wij ingeleid door H. Muntinghe, die, een geleerd, vroom en beminnelijk man, met taal- en geschiedkundigen blik het Oude Verbond beschouwde en in zijne reeds genoemde *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*, waarvan ons, al lazen wij het geheele, uit elf deelen bestaande, werk niet, de inhoud en strekking bekend was, ons op den weg hielp, om den historischen gang der openbaring van God te leeren inzien. Voorts werkten op ons vele andere Academische Leeraren te Groningen en vele vaderlandsche schrijvers, bovenal de smaakvolle van der Palm; en ook menig buitenlandsche auteur, vooral Herder.

Herder werd door mij gevonden. Ik kwam dikwijls op de Academische Bibliotheek en *dwaalde* dan meermalen tusschen de rijen boeken, onzeker rondziende, en niet wetende, wat ik zou zoeken; want ik wist geen weg op het veld der wetenschap, wist niet, hoe en waartoe zij beoefend moest worden, en werd toch door eene drift, waarvan ik mij geene rekenschap kon geven, altijd weder naar haar henen getrokken. Zoo zag ik eens eene zeer lange rij boekdeelen staan van éénen schrijver, 't geen mij prikkelde, om er eens in te zien, wat die man al

geschreven mogt hebben. Hij heette Herder, en bij hem vond ik onderwerpen behandeld, waaraan ik nooit had gedacht; niet alleen *De geest der Hebreeuwsche poëzij*, door Muntinghe aangehaald, maar ook *Briefe zur Beförderung der Humanität*, *Briefe über das Studium der Theologie*, *Ideën zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, en velerlei anders. Ik keek in, zocht op, las, las menig deel van de groote reeks, en verhaalde er van aan mijne vrienden. Deze maakten mij wederkeerig opmerkzaam op Van Heusde. Wij zochten de dissertaties, onder hem geschreven, te verkrijgen, en spraken over het eigenaardige van Van Heusde. Wij besloten Plato te bestuderen, door Van Heusde zoo zeer aanbevolen, en rigtten een Letterkundig Gezelschap op, *Nulla sine literis vita*, waarin Plato's *Symposion* werd gelezen en besproken, doch zonder dat wij eerst veel van dien hoog vliegenden geest begrepen; zelfs dat *het goede zelf*, *het schoone zelf*, *het regtvaardige zelf* bij Plato het *ideaal* van het goede, schoone en regtvaardige beteekende, wisten wij een tijd lang niet uit te vinden. Daar de meeste leden van dit Gezelschap Godgeleerden waren, had het theologisch element daarin nog al kracht. Doch een Letterkundige maakte er ons in 1824 bekend met een werk, welks hoofddenkbeeld door mij diep werd bestudeerd, B. Constant, *De la Religion, considérée dans sa source, ses formes et ses développements.* Dat de godsdienst hare bron heeft in een eigen godsdienstig gevoel, 't welk ons even natuurlijk en ingeschapen is, als het ons eigen is te ademen, te eten, te wandelen, was ons geheel vreemd en nieuw, maar werd ons uit dit boek zeker en duidelijk. En wat moest uit dit beginsel niet volgen! — Ook Frans Hemsterhuis, door Van Heusde dikwijls geprezen, werd ter hand genomen, en althans eenigzins verstaan. Een Oostfriesche bekende van mij, Hitjer, die te Utrecht studeerde en de reis altijd over Groningen nam, bragt eens, welligt in Junij

2

1819, van Utrecht komende, een excerpt mede van Van Heusde's Collegie over de *Historia philosophiae.* Op vriendelijk verzoek liet hij het ons achter. Mijn broeder (D. A. de Groot, thans Predikant te Sneek), toen in den laatsten tijd van zijne Academische studie, schreef het af; en ik maakte later eene copie van zijn afschrift. Nooit heeft welligt eenig geschrift zulk een invloed op mij geoefend, als deze weinige bladen. Ik zag, om het voor mijn leven niet weder te vergeten, wat het *hoogste* op aarde is, naar welks kennis en bezit wij moeten zoeken: de *menschelijkheid;* wat de *geschiedenis* moet zijn: het verhaal van de *ontwikkeling* des menschdoms tot menschelijkheid en beschaving; wat *wijsbegeerte* moet zijn: een streven naar helder inzigt in alle dingen, opdat de mensch meer *mensch* worde.

Van Heusde werd ons veel meer bekend, toen in den herfst van 1823 T. A. Clarisse hier Hoogleeraar werd en zoowel de Uitlegging des Ouden Verbonds, als de Kerkgeschiedenis geheel in Van Heusde's geest behandelde. Wel was hij geen onmiddellijk leerling van Van Heusde, maar zijn vriend van Oordt, in wiens nabijheid hij als Predikant te Doorn had geleefd, toen deze te Neêrlangbroek stond, had hem geheel en al in die geestrigting ingeleid, zoodat hij als een volkomen Heusdiaan te Groningen onderwees.

Zóó ontstond er een Studentenkring in Groningen, aan dien in Utrecht in vele opzigten verwant en in vereering van Van Heusde gelijk. Er waren ook toevallige overeenkomsten. KRUMMACHER's *Geist und Form der evangelischen Geschichte* b. v. leerden wij ook in 't laatst van mijnen Studententijd kennen. Ik kwam het geestvolle boek aan de Academie niet ten einde; maar in den winter van 1826-1827, den eersten van mijn Predikantsleven, was het mijne voornaamste studie, waaruit ik veel voorlas en verhaalde aan de Academievrienden, die mij kwamen bezoeken. Ook

was reeds vroeger het Nieuwe Testament van Gerard van Maestricht mijn handboekje, zoodat ik bij de bewerking mijner Verhandeling over den Brief aan de Hebreën, die in Maart 1825 te Utrecht bekroond werd, van niets meer gebruik maakte, dan van dit Nieuwe Testament, ten einde door de vele daarin te vinden gelijkluidende plaatsen den Brief aan de Hebreën te beter te verstaan. Bij gelegenheid van deze bekrooning kwam ik te Utrecht in persoonlijke kennis met Van Heusde, en maakte deze eenen hoogst aangenamen indruk op mij; ook verkreeg ik van hem een schat van dissertaties, onder hem geschreven, en van oraties en verhandelingen van hem, gelijk ik tevens Pareau en Van Teutem, toen Studenten, leerde kennen en de vroegere kennismaking met Van Oordt, Predikant te Utrecht, nu voortzette. Dit alles versterkte, gelijk ik niet behoef te zeggen, mijne Heusdiaansche rigting en den band tusschen de Utrechtsche en Groninger vrienden.

Maar de grootste overeenkomst was wel, nevens de gemeenschappelijke vereering van Van Heusde, de ijver, om uit het Nieuwe Verbond het Christendom te leeren kennen. Toen wij Studenten waren, werd veel van de oude Hervormde Dogmatiek afgebroken, stuk voor stuk. Wat de eene Hoogleeraar liet staan, werd bij den ander neergeworpen; wat allen wilden behouden, werd door Duitschers bestreden, wie wij dikwijls gelijk moesten geven; wat deze verdedigden, werd door sommigen onzer aangevallen. Wij waren onzeker, zagen, dat een nieuwe opbouw noodig was, en besloten, nu eens vol moed, dan met schroom: Zelve moeten wij aan 't werk. Het Nieuwe Testament moeten wij onderzoeken!

Wat mij betreft: ik was minder in de Theologie gaan studeren, om Predikant te worden, dan wel om te zien, wat het Christendom eigenlijk wilde. Was *dat* het Christendom, wat er mij op catechisaties voor was uitge-

geven, dan wilde ik het nooit prediken. Mijn geheel godsdienstig en zedelijk gevoel kwam op vooral tegen de leer der volstrekte praedestinatie, maar ook tegen vele andere leerstukken; angsten en benaauwdheden had ik er over van mijne kindsheid af, jaren lang; ze prediken zou ik nimmer kunnen.

Tot het onderzoek des Nieuwen Verbonds waren velen onzer, behalve door de studie der Hebreeuwsche Oudheid, ook door ijverige beoefening der Grieksche Letterkunde veelzijdig voorbereid. In zeer vele gezelschappelijke zamenkomsten zochten wij in het Nieuwe Verbond diep door te dringen; en ook om zelve meer bekend te worden met de eenvoudige en gezonde uitlegging des N. Verbonds, door studie der Ouden verkregen, begon ik nog als Student in 1826 de Annotaties van Hugo de Groot op het N. Verbond uit te geven. Onder de nieuwere schrijvers werd ons USTERI, *Paulinischer Lehrbegriff*, in 1824 uitgegeven, een licht en eene hulp. Wij zagen er uit, hoe Paulus eigenlijk eene geheel andere grondaanschouwing van het Christendom had bezeten, dan onze Hervormde Dogmatiek kende. Ook TWESTEN, *Dogmatik der Evangelisch-Lutherischen Kirche*, waarvan het eerste deel in 1826 verscheen, maakte bij ons veel opgang, ofschoon sommigen dadelijk zeiden, dat hij met de eenheid der Bijbel- en Kerkleer *moest* vast raken, gelijk later is gebleken. ULLMANN's *Sündlosigkeit Jesu* was dadelijk bij de eerste verschijning ons ook eene rijke bron van leering en nadenken. Ik schafte mij de *Studien und Kritiken* aan, vooral dewijl er zulk eene verhandeling in stond en van dit Tijdschrift derhalve wat was te wachten.

Tot de Groninger vrienden, die aldus zamenwerkten, behoorden T. Roorda (thans Hoogleeraar te Delft), J. A. Karsten (3 Julij 1826 als Predikant te Sas van Gent overleden), M. A. Amshoff en C. H. van Herwerden, CHz.

(thans Predikanten te Groningen), J. Sonius Swaagman (thans Predikant te Onderdendam), W. Verweij (thans Predikant te Winschoten), L. Schukking (17 Maart 1851 als Predikant te Groningen overleden), A. Rutgers (thans Hoogleeraar te Leiden), J. J. Swiers (thans Predikant te Havelte), J. Busch Keiser (thans Predikant te Mensingaweer) en anderen.

Zeker was aan deze Groninger vrienden mindere theoretische veelzijdigheid en eenheid en misschien meer rigting op het gemoedelijke eigen, dan aan de Utrechtsche. Velen onzer hadden, even als vele Utrechtenaars, eene stille huiselijke opvoeding genoten; maar kenden door deze welligt nog meer dan zij Lavater, Jung-Stilling, Van Alphen en dergelijke schrijvers van hunne kindsheid af, zoodat er door hen altijd veel gevraagd werd naar het gemoedelijke gebruik van het Evangelie. Even als de Utrechtsche vrienden, die, bijzonder door Professor Schröder, het leven des menschen naar vaste zedelijke beginselen in zijne hooge waarde leerden kennen, vroegen ook wij gestadig naar de kracht des Evangelies tot vorming van hart en karakter. Dit werd onder ons ook bevorderd door de studie van de nieuwe philosophie, waarin Roorda ons den weg wees. Zelf was hij daarin regt t' huis gekomen door de gelukkige bewerking eener prijsvraag, te Leiden uitgeschreven, over de anticipatie bij de Stoïcijnen en Epicuristen [1]. Op zijn aanraden namen wij nu PLATTNER's *Aphorismen*, VILLERS *Philosophie de Kant*, later KANT zelven ter hand, waardoor wij, gelijk toen ook weder door Hemsterhuis en anderen, eenigzins verder kwamen. De rigting op het gemoedelijke was bij dit practische intusschen ons zoo eigen, dat sommigen van ons als jonge Predikanten den naam van dweepers en mystieken bekwamen.

---

[1]) Zie *Annales Acad. Lugd. Bat.* 1822–1823.

Doch hoe nuttig voor ons elk in het bijzonder te Utrecht en Groningen al deze oefeningen waren, eene krachtige werking naar buiten zoude er wel niet uit voortgekomen zijn, indien het Hem, die alle dingen bestuurt, niet hadde behaagd, eenige leden der Utrechtsche en Groninger vriendenkringen later zamen te brengen, opdat zij het, door hen als Studenten begonnen, zelfstandig onderzoek gezamenlijk mogten voortzetten.

Die vrienden werden al vroeg in de stad Groningen bijeengebragt. J. F. van Oordt, JWz., die uit Utrecht in Februarij 1829 als Hoogleeraar te Groningen, en ik, die in Mei 1829 in dezelfde betrekking naast hem werd geplaatst, waren de eersten. Ons volgden in Mei 1831 Van Herwerden, die hier als Predikant was beroepen, uit den Groninger kring, en in November 1831 Pareau, die uit den Utrechtschen kring zich als Hoogleeraar bij ons voegde, en eindelijk Amshoff, die in October 1832 weder uit de Groninger vrienden als Predikant hier werd geplaatst. Later, na het vertrek van Van Oordt naar Leiden in November 1839, kwam in Junij 1840 Muurling weder bij ons, als Van Oordt's opvolger, uit den kring der Utrechtsche Studenten.

Van Oordt en ik begonnen dadelijk den Vrijdag avond te nemen voor vaste zamenkomsten, om het N. Verbond te lezen, 'tgeen met Pareau en later met Muurling nu vijfentwintig jaren is voortgezet. Wij gebruikten alle vier, als handuitgave, de editie van G. van Maestricht om de parallele plaatsen, ten einde altijd de Schrift uit de Schrift te beter te verstaan. Doch was het *Evangelie* ons hoofdzaak, wij zagen tevens hoe langer zoo duidelijker, dat dit Evangelie door *Nederlandsche* Godgeleerden, vooral oudtijds, op eene andere en veelal betere wijze was opgevat, dan door vele buitenlanders, wier zienswijze evenwel bij ons te lande de inheemsche had verdrongen. Van Oordt

en Pareau spraken dit dikwijls in 't algemeen uit. Muurling was in die overtuiging reeds in 1831 eene doctorale verhandeling gaan schrijven over Wessel Ganzevoort [1], en hield als Groninger Hoogleeraar eene inwijdingsrede over denzelfden grooten Groninger [2], terwijl hij, als Rector Magnificus in October 1848 zijn post nederleggende, eene rede hield „Over de echt Christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde Kerk, die naderhand wel onderdrukt zijn, maar thans weer algemeen in derzelver waarde en waarheid beginnen erkend en gevolgd te worden [3]."

Ik was er dieper in doorgedrongen door in 1831 en 1832 mijne *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen* te bewerken, daar zij is, gelijk ook de titel aanduidt, „eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der Roomschgezinde Gemeente in deze stad [4]." Toen eens mijne aandacht daarop was gevallen, trokken mij Bonifacius, Ludger, Praedinius en Erasmus bijzonder aan. In 1836 begon ik het leven van dezen laatsten, na jaren lang voortgezette studie zijner werken, te beschrijven en had ik reeds twaalf bladen er van afgedrukt, toen ik van wege de drukten, aan het uitgeven van *Waarheid in Liefde* verbonden, er eerst meer uit geraakte en later geen kans zag, het breed aangelegde werk in denzelfden geest te voleindigen, zoodat ik eenigen tijd later besloot, niet zonder strijd, de reeds afgedrukte bladen te vernietigen.

---

[1] *De Wesseli Gansfortii cum vita tum meritis in praeparanda sacrorum emendatione in Belgio septentrionali, Traj. ad Rhen.* 1831.

[2] *De Wesseli Gansfortii, Germani Theologi, principiis ac virtutibus etiam nunc probandis et sequendis, Amst.* 1840.

[3] Zoo luidt de vertaling en uitbreiding dier rede, in *Waarheid in Liefde* 1849, II, en ook afzonderlijk uitgegeven.

[4] *Gron. bij J. Oomkens*, 1832.

Wat wij echter waren, werd ons nog veel meer duidelijk, toen wij het voortreffelijke werk van C. Ullmann over Wessel Ganzevoort ontvingen [1]. In hem, dien wij nu voor 't eerst regt begrepen en hoogachtten, leerden wij ook ons zelve eerst regt kennen; wij zagen, dat wij ééns geestes kinderen waren met dien echten zoon van Nederland; zonder dat wij 't wisten, had onze eigenaardigheid er ons toe gedreven, om in denzelfden vrijen, wijsgeerigen, gemoedelijken, practischen geest Gods openbaring in Christus op te vatten, als Wessel had gedaan, altijd evenwel met veel en groot onderscheid, 't welk ik hier nu niet kan aanwijzen.

Na dien tijd vervolgde ik mijne studieën over de Nederlandsche Godgeleerdheid met nieuwen lust en gaf er eene slotsom van in het stukje: *Beschouwing van den gang, dien de Christelijke Godgeleerdheid in het algemeen dusverre in Nederland heeft gehouden*, in KIST en ROIJAARDS *Nieuw Archief*, D. II, *Leid.* 1842. Aan het slot dezer beschouwing schreef ik:

„Wat Thomas van Kempen, wat Wessel, wat Erasmus hebben geleerd, is oneindig voller, ronder, veelzijdiger, en daardoor geestvoller dan het meeste, dat de twee latere eeuwen hebben gegeven. Hunnen geest moeten wij kennen, gelijk nu zoo velen zoeken te doen; wat zij aanvingen, voortzetten; dit met al den schat van wijsheid, dien de latere eeuwen voor vele bijzonderheden aanbragten, verrijken, zoo wij eene voor Nederland geschikte opvatting des Christendoms willen bevorderen. Zonder hen regt te kennen, maar met denzelfden Nederlandschen geest bezield, poogden dit reeds vele groote mannen. *Wij* moeten dit, ook met hen te kennen. Zóó bevelen wij het eeuwig Evangelie aan, en leggen het uit en passen het toe; ja

[1]) *Johann Wessel, ein Vorgänger Luther's, Hamb.* 1834.

het *eeuwige*, altijd en overal *hetzelfde* Evangelie, maar op die wijze, waarop het Nederlandsche volk deszelfs hemelschen rijkdom en goddelijke kracht het best in zich kan opnemen. Zoo worden wij mede-arbeiders van God en Christus, om eene heerlijke vernieuwing der Kerk te bevorderen!"

Waren de drie Hoogleeraren wekelijks en vaak meer dan eens in de week te zamen: er hadden ook meer bijeenkomsten plaats met anderen. Eerst hielden Van Herwerden, Amshoff en ik die te zamen, waarvan eene vrucht was de uitgave onzer gemeenschappelijk bewerkte *Christelijke Betrachtingen. Eene bijdrage tot de stichtelijke lektuur, naar de behoefte dezer tijden, Gron.* 1834. Later, in den zomer van 1835, kwam I. Busch Keiser, toen Predikant te Westerwijtwerd, ons te Groningen voorstellen, een Godgeleerd Gezelschap op te rigten, 'twelk eenmaal in de maand zou zamenkomen, 's winters in de stad, 's zomers op het land, aan de huizen der leden, ten einde gemeenschappelijk de waarheid, gelijk die in Christus is, te onderzoeken, door verhandelingen als antwoorden van opgegevene vragen voor te lezen en te beoordeelen, een boek des Nieuwen Verbonds te lezen en onze gedachten en ondervindingen aan elkander mede te deelen, terwijl later een Tijdschrift als vrucht onzer werkzaamheden kon worden uitgegeven, 't welk zou moeten strekken, om de Christelijke waarheid naar de behoefte onzer dagen voor beschaafde Christenen, helder en gemoedelijk tevens, voor te stellen. Dit plan beviel. Een twaalftal vrienden trad toe. In October 1835 was de eerste vergadering, en nu begon dat vrienden-gezelschap te werken, welks geest u uit ons Tijdschrift genoegzaam bekend is. Doch niet is u bekend, voor zooverre gij zelve niet leden zijt of geweest zijt, hoeveel allen er aan

te danken hebben, hoe streng wij elkanders stukken beoordeelen, zoodat er somtijds niet veel van overblijft, hoe leerzaam hierdoor voor den geest, en hoe genotvol voor het hart die bijeenkomsten zijn, en hoe hoog zij dus worden gewaardeerd.

Dit gezelschap is het brandpunt onzer gemeenschappelijke werkzaamheid geworden; en het Tijdschrift van wege hetzelve sedert 1837, onder den titel *Waarheid in Liefde*, uitgegeven, de voorname oorzaak, dat er zoo veel sprake van eene *Groninger school* en *Groninger Godgeleerdheid* is gekomen. Ik acht deze namen ongepast; maar als ik van *Groninger Godgeleerden* spreek, dan bedoel ik die vrienden, welke, door dit Tijdschrift vooral, als *Godgeleerden* voor het Publiek optreden, en *Groninger* Godgeleerden mogen heeten, dewijl zij meest in of bij Groningen woonachtig zijn en hun Tijdschrift hier wordt gedrukt.

Ook in dit Tijdschrift betoonen wij ons als *Evangelische* en *Nederlandsche* Theologen. *Evangelische*, daar wij uit de Heilige Schrift, vooral uit die des Nieuwen Verbonds, als de zuiverste oorkonde van Gods openbaring in Christus, liefst alles afleiden; *Nederlandsche*, daar wij ons aan Wessel, Erasmus, Lodensteyn, Hinlopen, Van Alphen, om van nog levenden te zwijgen, naauw aansluiten.

Intusschen hebben wij ook aan vreemden veel te danken, met name aan Duitschers, LÜCKE's *Johannes*, NEANDER's Levensbeschrijvingen, *Denkwürdigkeiten* en Kerkgeschiedenis, HASE's *Gnosis*, en bovenal ULLMANN's *Sündlosigkeit Jesu* hebben veel invloed op ons gehad. Ik weet niet, hoe vele exemplaren van dit werkje van Ullmann ik wel heb ten geschenke gegeven; één gaf ik in 1831 aan iemand, die de Moraal wilde bestuderen, met het woord: „Daaraan zult gij meer hebben, dan aan de meeste lijvige boeken over de Moraal." — Dat wij tot Ullmann bovenal ons getrokken gevoelen, is niet vreemd. Toen hij in 1847

ons bezocht, zeide een onzer hem, dat vele Nederlanders en vooral wij Groningers hem, meer dan eenig ander Hoogduitsch Theoloog, als eenen der onzen hoogachtten. Hij antwoordde: „Geen wonder; mijne theologie is door de Nederlandsche, of, zoo gij wilt, door de Groningsche, namelijk door die van Wessel Ganzevoort, hoofdzakelijk geworden, wat zij is."

Welligt verwondert gij u, dat ik Schleiermacher niet noemde, terwijl toch velen zeggen, dat wij veel van hem overnamen, of wel, dat wij Schleiermacherianen zijn. Ik deed het niet, dewijl hij, in vergelijking met die anderen, weinig invloed op ons heeft gehad. Wij kenden hem niet, voordat onze rigting zich reeds in hare eigenaardigheid had gevormd. Ik begon op hem regt opmerkzaam te worden, toen ik zag, dat twee tegenvoeters in de godgeleerde wereld, De Wette en Tholuck, hem beide met eerbied aanhaalden. Dit zal in 1831 geweest zijn. Vroeger had ik wel het eene en andere van hem in handen gehad, met name *Der Christliche Glaube*, 't welk ik mij had aangekocht, doch weinig begrepen. Nu las ik zijne Leerredenen bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der overgave der Augsburger Belijdenis, in 1830 gehouden, met dien uitslag, dat deze lectuur mij den blik opende, om Schleiermacher te begrijpen, zoodat ik ook zijne *Reden über die Religion* met groote belangstelling las en later veel meer van hem bestudeerde. Doch vóór dat dit plaats had, waren onze *Christelijke Betrachtingen* grootendeels bewerkt [1]), waarin Da Costa naar waarheid zegt [2]), dat de eerste beginselen reeds waren nedergelegd dier Godgeleerdheid, welke later in ons Tijdschrift is ontwikkeld. Ja zelfs, toen ik het eerste ontwerp mijner *Theologia Naturalis* of *Philosophia religio-*

---

[1]) Ofschoon eerst gedrukt in 1834.

[2]) *Rekenschap van gevoelens*, *Amst.* 1843, bl. 19.

nis op stelde, in het Academiejaar 1832—1833 (ik bezit dit eerste opstel nog), had Schleiermacher mij niet zoo veel belang ingeboezemd, dat ik hem ergens noemde. En is dit belang veel grooter geworden, gelijk behoorde, wij zijn evenwel altijd zeer veel van Schleiermacher, vooral in het leerstellige, blijven verschillen [1]. — Het voornaamste, dat wij van hem en anderen hebben geleerd, zal ik later in bijzonderheden opgeven.

Ik heb den oorsprong van onze eigenaardigheid als Godgeleerden u in 't algemeen geschetst, of wel velen uwer ook maar herinnerd. Want voor zooverre gij onze oudere Leerlingen zijt, hebt gij veel van 't verhaalde zelve bijgewoond en medegedaan. Dit alles is niet in een hoek geschied. Wij hebben als Hoogleeraren en Evangeliepredikers met onze Leerlingen en de Gemeente geleefd, ons inzigt aan het hunne beproefd en gescherpt, en niets voor waar gehouden, dan 't geen wij konden en durfden uitspreken in de gehoorzaal en van den kansel; *konden* uitspreken, dewijl het ons helder werd en opdat het ons meer helder mogt worden; *durfden*, dewijl het, naar ons beproefd inzigt, goed en waar was en tot opwassing der Kerke in haar Hoofd diende.

En dit konden en durfden wij nog te meer, ook van den kansel, doen, dewijl wij steun aan elkander hebben, en bovendien het zeldzame geluk genieten, in de stad Groningen eene Gemeente te vinden, die, vol Friesche vrijheid en kracht, en vatbaar voor al wat goed en waar en Christelijk mag heeten, vrij en onbevooroordeeld alles opneemt en zelve aan den eenigen toetssteen, het Evangelie, dit beproeft.

---

[1]) Dit is goed aangewezen in den *Tijdspiegel* 1849, D. I, bl. 81–93, vooral bl. 92: „In datgeen, wat het wezen uitmaakt hunner zienswijze, staan deze mannen (de Groninger Godgeleerden) niet alleen niet naast, maar tegenover Schleiermacher, de Godgeleerden des historischen geloofs tegenover den speculatieven Wijsgeer."

Zal ik den oorsprong van ons streven en onze rigting nu ten slotte met een enkel woord kenmerken, dan zeg ik, dat onze rigting is eene *Nederlandsch-Evangelische.*

Het *Evangelie* is bij ons alles. Maar welk prediker van Christus streeft er niet naar, dat hem dit Evangelie alles worde? En hoeveel verschil toch in de opvatting er van! Nu, onze opvatting is dan eene *Nederlandsche;* niet alleen in dien zin, dat zij uit het onderwijs van Muntinghe, van der Palm, Heringa en verreweg het meeste uit de opleiding van Van Heusde is ontstaan, en vreemdelingen daartoe veel minder hebben bijgedragen; maar ook in dezen zin, dat wij ons met de Nederlandsche Godgeleerden, vooral met Wessel en Erasmus, en met hunnen eenvoudigen, bepaalden, practischen en gemoedelijken geest, veel meer verwant gevoelen, dan met Luther, Calvijn, Schleiermacher, of wien ook, die elders te huis behoort, en met hunnen meer bespiegelenden, regtsgeleerden, wijsgeerigen, en vaak zwevenden trant van de Godgeleerdheid te behandelen.

Hoewel wij dit Nederlandsch-Evangelische onzer rigting altijd hebben beweerd, is het bijna door niemand erkend. Doch het is althans eens uitgesproken door één jeugdig geleerde, wiens stem alleen meer geldt, dan menig koor; ik meen door A. des Amorie van der Hoeven, Jr., in zijne recensie der Encyclopaedie en Dogmatiek van Pareau en mij, waarin hij zegt[1]: „Wij spreken echter van eene *Groningsche* rigting, van de *Groningsche* school, en erkennen daarmede school en rigting voor echt vaderlandsch. Ongewoon en heugelijk verschijnsel! Wel heeft het ons nooit aan Godgeleerden ontbroken, die de verschillende vakken hunner wetenschap met vrij en zelfstandig onderzoek bewerkten en verrijkten; maar zij droegen veelal steenen aan voor der buren bouw, en vraagden tot loon daarvan eene woon-

(¹) *Proza en Poëzij*, bl. 65–67.

plaats onder buurmans dak. Sinds wij verleerd hadden den toon te geven, gewenden wij ons na te spreken. En ontkend kan het niet worden, dat achtervolgens de stelsels der Duitsche Godgeleerden in ons vaderland werden overgenomen en nagebouwd, zij het ook, dat wij er veel van het onze aan toevoegden, meer nog van het vreemde afkeurden en verwierpen. Met de opkomst der Groningsche school begint in dit opzigt een nieuw tijdperk voor de Vaderlandsche Godgeleerdheid. Want deze school heeft noch hare wijsbegeerte, noch hare beginselen van opleiding, noch hare terminologie, noch haar plan en aanleg van vreemden geborgd; het is alles oorspronkelijk Nederlandsch; niet in dien verkeerden zin, als had zij versmaad van de naburen te leeren, als bleef zij gesloten voor hetgeen er goeds en groots is in den algemeenen geest des tijds; maar in den waren, echten zin van oorspronkelijkheid en nationaliteit heeft zij hare grondslagen gelegd in de geschiedenis van ons volk, en haren bouw ingerigt naar het karakter van ons volk, en overeenkomstig de behoeften van ons volk verkondigt zij de wetenschap van het geloof. Daarom heeft zij bij een groot deel des volks zoo ruimen, vollen ingang gevonden, en heerscht haar invloed niet slechts over Stad en Ommelanden, maar meer of minder over al onze vaderlandsche gewesten. Daarom verdiende zij ook van hare gemoedelijke tegenstanders meer belangstelling en deelneming en inschikkelijkheid. Ik spreek van de hoogregtzinnigen onzer dagen, en ik wenschte bij hen een gunstig oor te vinden voor hetgeen mijne jeugd zou zwijgen, wanneer de Evangeliebediening mij niet eenig regt, en de ongeveinsde, broederlijke liefde mij niet sterken aandrang gaf, om het uit te spreken. Het strekt de oude Gereformeerde Kerk in Nederland — ook de Dissenter, de uitgestootene, gunt haar gaarne den eernaam van *Landskerk* — het strekt haar waarlijk *niet* tot

eer, dat zij de melkspijs voor hare kinderen, het vaster voedsel voor hare volwassen leden, bij vreemden, bij Schotten en Engelschen, bij Franschen en Zwitsers, gaat zoeken. Ook in het Godsrijk op aarde wordt de nationaliteit niet ongestraft verloochend; en schoon er geen onderscheid is voor God tusschen Jood en Griek, nogtans blijve een ieder, gelijk hij geroepen is, en die Nederlander geroepen is, blijve Nederlander. In de taal onzer moeder bidden we toch altijd zeker best en meest ongeveinsd. Vreemde boeken en tractaten geven vreemde kreuken aan onze vroomheid. En wat aan uiterlijke regtheid des geloofs daarbij gewonnen mogt worden, gaat ligt dubbel aan innige zuiverheid verloren. Wel wordt de waarheid geene dwaling, wanneer wij haar van de vreemden, en de dwaling geene waarheid, wanneer wij haar van onze landgenooten hooren; maar hebt gij dan ook naauwkeurig onderzocht, of al de waarheid bij genen, en bij dezen al de dwaling is? Eer gij voor uwe zonen en dochteren al die uitlandsche boeken hebt besteld, hebt gij ook voor u zelven gelezen en beproefd, hetgeen Muurling en Amshoff en Hofstede de Groot en de mede-arbeiders van *Waarheid in Liefde* tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke kennis onder ons deden uitgaan? Toen Paulus zijn volk in de Hebreeuwsche moedertaal aansprak, hield de schare zich te meer stil, en de vorige verbittering week voor toegenegene aandacht. Onder ons — maar aan de toepassing waag ik mij niet!"

II.

Na den oorsprong onzer rigting te hebben geschetst, wil ik over hare *eenheid* spreken.

Er is eenheid in onze beginselen, methode, bedoelingen; daarom pleegt men zelfs van *Groninger school* te spreken.

Wij doen dit niet, dewijl het ons te aanmatigend is, zoó men daarbij aan iets, gelijk de Socratische of Alexandrijnsche school zou moeten denken, en dewijl het te veel aanleiding tot misverstand geeft in een anderen zin; want meestal noemt men Groninger School in die beteekenis, dat wij eene wijsgeerige school zouden uitmaken, die het Christendom verminkt, en eene kerkelijke partij, die de Hervormde Kerk ondermijnt, ja die er op uit zou zijn, om haar eigen juist afgebakend stelsel aan de Natie, althans aan het Hervormde deel er van, op te dringen. Wij strijden daarom tegen deze benaming [1]).

Evenwel ontkennen wij geenszins onze eenheid van rigting en streven. Ofschoon nooit bedoeld, hoe zou die evenwel bij zoo vele zamenwerking, zoo veel gemeenschappelijk overleg, zoo vele raadpleging kunnen uitgebleven zijn?

Op eenen vrijdagavond, ik meen in den winter van 1833—1834, zaten wij drie Hoogleeraren, Van Oordt, Pareau en ik, weder te zamen en spraken over onze lessen, met welker opstel wij vaak verlegen waren, zoodat wij elkanders raad gedurig inriepen. „Het is mij gisteren volkomen duidelijk geworden," zeide de een, „dat eigenlijk de historie hoofdzaak is in het Christendom en alles neerkomt op hetgeen God in en door Jezus Christus heeft gedaan en nog doet." — „Gij meent," hernam de tweede, „*op de openbaring van God in Jezus Christus* komt alles aan: zóó drukt Paulus het uit; voor een veertien dagen zag ik, dat wij met onze Theologie daarheen moeten." — „Ik konde," zeide de derde, „voor een dag of vier niet voort met mijn collegie, totdat het mij als een licht opging: niet eene leer van Paulus of Jezus moeten wij prediken, maar het Evangelie, dat is de blijde bood-

---

[1]) Verg. eene verhandeling van mij in *Waarheid in Liefde*, 1844, I, *Over het al of niet bestaan eener Groninger school.*

schap van eene historie, van 't geen God ons openbaart en schenkt in zijnen Zoon."

Zóó min of meer spraken wij; wie de eerste of tweede of laatste spreker was, herinner ik mij niet meer; maar wel, dat wij ons verdiepten in eene gedachte, die ons wel sedert lang niet vreemd was geweest, maar nu genoegzaam tenzelfden tijde geheel duidelijk was geworden, hoewel, gelijk bij verder doorspreken bleek, den een meer op uitlegkundigen, den ander meer op historischen, den derde meer op wijsgeerigen weg. Juist hierdoor werd ons evenwel hare waarheid te zekerder, en hare belangrijkheid — alsof wij eene nieuwe wereld hadden ontdekt.

Spoedig deelden wij onze ontdekking mede en vonden bij onze andere vrienden bedenking, tegenspraak en instemming; jaren lang zochten wij te zamen haar tot meerdere helderheid en bepaaldheid te brengen.

De hoofdgedachte in onze voorstelling van het Christendom, dat het is Gods openbaring en opleiding in Christus, is dus althans aan drie onzer gelijktijdig duidelijk geworden. En dit kan u niet verwonderen, als gij in 't oog houdt, hoe gelijksoortig onze vroegere studie en hoe druk nu ons verkeer was. In de opvatting van tallooze bijzonderheden in 't letterkundige, wijsgeerige en godgeleerde kwamen vooral Pareau en ik dikwijls volmaakt overeen, hoewel wij dat elders nergens hadden gevonden. In de beide eerste jaren van ons zamenzijn (1831—1833) was het gedurig tusschen ons beide: „Denkt gij daarover ook zóó? Hoe zijt gij er toe gekomen?"... In den weg, dien wij daartoe hadden gevolgd, was evenwel doorgaans eenig, vaak groot verschil.

De voorname reden onzer overeenstemming lag buiten twijfel in Van Heusde. De sterkte en eigenaardigheid van dezen man was, ik zeide het reeds, zijne methode, zijne Socratische wijze van omgang met zijne leerlingen, om hen

zelve te leeren opmerken, nadenken, willen en streven, ten einde hen aldus op te leiden en te vormen. Zoo kwamen wij er onwillekeurig en onbewust toe, om te vragen, of niet opleiding en vorming des menschen ook een voornaam, ja het voorname en hoogste doel des Christendoms mogt zijn? Dit beantwoordde evenwel Van Heusde in onzen studententijd niet; hij sprak toen zeer weinig over het Christendom. Maar Muntinghe had het eenigzins beantwoord. Zijne *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* had tot hoofddenkbeeld, dat er eene openbaring van God is in groote daadzaken, in de schepping, den zondvloed, de verwoesting van Sodom, de wonderen in Egypte, de afzondering van Israël, de leiding van dit volk, de wegvoering naar Babel, enz., en dat al deze daadzaken, waarin God zich openbaarde, dienden ter vorming van het menschdom, van het menschelijke in den mensch. Egeling had in zijn *Vraagboekje* en zijnen *Weg der zaligheid*, Muntinghe's denkbeelden populair gemaakt. Hoe, indien wij voortgingen, waar Muntinghe en Egeling eindigden? Want alleen in schijn gingen zij voort naar het Nieuwe Verbond; inderdaad werden zij ontrouw aan hun eigen beginsel; aangezien zij nu niet meer van *openbaring van God* spraken, maar van *leer van Jezus en de Apostelen.* Indien wij dan nu in Jezus Christus hetzelfde opmerkten, als die twee mannen in het Oude Verbond hadden gedaan? Jezus wilde toch ook menschen opvoeden, opleiden, vormen, opdat zij Hem, en in Hem den Vader gelijk mogten worden; in Hem had God zich veel volmaakter geopenbaard dan ooit vroeger; dit leerde het Evangelie.

Van Van Heusde kwamen wij tot Muntinghe, van Muntinghe tot het Evangelie, om uit deze zuivere bron de waarheid te leeren kennen. Dit Evangelie onderzochten wij, vrij en onbevooroordeeld; want wij wilden niets dan de waarheid; — ernstig en naauwkeurig; want wij *geloofden* en

zochten daarom steeds beter te *begrijpen, fides quaerens intellectum;* — gemeenschappelijk en begeerig om van elkander te leeren; want er was geene ijdelheid of heerschzucht bij ons. En dit laatste had ten gevolge, dat er eene zekere eenheid bij ons geboren werd.

Leergierig zaten wij drieën vrijdagavonds te zamen, om door elkander verder te komen, leergierig in menig ander uur, bovenal in onze vergaderingen van het Godgeleerd Gezelschap, om de waarheid door gemeenschappelijke nasporing steeds helderder te leeren vinden. Jong van jaren, jong van hart, door trouwe vriendschap, uit liefde tot den Heer ontsproten, vereenigd, niets dan waarheid zoekende, beoordeelden wij onze opstellen, als Studenten onderling, scherp en streng. Zóó vorderden wij in de kennis der waarheid, die in Jezus Christus is, en kwam er steeds meer overeenstemming bij veel blijvende verscheidenheid. Wat dit laatste betreft: niet alleen in stijl en voordragt, in redeneerwijze en gang van denkbeelden, ook in de denkbeelden zelve is velerlei onderscheid op te merken. Neemt eens Van Herwerden, Van der Loeff, Witkop, Meijboom, — hoeveel eigenaardigs hebben die, waarin zij van de meesten onzer verschillen! En welk eene verscheidenheid zelfs tusschen die beide Hoogleeraren, die twee Academische leerboeken gezamenlijk hebben uitgegeven!

Moge dan ook bij de oprigting van ons Godgeleerd Gezelschap misschien deze of gene gevreesd hebben, dat het ten slotte ook wel onder ons op het opbouwen en vasthouden van een bepaald leerstelsel zou neêrkomen, waarbij alle eigenaardige en bijzondere ontwikkeling moet wijken voor vaste vormen en verloren gaan in bepaalde leerstukken: de ondervinding heeft die vrees gelogenstraft en ons geleerd, dat juist dit vrij en gemeenschappelijk werken in éénen geest den eigenen aanleg en de bijzon-

dere ontwikkeling van ieder onzer ten allerkrachtigste bevordert en volmaakt, zoodat de wet der geestelijke wereld, *verscheidenheid*, bij ons is bewaard, op deze wijze, dat zij, door *de eenheid des geestes* bezield, eene rijke en schoone harmonie oplevert.

Hebt gij dit vrije en eigenaardige opgemerkt, voegt er dan bij, dat er altijd nog veel meer gemeenschappelijk werk bij ons is geweest, dan u bekend kan zijn. In zekeren zin is elk onzer geschriften eene vrucht van zamenwerking. Nooit geven wij eenig geschrift uit, zonder dat wij 't vooraf zamen overleggen, en wordt het gedrukt, dan zien twee, vier of meer anderen het na. Ik schreef eens een werk, welks drukproeven door zestien verschillende vrienden zijn verbeterd. Ieder schrapt en verandert in zijne proef naar willekeur, zoo als hij meent, dat er behoort te staan. De schrijver vergelijkt de veranderingen en neemt vrij over of niet, naar zijn inzigt. Zóó is er veel zamenwerking en medehulp, en blijft toch ieder zelfstandig.

Onze eenheid is eene dergelijke, als zich in het *Sodalitium* van Pythagoras en in den vriendenkring van Socrates vertoonde, als in de Alexandrijnsche en Antiocheensche scholen zigtbaar was, als onder de Wittenberger Hervormers, als in Spener's *Collegia pietatis*, als onder de Jansenisten in den tijd van Pascal, als .... hier in en bij Groningen reeds vóór bijna vier eeuwen werd gevonden. Van deze laatste schrijft Ullmann[1]: „Waar zich in een overgangstijdperk in het geestelijk en wetenschappelijk leven iets nieuws en beters voorbereidt, ontstaan uit innerlijke behoefte vriendenkringen, gezelschappen en vereenigingen, die het eerst door het nieuwe zijn ontvonkt, die het met geestdrift in hun midden kweeken, en daarna er de Apostelen van worden, om het in het openlijke leven in te

[1]) *Johann Wessel, ein Voorgänger Luthers*, S. 142, of, *Reform. vor der Ref.* II, 392.

voeren. Zoo als iedere grondige volksverbetering eerst van het huisgezin moet uitgaan, en alleen de regte opvoeding het goede burgerleven kan voortbrengen, zóó moeten zich ook bij wetenschappelijke hervormingen vooraf, als ware het, geestelijke en letterkundige familieën vormen, in welke hetgeen later zal opwassen, eerst levende wortelen schiet, en voorts wetenschappelijke scholen in hoogeren zin, waaruit het onder het volk zijne takken verbreidt."

Zulk eene eenheid van zin, streven, rigting, beginselen en bedoeling is, vooral onder Christenen, mogelijk bij groote verscheidenheid van opvattingen en meeningen. Haar grond is: het gemeenschappelijk streven naar waarheid; hare kracht: de in allen levende liefde tot Christus; hare vreugde: de onopgesmukte trouwe, eenvoudige (dikwijls ook uit liefde gestrenge) vriendschap; hare voldoening: vordering in kennis, in zelfverloochening, in liefde. Was er soms in dezen of dien onder ons eenige zelfzucht of zweem van ijdelheid, viel hem in 't eerst de scherpe beoordeeling of geheele afkeuring van een opstel zijner hand eenigzins hard: de ernst, het gebed, de bestraffing der liefde, de geest des Heeren, in ons Gezelschap heerschende, roeit het min reine uit, om voor het streven naar waarheid en liefde alleen plaats te laten.

Wat dit Gezelschap was en is, wil ik met de woorden van één der oprigters schetsen. Van Oordt sprak ze, bij de honderdvijftigste vergadering, den 17 April 1849, toen hij reeds acht jaren te Leiden woonachtig was. „Is er iets," zeide hij, „wat ik steeds dankbaar herdenk, iets waarmede ik ingenomen ben, iets waarvan het bestaan en het heil mij ter harte gaat, het is dit Groninger Godgeleerd Gezelschap. De avonden, dáár doorgebragt, behooren onder de meest onvermengd zoete herinneringen van mijn vroeger leven, van mijn verblijf te dezer plaatse. Wat er in

mij was van regt inzigt in den aard en de kracht van het Evangelie, het is mij, met en benevens den omgang met mijne hooggeschatte ambtgenooten, het meest door dit Gezelschap tot heldere bewustheid en zekere ontwikkeling gekomen, zoo door de veelzijdige mededeelingen van anderen, als door de gelegenheid en de noodzakelijkheid, om hetgeen in mij gestrooid en ontkiemd was bij mijne opleiding, en practisch leefde in mijn hart en in mijne Evangeliebediening, ook onder klare en wetenschappelijke voorstelling te brengen, om het juist en duidelijk aan anderen mede te deelen. Gelijk zij nooit vergeten zullen worden die wekelijksche vrijdag-avonden, met mijne ambtgenooten doorgebragt, zoo zullen het ook de maandelijksche bijeenkomsten niet van dit Gezelschap, waaraan de behoefte zich in ons gevoelen deed en waartoe de begeerte in ons ontwaakte en sterk werd juist door de bevrediging, die wij in onze kleine zamenkomsten reeds gevonden hadden. Mij heugt nog als gisteren die avond in 't begin van September, reeds meer dan dertien jaren is 't geleden, toen eene toevallige ontmoeting op eene wandeling aanleiding gaf tot een opzettelijk gesprek over 'tgeen reeds meermalen in onze gedachten was, dáár zittende in de vrije natuur [1]); dat werd voortgezet, totdat wij de stad weder hadden bereikt, en met het: „wij moeten maar beginnen," eindigde. En wij begonnen. Reeds in de volgende maand bevonden velen zich te zamen en spraken de oprigting des Gezelschaps uit, op de eenvoudigste grondslagen, op bepalingen, die geene verandering behoefden en nog niet om herziening roepen en het niet doen zullen, zoo lang het waar is en blijft, dat het niet wetten zijn, waarvan het heil is te wachten, maar de geest des levens. Uit den geest was het ontstaan, en die geest betoonde zich werkzaam. Naauwelijks is het opgerigt, of het

[1]) Deze ontmoeting had plaats na het voorstel van J. Busch Keiser, boven bl. 25 vermeld, 'twelk hij aan een of twee van ons had gedaan.

is dadelijk in vollen gang en bloei! Vergeeft mij die uitweiding, Broeders! Ik verplaatste mij als van zelf in dien tijd, waarvan de herinnering aan de medeoprigters wel niet onaangenaam zijn zal. Ik keer terug tot mij zelven en tot hetgeen ik voor het Gezelschap gevoel. Ik herdenk ze met weemoed, maar met dankbare herinnering voor den genoten zegen, die zamenkomsten, deels ook met hen, die vroeger mij vreemd waren, maar spoedig in geest en hart verbonden; die vruchtbare winter-avonden in Groningen, die genotrijke dagen zomers daar buiten, winstgevend voor den geest en toch ontspannend tevens; die vrijheid in mededeeling en beoordeeling, steeds met bescheidenheid gepaard; die verscheidenheid van gaven en inzigt, en toch altijd in eenheid des geestes; die Christelijke ernst te gelijk met ongedwongen vrolijkheid; die vertrouwelijkheid in omgang, die men alleen in de jaren der jeugd en in 't verblijf aan de Academie meent te vinden, en die ik hier vond, nadat ik reeds zestien jaren in 't practische leven op onderscheiden plaatsen en in verschillende betrekkingen bezig was geweest."

Ook uit deze uitboezeming des ontslapenen vriends blijkt het, dat onze eenheid niet eene gemaakte of gekunstelde is, maar eene van zelve geborene. Naar waarheid schreef ook hier de buiten ons staande jeugdige Geleerde, dien ik reeds aanhaalde [1]: „Wij spreken van eene Groningsche *rigting* en eene Groningsche *school*, en wekken daardoor beklag en tegenspraak bij de Groningsche Hoogleeraren zelve. Referent heeft nog niet regt leeren inzien, waarom? Men gewaagt met achting van de Alexandrijnsche en Antiocheensche scholen, met ingenomenheid van de Socratische school; waarom zal dit woord, van Groningen gebezigd, een naam tot oneere zijn? Eene school is geene

[1]) Van der Hoeven, *Proza en Poëzij*, bl. 67–70.

partij, geene factie; wij denken daarbij veeleer aan onderwijs en onderzoek, aan een *συζητεῖν* van leeraars en kweekelingen, en — waar dat onderzoek Christelijke waarheid geldt — aan Israëls Profetenscholen, een schaduwbeeld der oude bedeeling, dat in de Christenkerk nog zijne vervulling wacht! Het is waar: *verba valent usu*, en het gemeen spraakgebruik verbindt met den naam van *school* het denkbeeld van *eenzijdigheid*. Maar is dan alle eenzijdigheid verwerpelijk? Wie niet zeggen kan, gelijk de Eenige onder de menschenkinderen van zich zelf getuigde: „*Ik ben* de weg en de waarheid," voor dien blijft wel niets anders over, dan dat hij in de eene of andere bepaalde rigting naar waarheid zoeke. In zoo verre de eenzijdigheid *an und für sich* een gebrek is, schijnt zij van de menschelijke natuur onafscheidelijk en een *vitium inhaerens* van al het eindige te wezen. Maar juist dat we dit weten en erkennen, kan haar onschadelijk maken, kan haar tot groot voordeel doen strekken. Men zou drie soorten van eenzijdigheid kunnen onderscheiden. De eerste en uitnemendste is die, waarbij men eenzijdig wil zijn en weet, dat men het is, deze is de eenzijdigheid der wetenschap, de moeder van het dialectisch onderzoek, hetwelk ééne zijde der waarheid volgt, zoo lang en zoo trouw, dat de uitkomst van zelf tot eene andere, en zoo vervolgens tot al de verschillende zijden der ééne waarheid leidt; een onderzoek, hetwelk dan alleen met waan van wijsheid begoochelt en bedriegt, wanneer men meent de waarheid doorgrond te hebben, omdat men haar van alle *kanten* kent. De tweede soort van eenzijdigheid noem ik eenzijdigheid des levens, de niet bewuste en niet gewilde, die als actie en reactie werkt in al wat leeft, ook in den mensch, ook in den Christen, ook in de Christenkerk; voor haar is het alleen te wenschen, dat actie en reactie niet te heftig tegen elkander inwerken, opdat niet de mensch,

de Christen, de Kerk, bij het botsen schade lijden, maar door beider welgepaarde kracht gedragen worden en verder komen. De derde en laatste soort, de wel gewilde, maar niet bewuste eenzijdigheid (want de vierde soort, die mogelijk zou zijn, waarbij men weten zou, dat men eenzijdig sprak en schreef, zonder het te willen, is alleen denkbaar als scherts, als eenzijdigheid der *ironie*), deze *derde* eenzijdigheid, die met blind geweld haar gevoelen tracht door te drijven, is eigenlijk alleen verwerpelijk, is hetgeen de Duitschers *slechte* eenzijdigheid zouden noemen, de eenzijdigheid der partijzucht, die driftig volhoudt en bezweert, dat haar bijpad de eenige ware weg, en het stuksken der zake, hetwelk zij ziet, hoofdzaak en één en alles is. Deze laatste, deze slechte soort van eenzijdigheid is dan ook alleen schadelijk, omdat zij alleen eenzijdig *blijft*. In de beide eerste gevallen daarentegen ontwikkelt zij zich tot veelzijdig onderzoek en tot het regte volle leven. Wanneer wij nu de Groningsche school, den geest, die in haar heerscht, en de geschriften, die van haar zijn uitgegaan, aan dezen regel toetsen, dan zal door vriend en vijand erkend moeten worden, dat ze zich van dien laatsten boozen zuurdeesem volkomen rein heeft bewaard; ik spreek van de Groningsche school in haar geheel, en ik spreek er van menschelijker wijze, niet lettende op een enkel woord, 't welk dezen of genen kan zijn ontglipt. Van den anderen kant is het niet te loochenen, dat de Groningsche school eene bepaalde rigting heeft; wat van haar uitgaat, is ook voor den mingeoefende, is ook bij alle verscheidenheid en verschil kenbaar aan een eigen tint en grondtoon. Het geldt van hare Compendia, van haar Tijdschrift, van hare Dissertaties: *facies non omnibus una, nec diversa tamen; — qualis decet esse sororum* [1]), voegen

---

[1]) „Niet één voorkomen hebben allen; en toch gelijken ze op elkander; – zoo als zusters *past*."

wij er bij, en kunnen wederom niet inzien, waarom men die gelijkenis zou willen ontveinzen. Voorzeker is zij opmerkelijk; wij noemen het een hoogst zeldzaam verschijnsel, dat een *Series compendiorum* door eene theologische faculteit wordt uitgegeven; allerzeldzaamst, dat eene *Dogmatiek* door de broederlijke zamenwerking van *twee* Godgeleerden tot stand komt. Het moet een groot, een veel omvattend en een *waarachtig* beginsel wezen, hetwelk niet alleen de harten, maar de hoofden doet zamenstemmen, wij worden zeer begeerig meer daarvan te hooren."

III.

Wat Van der Hoeven nu verder laat volgen, kan ik niet overnemen; zelf moet ik schetsen, in welke meeningen en inzigten er eene groote eenstemmigheid bij ons bestaat, of welk het *gronddenkbeeld* onzer zienswijze is, dat gij, hoewel gewijzigd, bij allen terugvindt.

Het alles beheerschende gronddenkbeeld is dit, dat in het Christendom het voornaamste is *de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken*, of, wil ik het zeer kort uitdrukken: *God in Jezus Christus*, en wel God in Hem aan ons openbarend, wat wij moeten aanschouwen, en door Hem ons opleidend tot hetgeen wij moeten worden. Dit denkbeeld moet ik in zijne deelen duidelijk maken.

1. De *openbaring*, *ἡ ἀποκάλυψις*, is ons hoofdzaak, wat de beschouwing, of het objectieve of liever theoretische aangaat. Hoog stellen wij de *leer* des Nieuwen Verbonds; die van onzen Heer is in vorm en inhoud onovertroffen, onevenaard; die der Apostelen is omvattender, dieper, juister, dan ooit na hen iemand onderwees; van beide, van Jezus en zijne Apostelen, is ons de leer nor-

matief voor alle volgende Leeraars. Hoog achten wij Jezus eenig, volkomen zondeloos en heilig, waarlijk goddelijk voorbeeld, ons in de laatste jaren zoo veel helderder geschilderd. Doch van hoeveel belang wij de godsdienst*leer* van Jezus en de Apostelen achten, hoe voortreffelijk hunne *zedekunde*, hoe heilig en volkomen Jezus *voorbeeld:* omvattender, rijker en het eigenlijk kenmerkende van het Christendom is ons de *openbaring*, of de blootlegging in daadzaken, welke wij in Jezus Christus vinden, te weten in de daadzaken van zijne zending op aarde, zijn lot en leven, zijn persoon en zijn werken.

2. Doch wat de beoefening, de practijk of het subjectieve betreft, is ons hoofdzaak *de opleiding*, en wel de opleiding, ons door God in Jezus Christus geschonken, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken. Wat Plato in zijne *Republiek* gevoelde, dat *moest* geschieden door een staat, de vorming, opvoeding en opleiding der burgers tot wijsheid, deugd en gelijkvormigheid met God: dit was eene gissing, een voorgevoel, eene aanduiding van 'tgeen oneindig volmaakter *werkelijk* geschiedt door de Kerk van Christus. Niet alleen worden de menschen hierin onderwezen, vermaand, of wel door straffen bedreigd en door beloften uitgelokt; maar zij worden er werkelijk gevormd en opgeleid door de liefde van God en den Heer, die, wijs, heilig en onvermoeid, ons opzoekt en op ons werkt en ons herschept en hernieuwt tot altijd toenemende volmaking.

Openbaring en opleiding zijn dus één, als opleiding door openbaring of openbaring tot opleiding; gelijk onderwijs en opvoeding één zijn, als opvoeding door onderwijs of onderwijs tot opvoeding.

3. In beide zien wij, wat *God* is, wat de *mensch* is, en wat *'s menschen betrekking tot God*. Wij hooren dit niet uit een leerstelsel, dat Jezus uit den hemel zou gebragt hebben, maar wij *zien* en hooren het *in Hem*, die

het afbeeldsel van God en het voorbeeld des menschen is, Gods en 's menschen Zoon. In Hem, in zijn persoon, zijn spreken en werken zien en hooren wij, wie *God* is, de heilige Vader der menschen; in Hem, wie de *mensch* is, zijn moet en worden kan; want in Hem openbaart God ons aan ons zelve, en doet ons ons zelve eerst regt kennen. In zijne natuur zien wij, wat wij naar onzen aanleg zijn; in zijne volmaaktheid, wat wij naar onze bestemming worden kunnen; in zijn lot, voor zoo veel het Hem door menschen is berokkend, hoe verre de zonde ons van onze bestemming kan verwijderen en hoe diep bedorven de van God afkeerige mensch is en meer en meer wordt; maar ook in zijn lot, door God toegelaten of beschikt, hoe groot Gods heilig ongenoegen over de zonde is, daar Hij liever zijn Zoon aldus liet sterven, dan de zonde langer te dulden; in zijn werk, aan het zondige menschdom besteed en deszelfs vrucht, hoe wij door Hem kunnen herschapen, gereinigd en volmaakt worden. In Hem, in zijne betrekking en eenheid met God, zien wij, welke *onze betrekking met God* kan en moet zijn, hoe wij van zondenschuld en zondenlust verlost en met God verzoend, van vijanden vrienden Gods, ja één met God moeten en kunnen worden, door geloof en liefde, en het eeuwige leven verkrijgen reeds hier op aarde. In zijn lijden en sterven voor het Godsrijk zien wij Gods liefde jegens zijne vijanden, Jezus liefde jegens zondaren en tegenstanders, en, als wij lijden, dat God ook ons door tegenspoed wil beproeven en louteren. In zijne verheerlijking uit lijden en dood zien wij, hoe wij, zoo we met Hem lijden, ook met Hem door God verheerlijkt zullen worden, met Hem, die voortgaat zijne Kerk te besturen en van heerlijkheid tot heerlijkheid te leiden.

4. Dit alles zien wij in Jezus Christus, dewijl Hij *Gods en 's menschen Zoon* is, of, om eene, ons gepast voorkomende, kerkelijke formule te gebruiken, dewijl Hij de

eenige *Godmensch* is. Hij is ons *God* in den ruimeren zin, waarin de voorstelling van het Nieuwe Verbond door de Oude Kerk vóór de Nicesche Kerkvergadering in 325 is opgevat, en vooral door Tertullianus, *Adversus Praxean*, duidelijk en veelzijdig is ontwikkeld, zoodat Hij Gods volkomen evenbeeld en het afschijnsel zijns wezens is, onderscheiden van *den* éénen *God*, door wien Hij is gezonden, en aan wien Hij ondergeschikt is [1]). Hij is ons *mensch*, in dien zin dat Hij volkomen mensch is, geheel en al mensch, zonder eenige zonde en volmaakt heilig, een type van den mensch. Doch Hij is ons niet *God en mensch*, maar God in menschelijke vormen, of goddelijk mensch, zoodat Hij ons niet alleen één persoon is, maar Hij ook niet dan ééne natuur heeft, de godmenschelijke, aangezien de mensch van Gods natuur of van goddelijk geslacht is, en er dus niet van eene goddelijke en eene menschelijke natuur, als *twee* naturen, kan gesproken worden. Gods Zoon heeft daarom wel twee verschijningsvormen, den aardschen en den hemelschen, doch daarin openbaart zich alleen ééne en dezelfde natuur, de *goddelijke* of *geestelijke*, aan God en menschen beide (en wie weet, aan hoevele andere wezens in andere werelden?) eigen.

5. Het doel dezer openbaring en opleiding van God in en door zijnen Zoon is practisch, *om ons door Christus tot God te brengen*, om ons tot de gemeenschap met den Vader te leiden, ons steeds meer Gode gelijkvormig te maken. Daartoe moet de mensch door het geloof in Christus van het drukkend gevoel zijner zondenschuld worden verlost, van de heerschappij der zonde of van de zondigheid

---

[1]) De voornaamste plaatsen uit de oude Kerkvaders en latere schrijvers, waarin de betrekking des Zoons tot den Vader evenzoo wordt voorgesteld, vindt men aangehaald in L. G. Pareau *et* P. Hofstede de Groot, *Lineamenta Theologiae Christ. universae*, ed. 3 p. 94–105. Later spreek ik nader over deze voorstelling.

bevrijd, tot geloof aan Gods vergevende liefde geleid, met Gods heiligen en heiligenden geest vervuld worden. Om den mensch alzoo te herscheppen en in eene nieuwe geestelijke wereld over te brengen, kwam Gods Zoon op aarde, leerde, leed, stierf en herleefde en regeert Hij nog zijne Kerk; met één woord, daartoe heeft Gods Zoon onder ons menschen het *Godsrijk*, zijne *Gemeente*, gesticht en steeds meer volmaakt. Hij, Gods Zoon, werd mensch, om ons tot zijne broeders, tot zonen Gods te vormen; Hij werd ons gelijk, om ons aan zich gelijk te maken; Hij verliet den heiligen hemel, om den hemel aanvankelijk op aarde te doen nederdalen en deze tot voorportaal en voorbereiding voor den hemel te heiligen.

Verre is het van mij te beweren, dat deze opvatting des Christendoms nieuw zou zijn, en dat 'tgeen ik *ons* eigen noem, daarom aan *anderen* niet eigen zou zijn, dat *eigen* zooveel als *alleen-eigen* zou beteekenen. Ware onze opvatting geheel nieuw en ons alleen eigen, ik zou vreezen, dat zij niet waar mogt zijn. Alleen dat is nieuw en ons eigen, dat wij, 'tgeen het Nieuwe Verbond ons scheen aan te wijzen, consequent en veelzijdig hebben ontwikkeld en toegepast, en uit dit gronddenkbeeld alles afgeleid.

Hierin hebben wij, zoo ver ik weet, maar éénen voorganger gehad, C. L. Nitzsch, den vader van den beroemden Berlijnschen Theoloog C. J. Nitzsch. Toen wij dit bemerkten, ontboden wij zijne schriften met groote begeerte en zagen tot onze vreugde, dat hij er reeds voor een vijftig jaar op aandrong, dat men de openbaring der godsdienst niet moet zoeken in hare ingeving, maar in hare bekendmaking, of dat de openbaring in historische en uiterlijke

daadzaken bestaat en een algemeen, openlijk of publiek doel heeft, aangezien de Mozaïsche en Christelijke godsdienst niet voor dezen en dien persoon op zich zelven, maar voor geheele volken bestemd zijn; terwijl hij met reden beweert, dat de Christelijke openbaring niet beter aanbevolen en uitgelegd en naar haar doel toegepast kan worden, dan wanneer wij deze zienswijze volgen [1]).

Evenwel was ons inzigt reeds geheel ontwikkeld, toen wij Nitzsch leerden kennen, is onze voorstelling rijker en, naar ik meen, duidelijker, en hebben wij op alle vakken der Godgeleerdheid dit hoofddenkbeeld practisch toegepast, 't welk bij Nitzsch alleen theoretisch op zich zelf daarheen is gezet. Toch hebben wij niet nagelaten, den schranderen man met eere te vermelden [2]); 'tgeen sommigen aanleiding heeft gegeven te vertellen, dat wij niets doen, dan Nitzsch napraten!

Ik gevoel het zelf, dat mijne aanduiding, welke de hoofdgedachte onzer Godgeleerdheid is, op verre na niet zoo bevattelijk is, als ik haar wel wenschte voor te dragen. Doch zoo ik geene verhandeling over haar zal schrijven, moet ik het wel voorloopig hierbij laten en hen, die meer daarvan verlangen te weten, verwijzen naar een tal van verhandelingen in *Waarheid in Liefde* [3]).

---

[1]) Verg. C. J. NITZSCH, *System der christl. Lehre* § 25, 6 uitg. bl. 69–72.

[2]) PAREAU *et* HOFSTEDE DE GROOT, *Lineam. Theol. Christ.* § 44, p. 60.

[3]) Met name naar die van VAN OORDT, 1838, II, PAREAU, 1838, III en IV, SCHUKKING, 1843, III, VAN OORDT, 1844, II, SCHUKKING, 1844, IV, PAREAU, 1847, I, enz.

IV.

Wat er evenwel ontbreekt aan die bevattelijkheid, zal ook in dit woord duidelijker worden, daar ik het in Afdeeling III in 't algemeen gezegde nu en vervolgens verder zal ontvouwen. Daartoe spreek ik nu over onze *rigting*, over den weg, dien wij bewandelen, of de methode, welke wij volgen (methode, in ruimen zin genomen). Ik bedoel hiermede, wat ons in het formele meer bijzonder eigen is, want, bevat Afd. III onze hoofdgedachte of ons materiëel beginsel, deze Afd. IV zal het formeel principe behandelen, of de vraag: wat wij dan nu zijn, Supranaturalisten, Rationalisten, Mystieken, Speculatieven, of nog iets anders?

Indien de oudere Nitzsch naar deze vakverdeeling ons beoordeelde, zou hij zeggen: Zij zijn Supranaturalisten en Rationalisten beide, te weten, zoo men deze namen in goeden zin wil opnemen, en niet als partijleuzen. Want de openbaring en opleiding van God in Jezus Christus is hun, wat haren *vorm* aangaat, eene historische, geheel bijzondere, buiten de gewone orde der dingen door velerlei wonderen gegevene daadzaak; in zoo verre zijn zij Supranaturalisten. Doch die openbaring en opleiding is hun, wat haren *inhoud* betreft, eene algemeene, overeenstemmende met hetgeen de mensch ook buiten Christus kende of wenschte of giste, of, zoo ook dit niet kan, althans, nu die openbaring en opleiding hem is bekend geworden, zelf als waar en goed kan erkennen, en alzoo dus eene wijsgeerige; in zoo verre zijn zij Rationalisten.

Doch deze wijze, om de zaak voor te stellen, welke aan Nitzsch meer of min eigen is, behaagt ons minder. Wij zeggen liever: onze rigting is eene geschiedkundig-wijsgeerige, of nog juister: wij vatten Gods openbaring

en opleiding in Jezus Christus op als eene gebeurde en voortgaande zaak, welke wij exegetisch, historisch, speculatief, mystisch en practisch trachten meer en meer te begrijpen, uit te leggen en ten nutte der menschheid aan te wenden.

Historie en Philosophie zijn ons zeer naauw verbonden; de Geschiedenis is het ligchaam, de Wijsbegeerte de geest, te zamen is het één levend geheel; maar Historie zonder Philosophie is ons eene doode stof; deze zonder gene ijdel gesnap [1]). Of om het met de woorden van Hamann uit te drukken [2]): „Philosophie ohne Geschichte sind Grillen und Wortkram.... Ohne Philosophie gibt es keine Geschichte..... Das Feld der Geschichte ist mir immer wie jenes weite Feld vorgekommen, das voll Beine lag, und siehe, sie waren sehr verdorret. Niemand als ein Prophet kann von diesen Beinen weissagen, dass Adern und Fleisch darauf wachsen und Haut sie überziehe." Om dus 'tgeen werkelijk en *waar* is te leeren kennen, behoeven wij de Geschiedenis; om dit levendig en *waarlijk* te kennen, de rede, en, in den hoogsten graad, de ontwikkelde rede, d. i. de Wijsbegeerte. In onze Compendia hebben wij daarom vooraan, bij elke nieuwe afdeeling, tweederlei onderzoek, eerst een historisch: hoe die zaak of leerstelling *dusverre is* behandeld; dan een critisch of philosophisch: hoe zij *nu moet* behandeld worden.

Gods openbaring in Jezus Christus is ons eene *geschiedkundige zaak; voorbereid* door Gods schepping en door zijn wereldbestuur vóór Jezus komst op aarde, meest onder Grieken en Romeinen, en allermeest en mede op

---

[1]) Verg. mijne *Institut. Theol. Natur.* § V, p. 27, 28 ed. 3 en vooral L. S. P. MEIJBOOM. *De ideis et rebus in facto positis, in re Christiana apte conjunctis, Gron.* 1840.

[2]) HAMANN'S *Schriften*, D. VI, bl. 223, 302, D. II, bl. 218.

geheel buitengewone wijze onder de Israëlieten; *volbragt* door Jezus zending en werkzaamheid onder de menschen en en de regeling van zijn lot; *voortgezet* door zijne regering over de Gemeente, wier Hoofd Hij ook nu nog is onder God.

Deze geschiedkundige zaak zoeken wij eerst *exegetisch* te kennen, verre weg het meest en in hare volkomenheid uit hare geheel zuivere bron, de boeken des Nieuwen Verbonds; doch ook in hare bijzondere voorbereiding, uit de boeken des Ouden Testaments, en tevens in hare voortzetting, uit de geschriften over de Kerkgeschiedenis.

Na dezen exegetischen arbeid volgt de bepaald *historische*. Wij vergelijken, wat er vroeger en later door God is gedaan, gelijksoortig aan zijne openbaring en opleiding in zijnen Zoon; bijzonder slaan wij den gang der Oostersche, Grieksche en Romeinsche beschaving gade, en zoeken in het licht te stellen, hoe Jezus Christus is het middenpunt en de sleutel der wereldgeschiedenis, tot wien alles moest voorbereiden, wat er vroeger was, uit wien alles kracht en leven moet erlangen, wat er later is; hoe in Hem is, om met Johannes von Müller [1]) te spreken, „l'accomplissement de toutes les espérances, le point de perfection de toute la philosophie, l'explication de toutes les révolutions apparentes du monde physique et moral, la vie et l'immortalité." De Kerkgeschiedenis, op de regte wijze met de Evangelische geschiedenis verbonden, is ons dus ook het verhaal der voortgaande openbaring en opleiding van God in Jezus Christus, of liever het verhaal der voortgaande opvoeding van God door Jezus Christus, die bij voortduring zijne Gemeente bezielt en regeert en tot toenemende volmaaktheid opleidt.

Bij het historische onderzoek voegt zich het *speculatieve*. Met onze rede, het van God in ons gegevene licht, sporen wij na, of wij nu ook zelve kunnen inzien en

---

[1]) Brief aan C. Bonnet van 27 Mei 1782, in MÜLLER's *Werke*, D. XXXVII, bl. 27–28.

begrijpen, *wat* Gods openbaring in Jezus Christus bevat, *dat* die openbaring waarheid is, *waarom* zij waar is en goed en heilzaam, *hoe* zij overeenkomt met Gods stem in ons *geweten*, deze wekt en scherpt en in deze een weerklank vindt, *hoe* zelfs in de geheele *zinnelijke schepping* eene aanduiding en weerkaatsing is te vinden dier zelfde groote en heerlijke waarheid, welke wij in Jezus Christus helder en klaar voor ons zien; *hoe* de beste *wijsbegeerte* heeft gezocht, wat in Christus is te aanschouwen, heeft gestameld, wat in Hem spreekt, gegist, wat in Hem zekerheid is; *hoe* de hoogste kunst heeft afgeschaduwd, wat in Hem vastheid erlangt; — hoe in één woord, al wat rein menschelijk is, maar buiten Hem stukwerk en zwakke proefneming, in Hem tot ontwikkeling en volmaaktheid is gekomen.

Nog voegt zich bij het speculatieve het *mystische*. Wat wij exegetisch en historisch hebben gevonden en speculatief hebben getracht te doorgronden, pogen wij ook mystisch door eigene ervaring in ons gemoed waar te nemen en anderen te doen waarnemen. Dat wij zondaars zijn, en door de zonde ongelukkig, ons zelve niet kunnen helpen, buiten ons eenen Redder behoeven, dien in Gods Zoon vinden, in zijne verlossing en heiligmaking ons zalig gevoelen — deze en vele andere onderwerpen bestaan er, welke nooit tot eene waarheid *in ons* worden, zonder mystische uitlegginger van, in den geest van Johannes en ook van Paulus. Ja, er is geene leering of vermaning des Christendoms, welke niet in den godverwanten geest des menschen weerklank en vastheid erlangt. Gods vaderliefde gelooven wij onwankelbaar vast, als wij in de liefde, welke Hij ons jegens onze kinderen heeft ingeplant en door zijnen geest in ons ontwikkelt, het werk zijner handen zien, waaruit wij Hem zelven meer leeren kennen. Ons eeuwig leven is ons eene zekerheid, als wij in de behoefte aan een voortdurend bestaan in ons

gemoed en de voldoening daaraan door Gods geest Gods werk opmerken. Alzoo zoeken wij elke hoofdzaak des Christelijken geloofs door het eigen hart bij ervaring te doen vatten, opdat zij in allen wortele, vast en onwrikbaar. Alzoo trachten wij, zelve steeds verder komende in geloof en liefde, des te beter den Vader te verstaan, uit wien wij alles hebben, wat er ook in ons gemoed mag leven, zoodat wij den Vader begrijpen uit zijnen geest *in ons.*

Eindelijk voegt zich bij dit alles het *practische.* Gods openbaring is ons geen voorwerp voor nadenken en bespiegeling zoo zeer, als wel voor het leven, voor onze vertroosting bij al het gevoel van schuld en tekortkoming, voor reiniging van ons hart van zonde, voor onze heiliging naar het beeld van Christus, voor de loutering en volmaking der Gemeente, ja van geheel het menschdom, tot één huisgezin van den hemelschen Vader, door den oudsten Broeder bestuurd, verlicht en volmaakt naar 's Vaders beeld. Dit practische is ons het hoogste. Waar wij niets anders kunnen, laten wij liever al het andere liggen, om maar den practischen invloed van Gods openbaring in Christus te doen werken. Bij kinderen, eenvoudigen en de groote menigte laten wij dus het vroeger vermelde grootendeels liggen, opdat Christus, gelijk Hij in 't Evangelie leeft, in hunne harten wone. Hun wijzen wij Jezus aan in het Nieuwe Verbond, opdat zij zelve, elk in zijne mate, Hem aanschouwen en navolgen.

Het spreekt van zelve, dat deze veelzijdigheid aan niemand onzer op volkomene wijze eigen is; wij vullen elkander aan, en helpen de een den ander, om te zamen naar al dit groote te streven. Ik spreek hier voorts ook van onze *rigting* en ons streven; niet van 'tgeen wij verkregen hebben.

Bij van Oordt heerschte de exegetische zijde; hij had

fijne en diepe blikken in het Nieuwe Verbond en eene heldere, omvattende aanschouwing van het geheele Evangelie, en bovendien van de wereld, gelijk zij was en is. Scherpzinnige exegese is ook aan Van der Loeff, diepzinnige aan Pareau eigen. Lorgion en ik zijn vooral geschiedkundigen. Het speculatieve wordt meest gevonden bij Pareau, Meijboom en Witkop. Het mystieke bij Schukking, Van Herwerden, Muurling, Pareau en Van Loon. Het practische bij Muurling, Van der Loeff, Swaagman en Keiser. Bij anderen, Swiers, Sannes, Reitsma, Van der Woude, Douwes, enz. is het speculatieve en practische of ook mystieke meer vermengd. Elk verheugt zich in de aanvulling zijner eenzijdigheid door 'tgeen anderen hem leveren en in hem wekken.

Den Heer der Gemeente zij lof en dank, dat Hij ons vergunt aldus zamen te werken, en, bij verschil van gaven, door eenheid van geest iets te doen voor zijn heerlijk rijk!

Overigens behoef ik naauwelijks te zeggen, dat wij niet aldus konden werken, wierden wij niet door vele vroegere en nog levende Geleerden geholpen.

Het vasthouden aan het Christendom als eene historische zaak, als een feit, is ons als Nederlandsche Theologen eigen. Geen echt Nederlander laat zich diets maken, dat de wijsbegeerte (of liever, dat wijsgeerige, beter nog, onwijsgeerige redenering) de geschiedenis kan omverwerpen. In het exegetisch opvatten dezer zaak hebben wij veel te danken aan voortreffelijke Duitsche uitleggers: Lücke, Olshausen, Tholuck, de Wette; ook aan de Nederlanders: Heringa, Van der Palm, Van Hengel, Niermeijer, die aan de uitlegkunde veel meer hebben gedaan dan wij. In de historische navorsching aan Neander, Ullmann, Hagenbach; aan Muntinghe en Van Heusde; aan de voortreffe-

lijke leerlingen van dezen, Roijaards en Kist, welke twee laatsten de Kerkgeschiedenis, bijzonder van Nederland, veel dieper en veelzijdiger hebben beoefend dan ons mogelijk was. In de speculatieve beschouwing aan Hemsterhuis, Schleiermacher, Hase, Scholten; van wie de laatste de leer der Hervormde Kerk veel omvattender en dieper heeft nagevorscht, dan wij ooit deden. In de mystische ontwikkeling aan Lavater en Van Alphen, de leermeesters van onze kindsheid en meer mannelijke jaren, ook in sommige opzigten aan Schleiermacher. In het practische aan Heringa, Hüffell en eene groote rij uitstekende mannen, wier werken vaak dankbaar door ons worden aangehaald. Wat *deze* mannen hebben gedaan, konden *wij* niet alzoo hebben verrigt; zonder hen waren wij op onzen weg niet gekomen, waar wij nu zijn.

V.

Na u ons materieel en formeel beginsel te hebben voorgesteld, zal ik u *de wetenschappelijke ordening* onzer Godgeleerdheid herinneren.

Hier kan ik evenwel niet van ons allen spreken; want die onder ons Predikanten zijn, hebben geene dringende behoefte gehad aan zulk eene ordening en haar, zoover ik weet, ook niet openlijk beproefd te maken, en onder de Hoogleeraren heeft van Oordt er geenerlei deel aan, ja had hij er zelf niet in alles volkomen vrede meê, toen zij buiten hem, na zijn vertrek naar Leiden, was ontstaan. Ik moet dus spreken van hen, die zamen Academische Handboeken uitgaven, Pareau, Muurling en mij zelven.

Die ordening komt het best in het licht in onze *Encyclopaedia Theologi Christiani* [1]), vloeit uit ons grond-

[1]) Te Groningen driemaal uitgegeven in 1840, 1844, 1851, door Pareau en mij.

denkbeeld en onze rigting voort, ja, kan daaruit alleen verstaan worden; maar heldert deze ook wederkeerig op.

Wij beginnen, gelijk ik naauwelijks behoef te zeggen, van *Jezus Christus*, gelijk die, naar de algemeene kennis, welke ieder van Hem bezit, vóór achttien eeuwen op aarde leefde. Daarop volgt een woord over zijne *Kerk*, waarin Hij blijft leven op aarde, en over 'tgeen noodig is, om haar te bezielen en te besturen. Zoo komen wij tot den *Godgeleerde;* wat hij is, waarom de Kerk hem behoeft, zijne roeping, de voortreffelijkheid en moeijelijkheid van deze. Nu volgt eene beschouwing van *de opleiding*, die de Godgeleerde behoeft, bijzonder de Academische opleiding, welker wezen en doel vooral wordt afgeleid uit de opvoeding der Apostelen door onzen Heer. Daarna wordt afzonderlijk gesproken over de hulp der *wetenschappen*, welke de Godgeleerde zich aan de Universiteit heeft eigen te maken, om ook door haar die opleiding te erlangen. Deze beschouwing heet de eerste afdeeling, of *de opleiding van den Christelijken Godgeleerde in 't algemeen.*

De tweede afdeeling bevat die *opleiding in 't bijzonder*, of: *door welke wetenschappen, en op welke wijze door haar, de Godgeleerde moet gevormd worden.* De Methodologie, welke bij onze oostelijke buren wel eens van de Encyclopaedie wordt afgescheiden en doorgaans onderscheiden, is bij ons, gij merkt het wel op, niet alleen niet van de Encyclopaedie afgezonderd, maar één met haar, ja haar voornaamste inhoud. Want onze *Encyclopaedia* is niet *Encyclopaedia Theologiae*, maar *Theologi:* een onderscheid, waarop ik later terugkom.

De wetenschappen nu, welke de Godgeleerde ter zijner vorming noodig heeft, rangschikken wij op deze wijze. Wij handelen eerst over Jezus Christus, gelijk Hij objectief *voor ons* staat, of over de historische kennis van Jezus Christus, later over Hem, gelijk Hij subjectief *in*

ons leeft, of over het leven van Christus in den Christelijken Godgeleerde.

Zoo als Hij objectief voor ons staat, kennen wij Hem *eerst* uit zijn aardsch leven, vóór achttien eeuwen geleid, *vervolgens* uit zijn hemelsch leven, dat Hij nog voor ons in zijne Kerkregering openbaart. Om Hem te kennen uit zijn aardsch leven, is *uitlegging des Nieuwen Verbonds* noodig. Over deze Uitlegging wordt dus gehandeld, en wel zoo, dat eerst wordt aangetoond, welke voorbereiding hiertoe noodig is, bijzonder, welke grondige kennis van het Oude Verbond; terwijl daarna wordt uiteengezet, wat de grammatische, historische, logische en psychologische uitlegging is, en welk het Christelijk doel, dat men bij dit alles voor oogen moet hebben. Tevens wordt er gesproken over Critiek en Hermeneutiek, en eindelijk over de wijze, waarop Professoren en Studenten het Nieuwe Verbond, eerst elk voor zich op zijne kamer, en later te zamen in de lessen moeten behandelen, ten einde de Leerlingen eerst aan de hand hunner Meesters, daarna zelfstandig, op practischen en theoretischen weg, goede uitleggers worden en Gods Zoon uit deze bron leeren kennen.

Hierna wordt de *Kerkgeschiedenis* behandeld, als tweede bron om Jezus Christus uit te kennen, aangezien Hij *voortgaat* in de Kerk te werken, haar te leiden, te bezielen en naar zijn doel te volmaken. Hierbij houden wij steeds in het oog, dat in de Kerkgeschiedenis, waarin niet alleen God door Jezus Christus werkt in menschen, maar ook menschen tegen Gods wil en tegen Christus zin dwalende en verkeerd werkzaam zijn, dit goddelijk werk van Jezus Christus niet zuiver en volkomen kan onderscheiden en erkend worden dan door dengene, die dezen Jezus Christus eerst uit het Nieuwe Verbond zuiver en volkomen heeft leeren kennen. Voorts wordt aangewezen, hoe men vooral op het verschil der volken

moet letten (Joden, Grieksche Oosterlingen, Grieken, Romeinen en Germanen), zal men de geschiedenis der Kerk onder hen verstaan; als ook op de voornaamste personen, van wie zoo veel afhangt; en op de grootste veranderingen, die hebben plaats gegrepen, door Constantijn, de Kruistogten, de Hervorming, de Fransche Omwenteling, enz. En meest wordt er op gedrukt, dat alles moet dienen, om *Jezus Christus* uit zijne Kerkregering meer en meer te leeren kennen, en God in Hem [1]).

Na deze voorstelling van Jezus Christus objectief voor ons, volgt die van Hem subjectief *in ons*, of het leven van Jezus Christus in den Christelijken Godgeleerde. Dit wordt in hem beschouwd eerst *als Christen*, dan *als Godgeleerde.* Hoe hij *als Christen* moet gevormd worden, of hoe Christus in hem en in allen als gemeenteleden moet wonen, leert de *Christelijke Zedekunde.* Deze moet scherp onderscheiden worden van een wijsgeerig stelsel over de deugd, met Schriftuurplaatsen versierd; zij moet ook geene zedeleer zijn, of pligtenleer, of beoefeningsleer. Als wetenschap moet zij zijn eene uitlegging van de wijze, waarop God door Jezus Christus, en de Zoon naar 's Vaders voorbeeld, door zich en door menschen, de menschen vormt, om het goddelijk leven in zich op te nemen, en van de wijze, waarop de menschen hiertoe met God en zijn Zoon kunnen en moeten medewerken.

Op de Zedekunde volgt de *Practische Godgeleerdheid:* of, hoe de Christelijke Godgeleerde, *als Godgeleerde* moet gevormd worden, om het leven van Christus in hem mede te deelen aan anderen. Hiertoe heeft hij kennis en oefening noodig van Catechetiek, Homiletiek, Liturgiek, Herderlijke

---

[1]) Ofschoon wij zóó sterk van den objectieven Jezus Christus, ons in de geschiedenis (in het N. V. en de Kerk) geopenbaard, aanvangen, verwijt men ons toch, dat wij voor subjectieve willekeur sluizen en dammen openstellen, ja onze geheele zienswijze eene subjectief-willekeurige is!

Zorg, Kerkregt en Apostoliek. Deze laatste is ons de zorg, gelijk de Apostelen hadden, om geheel het menschdom zoo binnen als buiten de Gemeente, dus ook Joden, Mohamedanen en Heidenen, tot Christus te brengen.

Op deze wijze wordt Christus objectief voor ons in Caput I behandeld, en Christus subjectief in ons in Caput II. Nu volgt Caput III, 't welk heet, *over de zamenvattende beschouwing van het Christendom*, en een resumé bevat van alles, als *Dogmatiek* en *Apologetiek*.

Voor de Christelijke Dogmatiek is voorbereiding, de wijsgeerige Theologie of de Philosophia religionis en al wat vroeger behandeld is (Uitlegging des Nieuwen Verbonds, Kerkgeschiedenis, Moraal en Practische Theologie), bijzonder de Theologie van Paulus, Petrus, Johannes, Jacobus en Jezus Christus zelven. Voorts is ons de Dogmatiek de theoretische waardering van 't Christendom, welke vraagt: wat, hoe en waarom is het waar? en is de Apologetiek de practische aanbeveling onzer godsdienst, van wege hare heilzame strekking.

Bij elk vak is, gelijk ik vroeger gezegd heb, vooraf eene geschiedkundige aanwijzing van hetgeen in de Kerk van Jezus af tot op onzen tijd toe, daarin, zoo in 't algemeen als voor elke hoofdzaak in het bijzonder, reeds gedaan is en nu door ons geschieden moet, en, gelijk ik het bij de uitlegging des Nieuwen Verbonds uitdrukkelijk opmerkte, ten slotte eene aanwijzing, hoe Leermeesters en Leerlingen hetzelve moeten behandelen ten meesten nutte van deze laatsten. Het geheel eindigt met een blik op den Christelijken Godgeleerde, dien wij naar het beeld van den eenigen goddelijken Meester wenschen te vormen.

Eene schets, een geraamte heb ik u voorgehouden, waaraan vleesch en huid, adem en geest ontbreken. Ik

wil voortgaan en beproeven, of ik dit eenigzins kan vergoeden, als ik nu uit een ander oogpunt onze Godgeleerdheid beschouw.

VI.

Ik wil daartoe eenige belangrijke *bijzonderheden* in onze wetenschappelijke behandeling der Christelijke Godgeleerdheid opmerken. Veel er van zal uwe aandacht wel van zelve getrokken hebben; maar ook dan is het welligt niet onbelangrijk te zien, wat, mijns oordeels, het meest bijzondere of eigenaardige daarin is; ja misschien is voor velen uwer juist deze Afdeeling wel de allerbelangrijkste. Zoo zal ik mij dan ook nu niet angstig aan de beknoptheid binden, welke ik mij anders ten regel heb gesteld.

In de aaneenschakeling dezer bijzonderheden zal ik de volgorde houden, welke wij in de rangschikking der Godgeleerde Wetenschappen in onze Encyclopaedie hebben aangenomen. Zoo spreek ik dan eerst over 't geen tot den Bijbel betrekking heeft.

A.

Hoog staat bij ons *de Bijbel* aangeschreven. Hij is ons de verzameling dier Heilige Schriften, waarin wij Gods woord — tot Mozes en de Profeten gesproken, in Jezus Christus volkomen openbaar geworden, door de Apostelen zuiver gepredikt — rein en onvervalscht kunnen vinden.

Dit blijkt het meest uit onze *daden*, daar wij allen, 't zij als leden, 't zij ook als bestuurders en voorgangers, ijverig deelnemen in de werkzaamheden van het Neder-

landsch Bijbelgenootschap, en Bijbelverspreiding, Bijbellezingen en Bijbeloefeningen met alle kracht, onder alle standen zoeken te bevorderen.

Maar in 't algemeen merk ik reeds dadelijk op, dat wij in onze behandeling des Bijbels ons zeer vrij gevoelen. Steunende op de rots der eeuwen, Jezus Christus, wiens werk ook nu nog blijkt in zijne Kerk, zijn wij niet met vreeze en schrik bevangen, als eene splinternieuwe wetenschap deze of die Bijbelboeken als onecht of niet geloofwaardig aantast. De Tubingsche school, met al hare stoute orakelspreuken, heeft ons geenerlei bezorgdheid ingeboezemd. Zij is verre van gelijk te hebben. Maar al hadde zij gelijk: met één Bijbelboek, of ook met vier en acht, valt Hij niet, die leefde en leeft, werkte en werkt. Meer dan de getuigenis over Hem is Hij zelf.

Voorts zoeken wij, in de wetenschappelijke behandeling des Bijbels, den middenweg te houden tusschen den bijgeloovigen eerbied, alsof God zelf onmiddellijk die Heilige Schriften uit den hemel voor ons had doen nederdalen, om met angstvallige letterdienst ons aan elk woord vast te klemmen, en tusschen dien hoogmoedigen waan, alsof wij in onzen tijd konden beslissen, wat voor eeuwen door God heeft kunnen of niet kunnen gedaan worden. Op dezen middenweg voldoen ons evenwel Neander en Hase niet; ze zijn ons, in 't Leven van Jezus, te zwevend en onbepaald; wij meenen tot veel grootere zekerheid te kunnen komen.

Eerst maken wij, naar 't voorbeeld van vele Geleerden, van Luther af te beginnen, een bepaald onderscheid tusschen *Bijbel* en *Gods Woord*, en weder tusschen het Woord Gods tot Abraham of Mozes of Gideon geschied, en dat, 't welk tot ons wordt gerigt, of het *Evangelie*, en noemen dit Evangelie, in 't Oude Verbond voorbereid

en afgeschaduwd, in het Nieuwe volkomen medegedeeld, de Christelijke kern des Bijbels. Dit Evangelie is ons dus ook hoofdzaak, ofschoon eerst drie jaren door mij, en daarna tweeëntwintig door Pareau, uit vrije keuze collegie is gegeven ter verklaring des Ouden Verbonds, dewijl wij de kennis van hetzelve onmisbaar achten voor de Godgeleerden; terwijl Pareau dan ook eene *Hermeneutica* heeft uitgegeven, niet *Novi Foederis*, maar *Codicis Sacri*.

Ik merk dit op, dewijl sommigen ons aanklagen, alsof wij den Bijbel, en met name het Oude Verbond, zouden minachten en zelfs het Apostolisch gezag verwerpen. Deze aanklagte steunt op onze onderscheiding van Oud en Nieuw Verbond en onze weigering, om bewijsplaatsen uit het Oude aangehaald, te laten gelden voor de *Christelijke* waarheid; als ook op onze afkeuring van de uitdrukking, dat de Bijbelschrijvers, of althans de Apostelen, *onfeilbaar* zouden zijn. Over de twee eerste punten behoef ik niet meer te zeggen; ze zijn te duidelijk. Alleen merk ik nog op, dat Egeling, in zijn *Weg der zaligheid*, in het tweede ons is voorgegaän, daar ook deze eenvoudige en echt Evangelische Godgeleerde alleen uit het Nieuwe Verbond, niet uit het Oude, zijne bewijsplaatsen voor de Christelijke godsdienst ontleende. Maar wat het laatste punt betreft: *onfeilbaarheid* is het dogmatisch begrip, dat de heilige Schrijvers niet *konden* feilen; welk begrip men *van voren* op wijsgeerige redeneringen moet bouwen, en dat omver valt, als iemand deze steunsels er van ondermijnt. Het is als de *onzondigheid* van den Heer, welke men vroeger beweerde, of de onmogelijkheid, van voren wijsgeerig bepaald, dat de Heer zou *kunnen* gezondigd hebben. Ullmann heeft er eene andere zaak voor in de plaats gesteld, namelijk de *zondeloosheid* van Jezus, of de werkelijkheid, die van achteren geschiedkundig wordt aangewezen, dat Jezus niet

heeft gezondigd. Zoo hebben wij, in plaats van de wijsgeerige onfeilbaarheid der Apostelen, de historische *feilloosheid* gezet, of de werkelijke zaak, dat zij in de prediking des Evangelies niet *hebben* gefeild, maar de volkomene waarheid verkondigd. Deze voorstelling is bestreden door haar te overdrijven, even alsof wij de Apostelen voor volkomen feillooze menschen wilden uitgeven, ofschoon wij toch niet konden beweren, dat zij in natuurkundige en geschiedkundige zaken nooit hebben gedwaald. Wij bedoelden van zelve hunne feilloosheid of volkomene waarheid *als Apostelen*, in het prediken der blijde boodschap van Jezus Christus, en in de uitlegging van dat Evangelie voor hunne tijdgenooten, of in hunne leer, ook voor zooverre het in dit laatste met hunne menschelijke steeds voortgaande ontwikkeling bestaanbaar is. Door in dezen zin feilloosheid te zetten voor onfeilbaarheid, en haar van achteren uit geschiedkundige blijken op te maken, meenen wij onze redelijke godsdienst grootelijks te bevorderen; want dit bewijs kan niet omver gestooten worden, dan of door de vernietiging der geschiedenis zelve of door de aanwijzing, dat uit de geschiedenis het tegendeel blijkt.

Doch brengt deze onderscheiding van *onfeilbaarheid*, welke wij onbewijsbaar achten, en *feilloosheid*, die bij ons vast staat [1]), er ons wel toe, om vergissingen en dwalingen in bijzaken, ook van 's Heeren geschiedenis en van de opvatting van zijn doel, bij de Apostelen *mogelijk* te achten; *mogelijk* is nog niet *werkelijk*; en *werkelijk* vinden wij bij hen die juistheid, zuiverheid, waarheid en volledigheid in de mededeeling en uitlegging van Gods

---

1) Ook op de taalkundige juistheid van het woord *feilloos* zijn aanmerkingen gemaakt. De bezwaren, er tegen ingebragt, gelden echter evenzeer tegen *zondeloos*, *vlekkeloos*, *straffeloos*, *argeloos*. Zijn deze woorden aangenomen, waarom dan *feilloos* afgeweerd?

openbaring en opleiding in Jezus Christus, dat hunne Schriften, en de hunne alleen, ons de kenbron en toetssteen der Christelijke waarheid zijn, zoodat wij alles verwerpen, wat met hunne getuigenissen strijdt. Ernstig hebben wij dus STRAUSS, *Leben Jesu*, dadelijk bij deszelfs verschijning, bestreden; gelijk ook de rigting der Tubinger school, waardoor de historische grondslag van 't Christendom, met wijsgeerige vrijheid of liever onwijsgeerige ligtzinnigheid, tegen de historie in, ons wordt ontnomen. Maar deze hoogachting gaat ook verder dan tot de Apostolische Schriften; zij breidt zich in 't algemeen uit over den geheelen Bijbel. De geheel eenige waarde er van, en de geloofwaardigheid en historische juistheid zelfs der eerste hoofdstukken van Mozes eerste boek, heb ik in mijne *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God, tot op de komst van Jezus Christus*, veelzijdiger en nadrukkelijker, dan één onzer beschuldigers dit ooit beproefde, zoeken in het licht te stellen.

Bijbeluitlegging en Bijbelgebruik zijn het dus ook altijd, die wij aanprijzen. Veel werk maken wij er practisch van in onze leerredenen, geschriften en lessen. In de reeds genoemde *Hermeneutica Codicis Sacri* [1]) van Pareau, worden ook theoretisch de gronden en regelen uiteen gezet, waarom en hoe de Heilige Schrift moet uitgelegd en gebezigd worden. Hij heeft daarin gebruik gemaakt van het beste, dat de vroegere en tegenwoordige tijd daarvoor opleverde, doch is daarbij zijn eigen weg gegaan, gelijk reeds daaruit blijkt, dat hij ten slotte eene vijfvoudige uitlegging, die hij in de practijk vereenigd wil hebben, scherp onderscheidt, eene grammatische, historische, logische, psychologische en aesthetische.

Vooral voor de beide laatste deelen der uitlegging, geloof

[1]) *Gron.* 1846.

ik, dat wij zoowel in *Waarheid in Liefde*, als in andere werken, eenige niet geheel onbelangrijke bijdragen leverden; ik noem alleen: *Het Evangelie van Johannes in deszelfs schoonheid beschouwd*, *door* C. H. VAN HERWERDEN, CHz., V deelen, *Gron.* 1835—1854. Ook het *Leven van Jezus* door MEIJBOOM behoef ik maar te noemen, om te toonen, hoe veel wij er aan hechten, naauwkeurig den Bijbel en uit den Bijbel Jezus Christus te leeren kennen.

Wat het gebruik des Bijbels aanbelangt, wij leggen er ons op toe, in *Waarheid in Liefde* telkens weder de Heilige Schrift, vooral des Nieuwen Verbonds, aan te halen; terwijl wij andere boeken zoo min mogelijk noemen.

Toch wordt ons zeer vaak de beschuldiging tegen geworpen, dat wij geene naauwkeurige, maar oppervlakkige exegeten zijn. Ik zou deze beschuldiging niet vermelden, zoo zij geen schijn van waarheid had. Van het standpunt veler Godgeleerden, die haar doen, ofschoon zij ons overigens niet onbillijk bejegenen, is zij volkomen gegrond. Immers die Theologen zijn gewoon, het bewijs voor Christelijke leerstellingen te vinden in de *uitspraken* van Jezus en de Apostelen, welke zij daartoe grammatisch en historisch verklaren. En dit doen wij niet, althans niet alleen [1]).

---

[1]) Zoo zegt de kundige en onpartijdige Recensent (P. R.) van PAREAU's *Moraal* in de *Godgel. Bijdragen*, 1843, bl. 737: „De wijsgeerige voorstelling van het Christendom (bij Pareau) als *institutio Dei moralis* is niet op de getuigenissen der Schrift gebouwd, maar daarmede slechts in overeenstemming gebragt.” Dat oordeel is onjuist, in zooverre het eene wijsgeerige voorstelling van het Christendom aan Pareau toeschrijft, in plaats van eene geschiedkundige opvatting des Christendoms, door een wijsgeerig oog beschouwd. Maar het is juist, in zooverre het verklaart, dat Pareau zijne voorstelling, of liever opvatting, niet bouwt op getuigenissen (dat is, *uitspraken*) der Schrift. Hij bouwt haar op iets anders: op de groote *daadzaken* in de Schrift vermeld, op Gods openbaring en opleiding, welke Hij ons in Christus gaf en geeft en door de heilige Schrijvers regt leert verstaan.

Wij leiden alles af uit de *openbaring* en *opleiding* van God in Christus, en dus uit weinige, maar groote, alomvattende, alles omkeerende daadzaken: de zending, den persoon, het werk, het onderwijzen, het lijden en sterven, de opstanding, de kerkregering van Gods Zoon. Uit deze daadzaken leiden wij *zelve* alles af, wel op voorgang der Apostelen en van Jezus zelven en door hun licht bestraald; doch zóó, dat wij hun *verhaal* van die feiten, niet zóó, dat wij hunne *uitspraken* over die feiten, veel min de dogmatische gevolgen, welke Paulus er uit afleidt, op den voorgrond stellen; deze uitspraken worden wel zeer veel door ons gebruikt, maar komen toch, als bewijzen, eerst in de tweede plaats bij ons in aanmerking. Voorop staat bij ons, om met Paulus te spreken, *de openbaring van Christus*, welke wij zelve beschouwen, en dan volgt ons eigen *inzigt* in die openbaring [1]), ofschoon wij dankbaar erkennen, dat wij voor ons inzigt er van onberekenbaar veel aan dat van Paulus en van de andere Apostelen verschuldigd zijn en zonder hen wel weinig of niets zouden vermogen.

Doch op deze wijze *de zaken*, door de Apostelen verhaald, voorop zettende, spreekt het van zelve, dat de *uitspraken* er over, door hen gedaan, nu ook gemakkelijker worden verstaan. Die van de zaken tot de woorden overgaat, heeft altijd veel woorduitlegging reeds in de voorbaat als overtollig afgesneden. Doch ook, waar wij het noodig achten, grammatisch en historisch uit te leggen, en dit dus ook doen, zijn wij zeer karig in woorden, in vergelijking van de meeste andere Godgeleerden. Want geleerde philologie en vergelijking van uitlegkundige geschriften achten wij voor onze eigene studie onontbeerlijk en wenden wij dus ook altijd aan; doch bij onze werkzaamheid naar buiten zoeken wij veelmeer de slotsommen van

1) Eph. III: 4. Paulus spreekt van *τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ*, doch 'tgeen eerst mysterie was, werd later apocalypse.

deze en van al onze andere studie mede te deelen, als klare en diepe opvatting en uitlegging der Bijbelsche waarheid, dan dat wij die studie zelve doorgaans blootleggen. Wij doen dus weinig aan het bijbrengen van velerlei plaatsen en geschriften; en omdat wij dus den geleerden omhaal doorgaans versmaden, heeten wij vaak oppervlakkig. De reeds genoemde *Hermeneutica* is een bewijs, dat en hoe wij grondig en naauwkeurig zoeken uit te leggen, 'twelk alle verder betoog overbodig maakt. Ook hebben wij menig opzettelijk en, naar ik meen, naauwkeurig exegetisch betoog in *Waarheid in Liefde* geplaatst, maar altijd over verhalen of woorden, waaruit belangrijke zaken moesten gekend worden, b. v. over het onderscheid van zegswijze tusschen Jezus in het Evangelie van Johannes en Johannes zelven, ten betooge, dat Johannes zeer juist Jezus eigene, van 's Apostels zegswijze onderscheidene, woorden heeft wedergegeven; over verscheidene verhalen en uitspraken omtrent Jezus voorbestaan, geboorte, lijden en sterven, en verheerlijkt leven; over vele belangrijke voorspellingen omtrent Jezus in het O. Verbond en gezegden van Jezus zelven; over de beteekenis van *geloof*; over 't gebeurde op den eersten Pinksterdag. Voorts wordt in PAREAU'S *Hermeneutica* een geheele reeks van gronddenkbeelden des Christendoms exegetisch in 't licht gesteld, als: mysterie, Messias, openbaring van God, komst van Christus, Evangelie, verzoening, rijk der hemelen, rijk des boozen, wedergeboorte, deze en de toekomende eeuw, kind van God, in Christus of in God te zijn, één te zijn met den Vader, regtvaardigheid van God, oude en nieuwe mensch, opstanding, Zoon des menschen en Zoon van God, geest Gods, eeuwig leven, enz., terwijl er daarenboven opzettelijk wordt aangetoond, dat de geheele doorgaande vorm der voorstelling van godsdienstige zaken in het Nieuwe Verbond ontleend is uit het Oude en hieruit zijne ver-

klaring moet erlangen. Doch wij kunnen niet alles doen. De taak der grammatisch-historische uitlegging, welke wij met alle Evangelische Godgeleerden onmisbaar achten, als den grondslag al onzer Theologie, laten wij gaarne, waar wij haar niet *behoeven* op te nemen, aan anderen over, aan de leerlingen van Van Voorst en Heringa, aan Van Hengel en zijne school, om, ons voordeel doende met hunne voorlichting, zelve ons bezig te houden met het geen wij meer achten, dat *ons* door den Heer wordt aangewezen: de uitlegging der groote zaken.

B.

In de *Kerkgeschiedenis* hebben wij ééne groote gedachte, welke nog zeldzaam wordt uitgesproken en welligt nog nooit wetenschappelijk is doorgevoerd, op den voorgrond gesteld, te weten, dat de Kerkgeschiedenis voor den Evangeliedienaar en de Gemeente moet zijn het verhaal van de doorgaande openbaring en opleiding van God in Jezus Christus en van de wijze, waarop de menschen die openbaring en opleiding zich al of niet ten nutte hebben gemaakt.

Zoo als zij gewoonlijk wordt behandeld, is ons deze geschiedenis te onbepaald van omvang en strekking; zien wij niet genoeg haar nut, en nog minder hare noodzakelijkheid, in; is zij ons te zeer wetenschap alleen en niet godsdienstig en echt Christelijk genoeg.

Door aan te nemen, dat er in de geschiedenis eene voortgaande openbaring en werkzaamheid van Jezus Christus is te zien, als die zijne Kerk niet heeft verlaten, of nu alleen door zijn woord en zijne daad, vóór achttien eeuwen gesproken en verrigt, haar regeert, maar ook door zijn blijvend, persoonlijk, uit den hemel op aarde voortgaand werken haar blijft bezielen en besturen, en dat in zijn werk God zelf

zich blijft openbaren, vatten wij een denkbeeld weder op, 't welk in de Roomsch-Catholieke Kerk heerschend is, maar door Protestanten veelal is voorbij gezien, doch nu ook begint door eenige Evangelische Godgeleerden als waar te worden erkend. Met de voorstelling der Roomsch-Catholieke Kerk komt de onze in zooverre overeen, als wij met haar vaststellen, dat er eene onafgebrokene openbaring van God in Jezus Christus in de Gemeente des Heeren aanwezig is; doch er is ook groot verschil. Ons is Gods openbaring in zijnen Zoon, gelijk het *Nieuwe Verbond* die bekend maakt, de toetssteen, waaraan wij de echtheid dierzelfde openbaring in de Kerk onderscheiden, zoodat wij in deze niets voor waarlijk Christelijk houden, dan wat niet strijdt, of liever, wat geheel overeenstemt met den geest van Jezus Christus, zoo als wij Hem uit het N. V. kennen. En wij volgen deze zienswijze, dewijl wij in de Kerk niet alleen den geest des Heeren, maar ook dien der wereld zich zien openbaren, zoodat het dikwijls niet mogelijk is, in de Kerk op zich zelve, zonder den toetssteen des Nieuwen Verbonds, aan te wijzen, wat van geest des Heeren, en wat van dien der wereld oorspronkelijk is. Maar voor de Roomsch-Catholieken bestaat er een geheel ander kenmerk der waarheid, namelijk het gezag der leerende of vertegenwoordigende *Kerk*, welke ook dat voor waar kan verklaren, wat strijdig is met het Nieuwe Verbond; want zij schrijven aan deze Kerk hetzelfde nimmer falend, ja onfeilbaar, gezag toe, 'twelk aan Jezus Christus, op aarde levend, eigen was; Hij leeft immers volgens hen nog in zijne Kerk op dezelfde wijze voort in zijne opvolgers en plaatsvervangers, de Geestelijken, vooral in den Paus, die Hij met zijnen geest bezielt en door dezen geest onfeilbaar in al de waarheid blijft leiden. De Roomschen onderscheiden derhalve deze voortgaande openbaring in de Gemeente niet van de beginnende in het Evangelie, terwijl wij die

in 't Evangelie voor *onmiddellijk* en volkomen rein houden, deze in de Gemeente voor *middellijk* en in vele opzigten door menschelijke dwaling en zonde bezoedeld [1]).

Men meene nu daarom niet, dat wij, met de eene hand gevende en met de andere nemende, ten slotte niets doen. In tegendeel. Wij houden het Nieuwe Verbond wel voor de eenige kenbron of den eenigen toetssteen der Christelijke waarheid, en ook voor hare hoofdbron, maar niet voor de eenige, levend water gevende, bron. Ook in de verdere openbaring vinden wij eene rijke bron van vertroosting en leering.

Dat zij door de heerlijke voorbeelden van geloof, zelfverloochening, liefde en heiligheid, welke zij aanbiedt, ons vertroost, erkent iedereen. Maar dat zij ook leert, en wel in dezen zin leert, dat zij ons de Christelijke waarheid nader openbaart, dit wordt minder algemeen uitgesproken. Intusschen verschillen èn *vorm* èn *inhoud* der Christelijke waarheid bij de Apostelen en bij ons later levenden, zoowel wanneer wij ons met hen, als wanneer wij ons onderling vergelijken.

Wat den *vorm* betreft: de Christelijke waarheid kan of meer historisch gekend worden, gelijk bij de Grieksch- of Roomsch-Catholieken plaats heeft; of meer exegetisch, gelijk bij de meeste Protestanten; of meer philosophisch, gelijk bij de Alexandrijnsche Vaders, de Scholastieken en de nieuwere Duitschers; of meer mystisch, gelijk bij Augustinus, Bernhard, Tauler en Schleiermacher.

Maar ook de *inhoud* der Christelijke waarheid is verschillend, in zooverre nu meer 't eene, dan 't andere stuk dier waarheid op den voorgrond staat en 't ove-

---

[1]) In denzelfden geest is over de Kerkgeschiedenis gesproken door PELT, *Theolog. Encyclopaedie*; bl. 298. — Wij hebben deze strekking der Kerkgeschiedenis aangewezen in onze *Encyclopaedia Theologi Christ.* § 49. Verg. ook wat ik boven bl. 56, 57 zeide.

rige beheerscht, en nu meer dit, dan dat wordt gevoeld en doorzien en uitgelegd. Zoo moesten de Apostelen meest leeren, dat Jezus de beloofde Messias der Joden was en nu ook, met afschaffing van Mozes wet, der Heidenen en aller Zaligmaker; welke beide dingen, de vervulling der godspraken in Jezus en de afschaffing der Mozaische wet door Hem, alleen om der Joden wil werden ingescherpt, en dus nu ook minder noodzakelijk ter sprake komen, dan als wij met Joden te doen hebben. Voorts waren in de eerste dagen des Christendoms de wonderen des Heeren van 't meeste gewigt; nu heeft het zondeloos-heilige karakter van Jezus veel meer kracht, om de menschen tot Hem te trekken. De Apostelen konden naauwelijks aanduiden, welk eene verwonderlijke kracht ter herschepping des menschdoms van Jezus uitging; eene hoogst belangrijke zaak, zoowel om het Christendom te doen kennen, als om het hoog te vereeren, maar welke in onze dagen, nu men die kracht over eeuwen en werelddeelen ziet werken, van veel meer omvang en nadruk is, dan voor achttien eeuwen mogelijk was. — Doch er is ook een nog meer innerlijke vooruitgang in de opvatting en waardering der Christelijke waarheid. Augustinus heeft wel geene geheel andere, maar diepere inzigten, dan Paulus, over de zonde bloot gelegd, daarin door ondervinding en wijsbegeerte geholpen. Bernhard is in de leer van Gods genade en onze vrijheid, Luther in die van 't geloof en der regtvaardiging, Schleiermacher in die van 't godsdienstig gevoel, verder gekomen, dan deze zaken in het Nieuwe Verbond worden ontwikkeld. Doch bij al deze groote mannen is ook in deze opzigten dwaling met de waarheid vermengd, zoodat wij, als wij ons dit alles ten nutte maken, door hen nog niet komen *boven* Jezus Christus; wij blijven met hen steeds *beneden* den Eenige, in wien alle schatten van goddelijke wijsheid zijn verborgen; wij halen alleen uit deze

onuitputtelijke mijn meer en meer kostelijk metaal, zoekende in de gangen, welke de Apostelen openden en hunne leerlingen en navolgers, alle eeuwen dóór, verder uitgroeven. En wat daarbij onzuiver aan 't licht komt, dat moet gezuiverd worden, totdat het gelijk is in kleur en gehalte aan 't reine goud, dat het Nieuwe Verbond bevat [1]).

De hoofdgedachte, welke ons hierbij bezielt, spraken wij reeds uit in het eerste stuk van *Waarheid in Liefde*, in 1837 uitgegeven, waar wij (bl. 75) ook deze woorden van Neander [2]) aanhaalden: „Alles, wat uit de werkzaamheid des echten, reinen Christendoms voortgekomen, alles, wat in alle eeuwen in echt Christelijken geest gedacht, gewild, gedaan en gesticht is, hangt innerlijk zamen; al deze werkingen des heiligen geestes in het leven der menschheid vormen eene groote, onzigtbare keten. — Maar deze werking des heiligen geestes is nergens eene zuivere en onbezoedelde; zij is overal en steeds met het ongoddelijke vermengd. — Wij zijn dus altijd in gevaar, het Christelijke en het onchristelijke met elkander te vermengen, indien wij niet eenen vasten regel, waarnaar wij het goddelijke en ongoddelijke van elkander scheiden, hebben *in de verzameling der Heilige Schriften, die ons de werking des heiligen geestes zuiver voorstellen.*"

Drie jaren later werd deze gedachte nog meer ontwikkeld aldus voorgesteld [3]): „Trekt de naauwkeurige en zekere kennis der bijzonderheden van Jezus zigtbare verschijning op aarde billijk het eerst en naast onze aandacht; het is toch wel tevens in het oog vallend, dat wij bij deze niet kunnen of mogen blijven staan, maar dat wij

[1]) Kortelijk is dit aangewezen in onze *Lineam. Theol. Christ.* § 7.

[2]) Overgenomen uit zijne *Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums und des christlichen Lebens*, D. III, bl. 168.

[3]) Dit zijn woorden van L. G. Pareau, in de vijftigste vergadering des Gezelschaps, den 28 April 1840 uitgesproken.

van dit middenpunt der gansche goddelijke leiding van het menschelijk geslacht zoowel verder vooruit zien moeten, wat God door Christus tot op dezen dag toe gedaan heeft, als ook daarenboven beschouwen, wat ook reeds vóór Christus door God ter vorming van ons geslacht is daargesteld, ten einde alzoo dat groote geheel klaar te doorzien, waarvan Jezus verschijning op aarde het lichtende en zijne stralen naar alle zijden uitzendende middenpunt is.

„Is dan tot dusverre door Roomschgezinden veel te eenzijdig en te zeer als op zich zelf staande het oog gevestigd op de Kerk en hetgeen Christus in den loop der eeuwen voor en in de Kerk geweest is, terwijl door Protestanten, evenzeer eenzijdig, dit genoegzaam geheel uit het oog is verloren, omdat men, aan de Schriften des Nieuwen Testaments alleen zich bindende, bleef staan bij de verschijning van Christus op aarde, welke door de Apostelen nog alleen genoegzaam ontwikkeld *konde* worden: deze eenzijdigheid van beide moet bij ons plaats maken voor de eenige geheel ware beschouwing. Wij moeten leeren, den geheelen Christus te aanschouwen in de gansche, uit zijnen éénen goddelijken geest voortvloeijende, en door alle eeuwen heen onveranderd voortgezette, harmonisch voortgaande werkzaamheid van Hem, als den Zaligmaker der geheele menschheid. Kunnen wij dien éénen goddelijken geest van Christus oorspronkelijk en met volkomene zekerheid in al zijne kracht en reinheid alleen uit zijne zigtbare verschijning op aarde leeren kennen, geholpen door zijne eigene uitspraken en zijner Apostelen onderwijs; wij mogen dan toch daarbij niet blijven staan, maar moeten, vandaar uitgaande, verder voortgaan. Hoe beter wij alzoo zijnen geest in al zijne kracht en reinheid leeren kennen, des te helderder moeten wij trachten niet slechts te doorzien, hoe Hij dien, zoo lang

Hij op aarde zigtbaar omwandelde, geopenbaard heeft, maar ook zoeken even klaar te aanschouwen en te doorgronden, hoe Hij dienzelfden geest door alle eeuwen heen in de leiding zijner Kerk is blijven openbaren, en hoe Christus zich nog bestendig openbaart. En worden wij daarbij ook grootendeels verlaten van de uitdrukkelijke uitspraken des Nieuwen Testaments, zijn wij daarbij ook verstoken, in de bijzonderheden althans, van de aanwijzingen van Jezus en zijner Apostelen woorden: wij moeten dan den moed hebben, om, gelijk deze Apostelen, waar zij ook reeds van Jezus eigene woorden en aanwijzingen verlaten werden, deden, wij moeten dan, zeg ik, zoo ook den moed hebben, om door den geest van Jezus Christus, door den geest der waarheid geleid, zelfstandig te zien, te doorgronden en te prediken, hoe Gods Zoon, even gelijk Hij vóór achttien eeuwen op aarde geleefd heeft, zoo nog leeft en werkt voor en in de menschheid, en hoe Hij, even gelijk Hij toen zijne Apostelenschaar tot eene kleine Gemeente gevormd heeft, even zoo door alle eeuwen heen en nog tegenwoordig zijne gansche Gemeente leidt, opvoedt en volmaakt. Doen wij dit nu, niet slechts als door den geest van Christus in de waarheid geleide Christenen, maar ook als Christelijke Godgeleerden, als van de gronden en de regtmatigheid van ons doen ons zelven duidelijk bewuste, wijsgeerige Christenen, dan zullen wij hier misschien wel het vruchtbaarste veld hebben voor de *beschouwende wijsbegeerte des Christendoms*. En werd het door de oude Grieksche wijsgeeren voor het toppunt aller beschouwing gerekend, het ideaal te ontwerpen van zulk eenen Wijze, die, aan het hoofd van een gemeenebest staande, hetzelve door zijn bestuur en zijne opvoeding tot den gelukkigsten staat zou kunnen vormen; deze wijsbegeerte zal niet een onverwezenlijkt ideaal vormen, maar eene volkomene voorstelling van *het leven van*

Jezus Christus, als den Stichter, Bestuurder, Opvoeder en Volmaker van zijnen goddelijken staat in de gansche menschheid."

Deze beschouwing der Kerkgeschiedenis en harer verhouding tot het Nieuwe Verbond is zuiverder, dan aan andere Roomsch-Catholieken, eigen aan de Jansenisten, eene geestrigting en kerkgemeenschap, welke noch bij de Roomschen (omdat zij voor scheurmakers worden gehouden), noch bij de Protestanten (omdat zij Roomschen zijn), noch bij de Staatsmagten (omdat zij klein in aantal zijn), die opmerkzaamheid vinden, welke zij verdienen. Vele hunner stellingen hebben wij, ook in onze Dogmatiek, met eere vermeld en wij wenschten wel, dat de studie hunner schriften algemeener wierd. Tot de overeenkomst der Jansenisten met de Hervormers behoort ook, dat beide de lezing des Nieuwen Verbonds aan alle Christenen dringend aanbevelen, en door Bijbelvertaling en Bijbelverspreiding krachtig daartoe medewerken. In dit opzigt staan de Jansenisten, welke reeds in de zeventiende eeuw eene soort van Bijbelgenootschap in Frankrijk hadden, lijnregt over tegen de meeste overige Roomsch-Catholieken. Maar het verschil tusschen hen en de Hervormers is, dat deze bij 't Nieuwe Verbond liefst het Oude plegen te voegen, de Jansenisten gaarne de geschiedenis en overlevering der Kerk. *Wij* wenschen beide er bij te voegen. Het Oude Verbond als voorbereiding, de Kerkgeschiedenis als voortzetting van datgeen, 'twelk het Nieuwe Verbond ons als hoofdbron en kenbron der Christelijke waarheid aanbiedt [1]).

Doch de voorbereiding voor de komst van Jezus Christus op aarde en voor de stichting der Kerk door Hem

---

[1]) Eene verhandeling over hen schreef R. BENNINK JANSSONIUS, *Specimen de Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia et principiis*, *Gron.* 1841.

wordt door ons niet alleen aangewezen in 'tgeen God aan Israël, maar ook in 'tgeen Hij aan de Heidenen heeft gedaan, met name aan de beschaafdste Heidenen, de Grieken en Romeinen. *Erkend* wordt ook dit wel, meer en meer algemeen. Paulus heeft het aangeduid [1]). Reeds de Alexandrijnsche school sprak het uit, dat de wijsbegeerte den Hellenen eene voorbereiding voor Jezus Christus was geweest, gelijk de wet den Israëlieten, zoodat God reeds twee verbonden met het menschdom had gesloten vóór de komst van Jezus Christus, en door Hem eene derde en volmaakte verbindtenis tot stand bragt. Maar dit is later vergeten en pas door Lessing eenigzins weder aangeduid; *aangewezen* wordt het nog zelden, zelden vooral in verband met de Kerkgeschiedenis. Ik heb vóór mijne *Lineamenta Historiae Ecclesiae Christianae*, ter inleiding, eene *Aetas praeparatoria*, een *voorbereidend Tijdperk* geplaatst, even als later de *Tijdvakken* der geschiedenis volgen. In dat voorbereidend Tijdperk werp ik een algemeenen blik op de ontwikkeling der Indiërs, Egyptenaren, Pheniciërs, Perzen, Grieken, Romeinen en andere volken, vooral der Israëlieten, om zóó te doen zien, dat, toen Jezus Christus op aarde verscheen, een aanzienlijk deel des menschdoms door veelzijdige ontwikkeling genoegzame geschiktheid had voor eene nieuwe, zedelijke, godsdienstige maatschappij, gelijk de Christelijke Kerk is; daaraan echter tevens door velerlei gebrek *behoefte* had, en door 't gevoel van ontwikkeling en gebrek eindelijk ook *begeerte* daarnaar bezat [2]). Uitvoerig heb ik ditzelfde onderwerp voor het beschaafde Publiek behandeld in mijne *Voorlezingen over de opvoeding*, boven [3]) reeds aangehaald. Zelfs heb ik het ook voor kinderen bevattelijk zoeken te maken in

---

[1]) Vooral Gal. IV: 9, verg. 3.

[2]) Ik noem het: „Generis humani pars erat societatis religiosae et moralis novae capax, indigens, cupida.”

[3]) Bl. 63.

een *Vraagboekje over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus* [1]); 'tgeen ik gemakkelijk konde doen, daar mijn groot werk uit dit *Vraagboekje* en dit laatste uit eene catechisatie met mijne kinderen over dit onderwerp was ontstaan.

De achting, die zich in dit boek voor Gods werk onder de Heidenen uitspreekt, en reeds voor den dag komt door de zinspreuk uit Rom. III: 29 genomen: „Is God een God van Joden alleen? Is Hij het niet ook van Heidenen? Ja, ook van Heidenen!" wordt door ons nooit verloochend. In onze Moraal en Dogmatiek, ook zelfs in onze preken, wijzen wij er op, dat God zich, gelijk in Jezus Christus en door Mozes, zoo ook in ons geweten en de wereldgeschiedenis openbaart, en dat de Grieksche wijsbegeerte in 't bijzonder mede eene voorbereiding voor Jezus Christus was. Wij doen dit, om Gods openbaring in zijnen Zoon duidelijker te kunnen voorstellen en hooger te kunnen plaatsen. Zoroaster, Socrates, Mozes zijn ons sporten van een ladder, om eenigzins nader te komen tot de geheel eenige hoogte en grootheid van Gods Eeniggeborene, bij wien al 't andere, zelfs 't heerlijkste, wat de aarde ooit opleverde, wegzinkt, voor wiens zonnegloed het sterrenschijnsel in een oogwenk verdwijnt. Maar ofschoon wij dit onderscheid telkens uitspreken, houden Bilderdijks vrienden niet op, om uit ons spreken over die voorbereiding voor Jezus onder de Heidenen aanleiding te nemen, ter beschuldiging, dat wij Socrates aan Jezus gelijkstellen en Jezus voor een tweeden Socrates houden!

Doch dit zij alleen in 't voorbijgaan gezegd. Gij weet, hoe onwaar dit voorgeven is: — en ieder weet het, die in onze geschriften zelve een oog wil slaan en niet afgaat op verminkte en vervalschte aanhalingen.

---

[1]) *Gron.* 1844, 2e uitg. 1846.

In de beschouwing van de Kerkgeschiedenis hebben wij nog eene eigenaardigheid, als wij ons met oudere Godgeleerden en met de meeste tegenwoordige van andere landen vergelijken, te weten, dat wij zeer veel letten op 't verschil der volkeren, en den onderscheiden vorm en geest, waarin de Christelijke godsdienst in de verloopen eeuwen werd opgevat, voor een goed deel afleiden uit het onderscheid der natieën, door welke zij werd aangenomen. Wij onderscheiden dus eene Joodsche of wettische, eene Grieksch-Oostersche of theosophische, eene Grieksche of wijsgeerige, eene Romeinsche of staatkundige, eene Germaansche of mystische opvatting des Christendoms, en leiden met name de Kerkhervorming der zestiende eeuw, als een echt Germaansch werk, uit den geest der Duitsche volken af [1]).

Deze onze eigenaardigheid is evenwel eene rein Nederlandsche; want wij hebben haar van Van Heusde, die in zijne lessen telkens het onderscheid der natieën opmerkte, en dit zoo overtuigend en eenvoudig deed, dat zijne leerlingen haar algemeen overnamen. Onze twee groote kenners der Kerkgeschiedenis, Kist en Roijaards, Van Heusde's leerlingen, en hunne talrijke leerlingen hebben deze zaak dus altijd vastgehouden en door vele, zeer belangrijke, verhandelingen en redevoeringen, ook reeds vóór ons, wat den gang des Christendoms betreft, 'tgeen Van Heusde niet deed, in het licht beginnen te stellen. Wij hebben hierin niets gedaan dan hen volgen en helpen, en eene plaats naast hen innemen [2]).

---

[1]) Ik gaf over dit laatste eene opzettelijke zeer uitvoerige verhandeling in *Waarheid in Liefde*, 1850, IV, getiteld: *Opmerkingen over de oorzaak, waarom de Kerkhervorming van de zestiende eeuw hier aangenomen, ginds verworpen is.*

[2]) Roijaards sprak er reeds over in zijne inwijdingsrede als Hoogleeraar te Utrecht in 1823, *De hominum gentiumque varietate in Christianae societatis historia observanda;* desgelijks Kist in zijne inwijdingsrede als Hoogleeraar te Leiden, ook in 1823, *De progressione ingenii humani in dogmatum historia Christianorum animadvertenda.*

Met hen en vele hunner leerlingen, bijzonder den Amsterdamschen Hoogleeraar Moll, als ook met de oudere schrijvers over de Kerkgeschiedenis IJpey en Broes, hebben wij ons dus ook beijverd, het eigenaardig Nederlandsche in de opvatting des Christendoms bij ons volk te onderzoeken en in 't licht te stellen. Daarin hebben *zij* meer gedaan, om feiten, grootendeels zelfs onbekende feiten, voor den dag te halen; *wij* meer, om daaruit slotsommen te trekken en het bij onze Natie kenmerkende aan te wijzen. Dit onderscheid springt in 't oog, als men de twee werken van Roijaards en Lorgion, *over de invoering van het Christendom in Nederland*, nevens elkander legt. Roijaards is buiten kijf rijker in historische bijzonderheden, en daarom met regt door het Koninklijk Instituut boven Lorgion gesteld; maar deze ook met reden bij Roijaards gevoegd, dewijl hij in het aanwijzen van den eigenaardigen geest der Apostelen van Nederland veel heeft, wat Roijaards mist [1]). Dien geest plegen wij in Geert Groote, Thomas van Kempen, Wessel Ganzevoort, Erasmus, Hendrik van Zutphen, Praedinius, Bloccius, Duifhuis, de Remonstranten, de Doopsgezinden, de meer Mystieken onder de Hervormden, de Coccejanen, de Jansenisten (van Jansenius, een Nederlander te beginnen) en in vele later levenden gaarne aan te wijzen. — Doch ik zal daarover hier niet meer spreken, dewijl ik er vroeger reeds over handelde [2]) en later nog op moet terug komen.

---

[1]) Zie die geschriften in de verhandelingen van het Kon. Instituut, Tweede Classe, D. VII en VIII, Amst. 1842 en 1843. Ook zijn ze elk afzonderlijk uitgegeven.

[2]) Zie boven bl. 22–25.

C.

Veel verder dan in uitlegging des Bijbels en in Kerkgeschiedenis wijken wij in het behandelen der *Christelijke Moraal* van het gewone af. Willens of onwillens moet ik hier de zaak wat hooger ophalen.

Naar ons inzien werd de Moraal dusverre veel minder goed behandeld, dan de meeste andere vakken der Godgeleerdheid. Men ziet haar reeds spoedig onder de handen der Kerkvaders bedorven. Met onzen grooten voorganger aan de Groninger Hoogeschool J. Barbeyrac [1]) hebben wij veel bezwaar tegen hen in dit opzigt in te brengen. De Moraal is bij hen eene pligtenleer geworden, eene aanwijzing, om de Heidensche zeden af te leggen en deze en die Christelijke gewoonten aan te nemen, welke dan elk afzonderlijk worden aangewezen en aangeprezen. Hadden de Apostelen een nieuw positief levensbeginsel in 't menschdom geplant, door Christus Jezus te prediken, de Kerkvaders plegen de gevolgen er van, en wel meest de negatieve, te behandelen, of: welke ondeugden moeten ontweken worden. In de middeneeuwen nam deze eenzijdigheid en bekrompenheid nog toe; in plaats van enkele deugden werden toen enkele goede werken ten hemel toe verheven, en onder die als het beste aangeprezen, dat men een gehoorzaam kind der Kerk was, terwijl ketterij en scheurmakerij de ergste misdaden waren. Zoo werd de Moraal eene leer van goede werken; ja verbasterde zij tot Casuïstiek, of eene leer, hoe men zich in deze en die gevallen moest gedragen. Tegen over deze wettische veelwerkzaamheid stond wel bij niet weinigen een innige en diepe inkeer tot God; doch die verbasterde weer tot mysticismus en overdrevene onthouding, waarmede Christus geest evenmin rein en eenvoudig is te bewaren.

---

[1]) *Traité de la Morale des Pères de l'Église*, *Amst.* 1728.

Veel verbeterden de Kerkhervormers door, gelijk de Godgeleerdheid, zoo ook het Christelijk leven, te zuiveren en tot Christus, als bronwel, terug te brengen. *Gods genade*, die door ons in *geloof*, 'twelk *in liefde* werkzaam is, wordt aangenomen, was hunne leuze. Uit deze is practisch een nieuw heilig, en dus ook zedelijk, leven ontsprongen, en had ook eene nieuwe zedeleer kunnen geboren worden, indien men zich niet weldra in dogmatische en scholastieke spitsvondigheden was gaan verdiepen, verwarren en verliezen. De eer van voor eene betere moraal den weg te hebben gebaand, komt later toe aan den wijsgeer Immanuel Kant, die, zelf eenen door en door zedelijken geest in de wijsbegeerte kweekend, geen ander doel in eenige godsdienst, en dus ook in de Christelijke, kon erkennen, dan een zedelijk doel. Zijnen voorgang volgende zijn toen de Godgeleerden gaan letten op de zedelijke bedoelingen, eischen en lessen der Christelijke godsdienst; maar doorgaans met dezen uitslag, dat zij, door hulp der wijsbegeerte, de zedelijke uitspraken van Jezus en de Apostelen, of wel des geheelen Bijbels, tot het een of ander stelsel van zede- of pligtenleer ordenden. Dit deden de Rationalisten, maar ook hunne tegenstanders, de Supranaturalisten, b. v. de voortreffelijke Reinhard, wiens *Zedeleer*, hoeveel goeds zij in de bijzonderheden bevatte, niets is dan een *wijsgeerig* stelsel van Moraal met Bijbelplaatsen en Bijbelvoorbeelden opgesierd.

Later zijn wij verder gekomen. Schleiermacher heeft (vooral in zijne Preken) op Jezus en de Kerk zijne zedelijke beschouwing van 't Christendom gegrond. Rütenick heeft, in Schleiermachers geest, op de Kerk, op het Rijk Gods, zijne Christelijke Godgeleerdheid gebouwd. Ullmann geeft, gebruik makende van 't licht onzer eeuw, zelfstandig zijne heerlijke beschouwingen van 't Christendom, meestal van den persoon van Jezus uitgaande, en toont reeds in

den titel van een zijner meesterstukken, *De zondeloosheid van Jezus*, dat hij vooral eene kennis en waardering onzer godsdienst van haren zedelijken kant noodwendig acht. Zamenhangend hebben De Wette, Von Hirscher en Rothe de Christelijke zedeleer behandeld, en wie, die hunne geschriften kent, zal niet dankbaar getuigen, er veel uit geleerd te hebben? Wat De Wette b. v. over de geschiedenis der zedeleer en over geloof en liefde schrijft, Von Hirscher over het Christendom als het Godsrijk, Rothe over de zedelijke strekking des Christendoms als boven de kerkelijke en alleen religieuse voor te trekken, zal wel altijd eene groote aanwinst blijven.

Hoe het intusschen over 't geheel in ons land met de Christelijke Zedeleer gesteld is of was, waag ik niet te beschrijven. Een kundig en bekwaam Godgeleerde, die zeer veel tegen onze wijze van haar te behandelen heeft in te brengen, schreef er over in 1843 [1]: „Wanneer ik, vóór alle dingen, opmerkzaam make op het groot verschil tusschen dit *Compendium Theologiae Christianae moralis* (van Pareau) en de eigenlijke *Theologia moralis*, zoo als die onder ons pleegt beoefend te worden, dan is het verre van mij, dat ik daarbij de verdediging der laatste op mij zou willen nemen. Zelfs meen ik in het meer gewone zamenstel onzer Godgeleerden gebreken en leemten te ontdekken, die het geheel ontsieren. Wordt de Moraal niet meestal als enkele Pligtenleer behandeld, soms ook naar eenig bepaald stelsel van wijsgeerte geheel vervormd, en doorgaans van hare tweelingzuster, de Dogmatiek, zoo zeer afgezonderd, dat zij het voorkomen aanneemt van eene zelfstandige wetenschap? Vandaar dan ook de vooroordeelen, die er onder de menigte tegen haar bestaan, en de

---

[1]) P. R. in de *Godgel. Bijdragen* 1843, bl. 725—728, in de reeds aangehaalde beoordeeling van Pareau's *Moraal.*

aanklagt van dorheid, geesteloosheid, onvruchtbaarheid, soms ook van onchristelijkheid, door sommigen tegen haar ingebragt. Maar hoe dit zijn moge, ik kan hier met de enkele opgave van genoemd verschil volstaan. Men was dan tot op onze dagen vrij algemeen gewoon, in tegenoverstelling van de *Theologiae Christianae pars theoretica*, quae de *cognoscendis* et credendis agit, de *pars practica* te noemen *docta ac subtilis tractatio eorum, quae homini Christiano, ex divina voluntate, Euangelio revelata*, agenda *et praestanda incumbunt.* Men ontleende daartoe, vooral in latere jaren, de stof voornamelijk uit de gewijde Schriften des N. Verbonds, schreef aan de uitspraken van Jezus en zijne Apostelen een goddelijk gezag toe, en stelde alleen datgene ter zijde, wat de uitlegkunde, op goede gronden, voor geheel tijdelijk en plaatselijk verklaarde. Men trachtte die uitspraken, zooveel dit noodig scheen, deels op te helderen, deels aan te vullen uit de boeken des O. Verbonds. Men voegde daar eindelijk nog de zoogenoemde grondstellingen bij van het verstand, na ze vooraf zorgvuldig getoetst te hebben aan het hooger onderwijs der Schrift. Voorts nam men, bij de behandeling der stof de noodige hulpmiddelen te baat, wees de betrekking aan der *Theologia theoretica* tot de *practica*, onderscheidde haar, zooveel mogelijk, van andere meer of minder verwante wetenschappen, en koos zich meestal deze orde van behandeling, dat men *eerst* de algemeene begrippen, op het grondgebied der zedekunde, als van regt, pligt, deugd, zonde, belooning, straf en dergelijke wijsgeerig ontwikkelde, en *daarna*, in overeenstemming hiermede, de bijzondere pligten, door het Christendom voorgeschreven met opzigt tot God en Christus, tot ons zelve en tot anderen, één voor één, in overweging nam. Zoodanig ongeveer is, meen ik, de toestand der *Theologia moralis* onder ons. Op zoodanigen leest geschoeid, hoorden wij haar ons

voordragen op de Hoogeschool. Gij kunt er u ten overvloede, indien het aan uw geheugen eenigzins ontglipt mogt zijn, van overtuigen door de inzage van CLARISSE's *Encyclopaedia*. Maar sla nu, bid ik u, de *Initia* van PAREAU, of anders het uitvoerig verslag, dat ik daarvan in deze *Bijdragen* gegeven heb, op, en oordeel zelf, welk een hemelsbreed verschil hier valt op te merken! Is niet, als met een tooverslag, de *Theologia moralis* zoo geheel van gedaante veranderd, dat gij haar ter naauwernood herkent? Gij ziet haar optreden onder de godgeleerde wetenschappen als koninginne. De Dogmatiek, vroeger hare hooggeëerde zuster, wie zij naar de oogen zag, is tot den lagen rang van hare nederige dienaresse afgedaald en staat tot haar in geheel ondergeschikte betrekking. Zelfs heeft zij, haars ondanks, geheele gedeelten van haar uitgestrekt gebied aan hare hebzuchtige kweekeling, die haar boven het hoofd gewassen is, moeten afstaan, zonder daarvoor eenige andere vergoeding te ontvangen, dan de eer van haar te mogen dienen. Bijkans de gansche *Anthropologie* met een goed deel der *Soteriologie* is het eigendom der Moraal geworden. Ook de *Ascetiek* is onder haar onmiddellijk gevolg opgenomen, en staat haar op hare wenken ten dienste. En hoeveel zou ik van dien aard meer kunnen noemen! De voorstelling daarentegen van de onderscheidene pligten des Christendoms, die te voren den hoofdinhoud uitmaakte der Christelijke zedeleer, is zoo geheel naar den achtergrond verschoven, dat zij zelfs, volgens de tegenwoordige inrigting der Moraal, zonder groote schade zou kunnen achterwege blijven. Met zoovele woorden staat het te lezen, p. 255."

Met het aanhalen dezer woorden ben ik reeds tot Pareau's Moraal gekomen. En gij weet, in de zedekundige beschouwing van 't Christendom is zijn wijsgeerige geest ons aller voorganger en leidsman.

Het groot verschil tusschen zijne en de vroegere Moraal, met name in Nederland, valt uit de woorden van zijnen Recensent reeds dadelijk in 't oog. Ik wil hier nog wat bijvoegen.

Zijne zedeleer is vooreerst geen *wijsgeerig* stelsel over de Moraal, met Bijbelplaatsen, vooral met lessen en vermaningen van Jezus en de Apostelen, voorzien; maar eene opleiding ter verkrijging van een wijsgeerig inzigt in de vorming der menschen tot zedelijkheid, welke vorming ons God door Jezus Christus doet deelachtig worden. Zij is geen onderzoek naar de beginselen der zede*leer*, waardoor het verstand verrijkt, niet de mensch gevormd wordt; maar handelt over het beginsel of liever den beginner en volmaker van het zedelijk *leven*, Jezus Christus. Zij is geene *pligten*leer, waarin, naar het voorbeeld en de leeringen van Jezus en de Apostelen, de bijzondere uitingen des Christelijken levens tot hoofdzaak worden gemaakt; maar wijst aan, hoe het nieuwe leven in ons gemoed wordt gewekt, gevoed en volmaakt, en dan van zelf naar buiten zich openbaart in goede handelingen. Zij is geene *beoefenings*leer, welke zich met den aard der godsdienstige aandoeningen en de middelen, om deze aan te kweeken, bezig houdt; maar handelt over de verlichting des verstands en de heiliging des wils, evenzeer als over de vorming des gemoeds en de loutering der aandoeningen. Zij is geene levensleer voor *enkele* personen alleen; maar eene aanwijzing, hoe God door zijnen Zoon een hemelsch rijk, eene vereeniging, eene Gemeente of Kerk heeft gesticht, ja hoe deze te stichten het eigenlijk doel van zijne komst op aarde was, en haar te verbreiden, te louteren en te volmaken, het hoofdwerk van Hem nu nog in den hemel is. Zij is daarom evenwel geene Dogmatiek of grijpt in het gebied in, dat deze, naar ons inzien, behoort te hebben; zij is eene aanwijzing van het *zedelijke* doel en den zedelijken geest van het Christendom, en eene beschou-

wing, hoe God, tot bereiking van dit doel, het menschdom door Jezus Christus opvoedt; gelijk de practische Godgeleerdheid de aanwijzing is van de *uiterlijke werkzaamheid* van Godgeleerden en andere ontwikkelde Christenen, die op anderen kunnen en moeten invloed oefenen; terwijl de Dogmatiek de koningin aller theologische wetenschappen, als *wetenschappen*, is, in zooverre als zij de *waarheid* van geheel het Christendom in 't licht stelt, of aanwijst, *wat* waar is en *waarom* dit waar is. Doch hierover zal ik later meer zeggen, als ik over de Dogmatiek spreek. Hier merk ik alleen op, dat dus ook ons (hoewel de Recensent van Pareau, onze Dogmatiek nog niet kennende, het anders verwachtte) de Dogmatiek, en niet de Moraal, de kroon en zamenvatting aller godgeleerde wetenschappen is.

Zal ik het in één woord zeggen? Pareau's Moraal is: het onderzoek, hoe God door zijnen Zoon de menschen *heeft gevormd* en *nog vormt* in het Rijk, 'twelk die Zoon op aarde heeft gesticht en nog regeert.

Vorming, ontwikkeling, opvoeding, opleiding, volmaking des menschen en des menschdoms; vorming eerst der Apostelen onmiddellijk, nu aller Christenen door middel der Kerk; vorming van al het menschelijke in ons, om ons goede, steeds betere, volmaakte menschen te doen worden; vorming, ook door onderwijs, maar niet door onderwijs of werking op 't verstand alleen, maar door werking op gemoed en wil tevens; vorming, niet door een zamenstel van leeringen, maar door een zamenstel van levende menschen, door de Kerk van Christus, door de stichting en volmaking dezer Kerk: — deze vorming in 't licht te stellen, gelijk zij van God door Jezus Christus is begonnen voor achttien eeuwen en nog voortgaat, dit is het doel van Pareau's Moraal [1]).

[1]) Ik heb dit zoo uitvoerig gezegd, dewijl zelfs de geleerde Recensent

Als Jezus doel wordt daarom voorgesteld: de stichting der Kerk; maar als het hoofdwerk van zijn leven op aarde, ten einde door een zeker middel dit doel te bereiken: de opvoeding zijner Apostelen, als de kiem der toekomstige Gemeente, als het *kuddeke*, 'twelk tot de *kudde*, die eens geheel het menschdom zou bevatten, zich zou uitbreiden.

U, mijne Vrienden! die Pareau's lessen bijwoondet, behoef ik dit alles maar te herinneren; mogt ik ook duidelijk genoeg geweest zijn voor anderen, opdat zij eindelijk verstaan (of zij 't kunnen goedkeuren, is eene andere zaak), maar ten minste verstaan, wat ons zoo eenvoudig en klaar is.

Zoo is het mij altijd onbegrijpelijk voorgekomen, hoe men van deze Moraal heeft kunnen beweren, dat zij een wijsgeerig stelsel is, op het Evangelie toegepast. Ik beweer niet, dat met deze Moraal nu de volle diepte en rijkdom des Evangelies is aan 't licht gebragt. Wie zou zoo ijdel en dwaas kunnen zijn dit te denken? Pareau zegt zelf het tegendeel in zijnen Brief aan Van Oordt, vóór de Moraal geplaatst, en noemt deze opzettelijk *Initia* d. i. *Eerste beginselen* of *Inwijding* in Gods zedelijke opvoeding des menschdoms door Jezus Christus. Maar is zulk eene aanmatiging verre van ons: ik houd ook vrijmoedig staande, dat, zoo er ooit eene Zedeleer is gegeven, waarin het

---

van Pareau's Moraal in de *Godgeleerde Bijdragen*, dien ik nog zoo even aanhaalde, het eigenlijke doel en de ware strekking van het werk, dat hij doorkropen heeft, volkomen heeft misverstaan. Is dit hem geschied, hoe zal 't dan met anderen gelegen zijn? Ligt het aan ons, of aan anderen, dat wij zoo weinig door *Geleerden* worden begrepen? (Gemeenteleden verstaan ons beter). Is onze voorsteliing dan zoo vreemd? Of zijn wij niet duidelijk genoeg? Of geven anderen zich geene moeite genoeg? Ligt het aan de moeijelijkheid, om deze zaken in goed Latijn te behandelen? Is de Latijnsche stijl van de Moraal van Pareau wat te omslagtig, wat te omschrijvend, als de philosophische van Cicero? Of is het almede, omdat vele Geleerden, daar zij hun stelsel reeds voor zich hebben opgemaakt, nu in onze ontwikkelingen zich niet of niet genoeg indenken? — Duidelijk is mij de zaak niet.

Evangelie grondslag, middenpunt, één en alles is, het deze is. Gelijk wij in onze geheele zienswijze en in alle bijzonderheden doen, zoo is ook in deze Moraal, de *historie*, de objectieve Jezus Christus, gelijk Hij zich eens op aarde ligchamelijk in zijne omwandeling openbaarde en dit nog geestelijk in zijne Kerkregering voortzet, ons de *stof*, welke wij door alle, ons te dienste staande, middelen zoeken te kennen en te doorgronden; maar als wij dit wetenschappelijk doen, gelijk voor u noodig is, dan doen wij het *wijsgeerig*; wat is wetenschap zonder wijsbegeerte? De *wijze* onzer behandeling is dus, gelijk bij alle Geleerden, eene philosophische, ten einde de *stof* te kunnen bearbeiden; maar nu is 't onregt te zeggen, dat, waar wij wetenschappelijk, of met een wijsgeerig oog, een godgeleerd vak beschouwen, wij de wijsbegeerte zetten in plaats der geschiedenis. Dan stelt de beeldhouwer ook zijn beitel in plaats van 't marmer, dat hij bewerkt; dan elk Bijbel-uitlegger ook zijne verklaring in plaats van den Bijbel, dien hij duidelijk maakt; dan ook de dichter zijn gedicht in plaats van den held, dien hij bezingt.

Of hebben wij zulke beschuldigingen welligt verdiend, omdat wij, opener en bepaalder dan de meeste anderen, de grenzen tusschen historie en philosophie hebben aangewezen en geëerbiedigd?

Hoe ongegrond deze aanklagte is, blijkt ook reeds uit § V p. 21 der Inleiding in de Moraal, waarin de gewigtige vraag wordt behandeld, of het Christendom volmaakbaar is, en aldus beantwoord: „Eene verandering of volmaking van de kracht, waardoor Jezus Christus het menschdom vormt, of van het Evangelie, waardoor zij tot ons komt, is eene ongerijmdheid. Die vorming hangt immers af van den persoon en het gansche wezen van Hem, die haar schenkt, van Gods Zoon, en kan dus door niemand veranderd, laat staan volmaakt worden. Ook kan men

zijn Evangelie aannemen of verwerpen, maar onmogelijk veranderen of volmaken; het is eene in de geschiedenis der menschheid aanwezige daadzaak. Het Christendom *objectief* genomen, te willen veranderen is dus ongerijmd. Maar geheel anders wordt de zaak, wanneer wij het Christendom *subjectief* of in ons' beschouwen. In dezen zin genomen moet het gedurig ontwikkeld en volmaakt worden. De geesten en harten der Christenen moeten altijd meer verlicht, ontwikkeld, geheiligd en vereenigd worden; de Christelijke Godgeleerdheid al meer worden gezuiverd; de Kerk kan alleen door gedurige ontwikkeling en volmaking aan het doel van haren Stichter beantwoorden. Daartoe mogen en moeten alle menschelijke hulpmiddelen worden aangewend. In 't bijzonder moet de menschelijke rede het Christendom steeds klaarder in het licht stellen. En hierin kan geen gevaar voor het Christendom zijn; want het is een middel, om al wat goed en goddelijk in ons is, te ontwikkelen, en kan dus met onzen aanleg niet strijden. Zulk eene volmaking der Kerk heeft, onder het bestuur des Heeren, inderdaad en in waarheid plaats."

Zal ik nu nog in eenige bijzonderheden der Moraal treden, dan merk ik op, dat het eerste deel eene Anthropologie bevat, of eene beschouwing van de geschiktheid der menschen en des menschdoms, om van Gods wege door Christus te worden gevormd. Om deze geschiktheid te doen uitkomen, wordt eerst op 's menschen *goddelijken aanleg* gewezen, waardoor hij *vatbaar* is voor de heerlijkste ontwikkeling, terwijl tevens wordt getoond, dat het menschdom door God voor de hoogste vorming, die in Jezus Christus, vooraf is voorbereid. Daarna wordt uiteen gezet, dat de mensch en het menschdom, reeds van wege den aanleg, die ontwikkeld moet worden, maar daarenboven vooral van wege den *zondigen toestand*, waarin

zij vóór en buiten Jezus Christus verkeeren, deze goddelijke vorming door Gods Zoon *behoeven*.

Er wordt hier en in al onze geschriften een scherp onderscheid gemaakt tusschen onzen *aanleg* (welken wij doorgaans *natura* noemen), die *goddelijk* is, en onzen *toestand* (*conditio*), welke *zondig* is. Ik weet niet, of wel iemand vóór of nevens ons dit onderscheid maakt; ik weet zelfs niet, of wel één onzer menigvuldige beoordelaars heeft opgemerkt, dat wij het maken, en geloof toch, dat in de leer van den mensch en van de zonde (als ook in die van de menschwording van Gods Zoon, gelijk later zal blijken) eene groote helderheid zou komen, indien men dit onderscheid algemeen aannam. Wij hebben de opmerking er van aan Van Oordt te danken. Niet onze natuur, welke van God is, zeggen wij, is bedorven, maar goddelijk; door God zijn wij naar zijn beeld geschapen. *God is dus niet de oorzaak der zonde.* Maar aangezien God ons als zedelijke wezens vrij moest scheppen, heeft Hij de mogelijkheid, om te zondigen, aan ons gegeven. Die mogelijkheid is, door ons misbruik der vrijheid, werkelijkheid geworden; daardoor is onze toestand een zondige geworden. *De mensch draagt dus de schuld der zonde*; wel de een in geringere mate, dan de andere; wel is de schuld bij zulken, die van zeer zondige ouders geboren en in zeer zondige kringen opgevoed zijn, geringer dan bij hen, wier ouders en opvoeding hen tot iets beter in staat stelden. Maar, is de schuld der afzonderlijke menschen daarom zeer onderscheiden, het menschdom is toch in 't algemeen de oorzaak en draagt dus de schuld der zonde. — Ik acht, dat het voortreffelijk geschrift van J. Müller *over de zonde* nog veel beter ware uitgevallen, en de schrijver althans niet tot de geheel ongegronde en de moeijelijkheid niet ophelderende, maar alleen verschuivende vooronderstelling had behoeven te bekomen, dat wij reeds vóór dit ons be-

staan op aarde hebben geleefd, toen gezondigd en vandaar de kiem der zonde naar dit leven medegenomen, indien de schrijver, door geen onderscheid tusschen 's menschen zedelijke *natuur* en zedelijken *toestand* op te merken, zich niet gedurig in onoplosselijke zwarigheden had verward.

Doch ik moet hier ook nog opteekenen, hoe Pareau den oorsprong der zonde nu bepaaldelijk uiteenzet. Zijne voorstelling komt hierop neer.

„Bij het onderzoek naar *den oorsprong der zonde* behooren wij *drie* stukken te onderscheiden: 1° dat de mensch *kan* zondigen; 2° dat hij daartoe wordt *aangelokt;* 3° dat hij die lokstemme *volgt.* De mensch *kan* zondigen, dewijl hij eenen *vrijen wil* heeft; hij volgt de lokstem tot zonde, dewijl hij zelf *zijne vrijheid misbruikt;* en konde zulks niet geschieden, dan ware er geene vrijheid meer. Maar wat is nu die kracht, dat vermogen, 'twelk hem tot zonde *lokt*? Dit vereischt nader onderzoek! Het Evangelie vindt die kracht in 's menschen ligchaam, dat aan het aardsche en stoffelijke is verwant; hoedanig ligchaam alle menschen uit éénen stamvader hebben ontvangen. Het natuurlijk vermogen van dit zinnelijk ligchaam, van *het vleesch,* gelijk het veelal genoemd wordt, moet de vermogens van 's menschen goddelijken geest helpen ontwikkelen, maar strekt evenwel voor 's menschen gemoed en hart ligtelijk tot eenen hinderpaal in het regte kennen, gevoelen en willen van het goede, ja lokt den mensch, om zijn hoogst geluk in ligchamelijke genietingen, of in uitwendige eer, of in andere zigtbare dingen te stellen. De noodzakelijke invloed en natuurlijke kracht van het ligchaam op den geest moet dus niet als boos worden aangemerkt. Maar dit aardsche ligchaam is toch, van wege zijne verwantschap met het stoffelijke of aardsche, ligt het goddelijke of geestelijke tot hindernis, en eene lokstem tot het verbodene. Niet het ligchaam, het vleesch, noemt het Evangelie derhalve boos,

maar de overgegevenheid aan hetzelve, *het bedenken, de begeerlijkheden, de werken des vleesches.* De natuur van 's menschen ligchaam en van de aardsche dingen brengt het mede, dat zij ligtelijk 's menschen hart en gemoed kunnen aftrekken en stoffelijke begeerlijkheden doen geboren worden; hieruit ontstaan noodzakelijk beletselen en aanlokselen, die op zich zelve nog niet boos zijn, maar toch dikwerf eenen zwaren strijd veroorzaken, waarin de mensch niet zelden bezwijkt. Hier komt bij, dat in de kindsheid en de jeugd de geestvermogens nog niet ontwikkeld zijn, terwijl de zinnelijkheid krachtig werkt en een sterk overwigt verkrijgt; vooral wanneer eene verkeerde opvoeding, zoo als dikwerf geschiedt, de kracht des vleesches nog in de hand werkt. Boven dit alles is de kracht des vleesches reeds bij 's menschen geboorte, door zijne afstamming uit zondige ouders, overmatig, en aldus zijn wezen ontstemd; waardoor het des te eerder zich min gunstig en verkeerd ontwikkelt. Eindelijk komt bij dit alles nog de besmettende en verdervende kracht eener gansche zondige wereld. Geeft nu de mensch aan deze lokstem der zinnelijkheid, door eigen misbruik zijner vrijheid, gehoor, dan is er *zonde*, dat is van de religieuse zijde bezien, *eigenwillige afscheuring van God*, van de psychologische zijde beschouwd, *zelfzucht*, en van de anthropologische zijde, of zoo als de mensch zich hier op aarde vertoont, aangezien, *aardschgezindheid.*"

Ik moet hierbij opmerken, dat wij niet allen deze voorstelling van Pareau voldoende achten. Mij en anderen komt het voor, dat uit deze ontwikkeling nog niet blijkt, hoe ook niet-vleeschelijke wezens of Engelen kunnen zondigen. Om de mogelijkheid van den val van Engelen te kunnen denken, moeten er ook geestelijke of duivelsche zonden kunnen zijn, en niet alleen zinnelijke of aardschgezinde. Ja ook in vele menschen vindt

men vele zonden, welke ik niet als vormen van aardschgezindheid kan aanzien, nijd, afgunst, lasterzucht, heerschzucht, twistgierigheid, hoogmoed en dergelijke, welke men met onderdrukking of dooding des vleesches ziet ontstaan en dus geestelijke of *duivelsche* zonden moet heeten, gelijk men die andere zinnelijke of *dierlijke* kan noemen. Om deze geestelijke zonden en den geëstelijken aard der zonde zelve te verklaren, acht ik, dat men met Julius Müller de *zelfzucht* alleen voor het ware wezen der zonde moet houden, en in het *vleesch* of het genot des vleesches alleen een prikkel moet zien, welke bij den mensch, die zelfzucht voedt, doorgaans hier op aarde er bijkomt, evenals in hoogere sferen, maar ook op aarde, bij meer ontwikkelden, de zucht tot verkeerd *geestes* genot desgelijks niet zeldzaam zulk een prikkel is. Die zelfzucht meen ik dus als het ééne wezen aller zonde te moeten aannemen, en als hare tweederlei verschijningsvormen, toegeven aan de zucht van vleesches- of geestesgenot, 'twelk alles in den mensch overheerscht en dan of dierlijke of geestelijke zonden voortbrengt. Deze zelfzucht nu is zelve weder eene verbastering van de heerlijke, ons door God ingeschapene zucht tot zelfstandigheid, welke wij als redelijke personen moeten bezitten en ook op de regte wijze kunnen ontwikkelen, zoo wij ons vrijwillig en zelfstandig aan de hoogste rede aansluiten, en onze eigene rede, naar die rede gevormd, laten heerschen over alle vleeschelijke en geestelijke neigingen. Dat deze zucht tot zelfstandigheid en onafhankelijkheid echter verbasteren *kan*, is een gevolg onzer *vrijheid*. Wil men hier evenwel meer dan dit *kunnen*, wil men (en hierin zijn wij allen 't weder eens) iets onmogelijks, eene noodwendige oorzaak der vrije zonde, dan wil men in het vrije rijk der geesten eene wet overbrengen, welke niet daarin, maar in de zinnenwereld t' huis behoort; dan handelt men even ongerijmd, als zoo men in het rijk der zinnen de vrijheid invoert, en vraagt b. v., wat de zon beweegt, om te schijnen.

Doch verschillen eenigen onzer onderling hierin: daarin komen wij allen overeen, dat wij het voor de voornaamste leemte in het werk der Hervormers houden, dat zij het onderzoek naar het wezen der zonde geheel liggen lieten en berustten in het algemeen aangenomen oppervlakkig denkbeeld, dat de zonde overtreding is van Gods wet, waarom zij onze ellende veel meer stelden in de straffen, door God er uiterlijk op gezet, dan in de verwarring en geestelijke krankheid, er innerlijk uit ontstaan; weshalve dan ook de verlossing, volgens hen, veel meer is eene bevrijding van de *zondenstraf*, dan van de *zonde* zelve. Reeds in onzen studententijd hinderde ons dit gebrek. Kant en de Rationalisten hadden door hunne voorstelling van de hooge waarde der deugd en van de zedelijke strekking des Christendoms het ons doen gevoelen. Pareau spreekt het uit in de opdragt zijner Moraal [1]), dat hij door de opvoeding zijns Vaders en het onderwijs zijner overige Leermeesters te Utrecht vooral op het zedelijke in wijsbegeerte en godgeleerdheid werd opmerkzaam gemaakt. Ons te Groningen behaagde, wat Muntinghe er over zeide [2]), met beroep minder op Kant, dan op Lodensteijn en meest op den Heer zelven, dat de verlossing in Jezus Christus bovenal een zedelijk doel moet hebben en den mensch daartoe leiden, dat hij, die naar Gods beeld is geschapen, het geluk, door de zonde verloren, weder erlange; en dat hij daartoe èn vergeving voor de begane zonden verkrijgt èn hulp ter bestrijding der zonde in de toekomst. Nog duidelijker werd het mij, dat de Hervormers in de leer over de zonde eene groote leemte hadden gelaten, en daardoor zoowel de Anthropologie zeer gebrekkig doen uitvallen, als de leer der verlossing scheef en onwaar

---

1) In den brief aan Van Oordt, bl. VI, VII.

2) *Theol. Christ. Theor.* T. I p. 184—186.

doen worden, toen Rütenick ten jare 1829 zijn boekje uitgaf, *Der christliche Glaube*, naar Luthers *Kleinen Catechismus*, en dezen Catechismus door eene uiteenzetting van de leer der zonde aanvulde, waardoor hij van zelf ook gelegenheid erlangde, om de leer der verlossing veel reiner en rijker naar 't Evangelie voor te stellen. Veel werk hebben wij dus in de Moraal, de Naturaal en de Dogmatiek daarvan gemaakt, om de leer der zonde Christelijk en wijsgeerig dieper te doorzoeken en vollediger te ontwikkelen, bijzonder ook wat hare schuld, werking en straf betreft. De slotsom van deze drie punten heb ik zelf ergens, in een populairen vorm, als eene verbetering van den Heidelbergschen Catechismus, voorgedragen [1]). Ik wil er op wijzen, dewijl wij in geen opzigt misschien meer dan in de leer der zonde, bijzonder in deze stukken, van de Hervormers afwijken, ten einde 't geen zij begonnen zijn, verder dan hun nog mogelijk was, uit het Evangelie te verbeteren. Zij toch hebben bijna alleen, in navolging van Augustinus, over de zonde van *Adam* en haar gevolg, de erfzonde, gesproken. Wij behandelen ook wel deze *historische* vraag, maar als van ondergeschikt belang, terwijl wij de *zedelijke*, voor de godsdienst noodzakelijke punten, het wezen, de oorzaak, en vooral de schuld, de werking en de gevolgen *onzer* zonde en van die der menschheid overal opzettelijk en zoo helder en krachtig, als het ons mogelijk is, in het licht plaatsen; en dit doen wij naar het Evangelie, met behulp van Christelijke wijsbegeerte.

In den vierden Zondag dan vraag ik aldaar genoegzaam met de eigene woorden van den Heidelberger: „Doet God ons dan onregt, en eischt Hij meer van ons, dan wij kunnen volbrengen?" Maar in plaats van in 't antwoord *den mensch*

---

[1]) *Proeve eener herziening der meest gebruikelijke Formulieren der Nederlandsche Hervormde Kerk*, *Gron.* 1850. Het grootste deel er van is: *De Heidelbergsche Catechismus, naar het Evangelie verduidelijkt, verbeterd en aangevuld.*

in tweederlei zin te nemen, gelijk de Heidelberger doet, eerst in dien van *Adam* en dan van *u* en *mij*, en daarop *ons* schuldig te houden, dewijl *Adam* schuldig was, antwoord ik: „Neen; God doet niemand onregt en eischt niet van ons, wat wij niet kunnen volbrengen. Reeds ons eigen geweten zegt ons, dat God uit liefde wil, dat wij Hem, de Liefde zelve, altijd meer zullen gelijken, en dat wij dit, door zijne hulp, ook kunnen [1]). Bovendien zien wij uit Gods wereldregering, dat, ook nadat het menschdom door moedwillige ongehoorzaamheid van Hem was afgeweken, God het niet aan zich zelve heeft overgelaten, maar uit liefde niet heeft opgehouden, ons onze goddelijke bestemming voor oogen te stellen en ons te helpen, om die bestemming meer en meer te bereiken [2])."

Ook de volgende vraag luidt niet zeer verschillend van die des ouden Catechismus: „Wil God de zonde ongestraft laten?" Maar het antwoord verschilt zeer veel. Hierin blijven de straffen van God niet eene onbekende grootheid, maar worden zij duidelijk, wat dit leven betreft, aangewezen in de werking der zonde in ons: „Neen, geenszins; maar indien wij op Gods liefdestem niet letten, straft Hij ons, naar zijn regtvaardig en heilig oordeel, met straffen in het tegenwoordige en toekomende leven [3]). Die van het toekomende leven hebben wij dan vol vreeze in te wachten, die van het tegenwoordige zien en ondervinden wij reeds dagelijks in de gevolgen der zonde: verduistering des verstands, onrust des harten, velerlei rampspoed, eene altijd toenemende verslaafdheid aan de zonde,

---

1) Rom. I: 32, II: 14, 15, Hebr. XII: 6, 10b, 1 Tim. IV: 10.

2) 1 Moz. III: 9, 14a, 15, XII: 1, 3b, 2 Moz. XIX: 3—6, Jez. V: 4a, Matth. XXI: 33-45, Luc. VII: 16, Phil. II: 12, 13, Rom. III: 29, Hand. XVII: 27b, 28.

3) Eph. V: 6, Matth. XXV: 46.

en eene gestadig voortgaande ondervinding harer vreeselijke uitwerking [1]."

Ook de derde vraag verschilt weinig: „Is God dan niet barmhartig?" Maar het antwoord is des te meer verschillend. In plaats van uit de strafeischende regtvaardigheid van God, die in den ouden Catechimus tegenover Gods barmhartigheid of liefde wordt gesteld, worden hier uit Gods heilige en wijze liefde de zondenstraffen afgeleid, en het doel hiervan in onze verbetering en zaligheid gesteld: „God is wel barmhartig, maar juist omdat God barmhartig en niet zwak en onverschillig is [2], eischt zijne heilige en wijze liefde, dat de zonde worde te niet gedaan; en daarom beschikt en bestuurt Hij het alzoo, dat wij, naar ligchaam en ziel, de bitterste en rampzaligste gevolgen der zonde ondervinden, opdat wij, na ons van Hem, ons eenig rustpunt en hoogste zaligheid, te hebben losgerukt, tot ons zelve inkeeren en tot Hem, onzen Vader, teruggaan, om zalig te zijn in zijne gemeenschap [3]."

Gaarne erken ik, dat de vorm hier eenigzins stijf en gedwongen is, daar ik hier aan dien des Catechismus was gebonden; doch hierdoor komt dan nu ook te beter in 't licht, hoe wij in de leer der zonde, met name wat de schuld onzer zonde bij God, hare werking in ons en hare straf door God betreft, van de dogmatische zienswijze der Hervormers verschillen en de Christelijke leer hierin naar 't Evangelie pogen te verbeteren.

Nog hebben wij gedurig opmerkzaam gemaakt op 't groote onderscheid van *zonde*, d. i. zondigheid, zondige toestand des harten, en *zonden*, of zondige daden, overtredingen, uit de *zonde* voortvloeijende. In het Nieuwe

---

1) Eph. IV: 17—19, Rom. I: 18—24a.

2) 2 Moz. XXXIV: 6, 7.

3) Luc. XV: 11—20a, Hebr. XII: 5—11, 1 Cor. V: 4, 5.

Verbond, wezen wij aan [1]), wordt altijd alleen van *zonden*-vergeving gesproken; want voor de *zonden*, en ook wel voor deze of die enkele zonde of zondige daad, maar niet voor *de zonde* is vergeving te erlangen; de zonde moet worden uitgeroeid. *De zonden* kunnen vergeven worden, gelijk een gewijd schrijver zegt; *de zonde* moet worden vernietigd, Hebr. IX: 26, X: 4.

De waarde dezer voorstellingen laat ik in 't midden. Ik teeken maar aan, dat wij die geven. Voorts behoef ik naauwelijks op te merken, dat eenige dier voorstellingen in dezen tijd bij velen in Nederland in zwang zijn.

Ik keer tot de Moraal van Pareau terug. In het eerste deel er van wordt ten laatste nog aangewezen, dat de mensch en het menschdom *alleen* door Gods vorming, welke Hij in Christus schenkt, van deze zonde geheel kan worden verlost, om volgens zijnen aanleg te worden ontwikkeld en aan zijne bestemming volkomen te beantwoorden.

Hiermede eindigt het eerste deel, 't welk eene Anthropologie bevat. Het tweede is eene Theologie; want het zet uit een, hoe *God* den mensch en het menschdom door Jezus Christus vormt. Hier wordt eerst aangewezen, *dat* God dit doet, daarna *hoe* Hij het doet. Dit *hoe* wordt dus uiteengezet: door de goddelijke openbaring der waarheid, door de goddelijke betooning der liefde, door de Kerk, welke die openbaring en deze betooning in der menschen inzigt en gevoel overbrengt.

In dit laatste punt, in het groot gewigt, 'twelk Pareau hier en wij allen overal aan de Kerk hechten, komen wij met Schleiermacher overeen en hebben wij veel aan hem

[1]) *Waarheid in Liefde*, 1843, IV, bl. 768, 769.

te danken. Wel was velen onzer het denkbeeld ook vroeger reeds eigen, dat onze Heer eigenlijk door eene Kerk alleen zijn doel, de volmaking des menschdoms, kon bereiken, ja dat in de vereeniging der menschen tot zulk eene Kerk grootendeels hunne zaligheid zelve was gelegen. In den Utrechtschen studenten-kring toch begon men in Van Oordts en Pareau's tijd, toen Schleiermacher daar nog niet genoemd werd en zelfs in Duitschland nog minder naam had, reeds eenigzins in te zien, dat Jezus hoofdwerk op aarde was geweest de vorming zijner Apostelen, om de kern en kiem zulk eener Gemeente te zijn, die eenmaal het menschdom zou omvatten. Dit denkbeeld begon dáár op te komen door de studie van Plato, vooral van zijne boeken over den volmaakten Staat, onder de leiding van Van Heusde. Van de vrucht dezer studie voor het inzigt in de strekking des Christendoms behoef ik maar één bewijs te leveren, dewijl dat alles afdoende is: de doctorale verhandeling van Van Oordt, in 1821 gedrukt, *Over de geschiktheid en kracht der Christelijke godsdienst, om de zucht tot vereeniging en verbindtenis te wekken en te sterken* [1]).

Doch wat toen reeds door eenigen werd gevoeld, is later ook door Schleiermachers hulp en door de algemeenwording van het denkbeeld, dat de *Kerk* tot het wezen des Christendoms behoort, 'twelk, nadat Schleiermacher het in 't licht stelde, de Duitsche Godgeleerdheid doordringt, ons allen eigen en zeer veel helderder geworden [2]). Met vele Evangelische

---

[1]) J. F. van Oordt, J. G. fil., *Disp. theol. de religione Christiana, ad conjunctionis et societatis studia alenda et promovenda, cum aptissima, tum efficacissima, Traj. ad Rhen.* 1821.

[2]) Hierin zijn wij veel meer Schleiermachers volgers, dan b. v. de Leidsche Hoogleeraar J. H. Scholten, die zich overigens in andere opzigten veel meer naar hem heeft gevormd, dan wij. Maar over 't geheel vindt het denkbeeld, dat de *Kerk* te stichten, het hoofddoel van den Heer was, bij onze Landgenooten nog weinig ingang, zelfs bij Van Heusde's leerlingen, wien dit anders zoo nabij ligt. Roijaards pleegde het gedurig uit te spreken,

Theologen onzer dagen keeren wij dus terug tot het denkbeeld, dat er eene Kerk noodig is, om Jezus doel in den individuelen mensch te bereiken, en dat voor de menschheid het doel zelf van Jezus is, haar in ééne Kerk te vereenigen. Wij erkennen met hen, dat de Hervormers te ver zijn gegaan, toen zij, in arren moede over 't misbruik, 'twelk de Roomsch-Catholieke Kerk van dit denkbeeld maakte, èn misbruik èn gebruik beide hebben over boord geworpen. Het gebruik en de waarheid er van wenschen wij te behouden, dewijl wij anders ons Jezus werk en doel niet volledig kunnen voorstellen; noch zelve het

---

dat de Christelijke *Godsdienst* van Christus is, de Christelijke *Kerk* van de menschen. Zie zijn *Hedendaagsch Kerkregt bij de Hervormden in Nederland*, D. I, bl. 1, 2, *Comp. Historiae Ecclesiae Christ.* Fasc. I, § 2, enz. Zoo ook zegt KIST, in zijne bij Teijler bekroonde prijsverhandeling *over de Christelijke Kerk op aarde*, D. I. bl. 97 (2de uitg.), dat Jezus Christus de insteller der Christelijke *godsdienst* is, maar niet dan in oneigenlijken zin de stichter der *Kerk*. Zelfs wordt het niet *opgemerkt* bij onze meeste Landgenooten, dat wij, Groninger Godgeleerden, eene geheel andere voorstelling van *Kerk* hebben. Zóó wordt b. v. de Moraal van Pareau door geleerde mannen soms niet begrepen, dewijl zij *deze* onze voorstelling van Kerk voorbij zien. Toch doen wij ook hierin niets dan terugkeeren tot den oorspronkelijken geest der Nederlandsche Hervormde Kerk, gelijk die vooral is uitgesproken in hare oudste Belijdenis, die van 1551, wedergevonden en uitgegeven door H. E. VINKE, in HERINGA'S *Kerk. Raadvrager*, D. IV, St. II. Die belijdenis gaat uit van het denkbeeld van *Kerk*, houdt er overal aan vast en eindigt er in. Zij draagt ten opschrift: „Een kort begrip der leering van (over) de waarachtige en eenige Gemeente van God en Christus en van (over) haar geloof en opregte belijdenis." Zij begint van het begrip van *Kerk*, aldus: „Om in 't kort te vervatten de leer van de waarachtige Kerk, zoo moet vooral dit woord *kerk* of *gemeente* uitgelegd worden," bl. 231. Voorts wijst zij op de kenteekenen dier Kerk bl. 232—238, op haar geloof bl. 238—264, spreekt zij van de belijdenis des geloofs door de Gemeente bl. 264—274, terwijl zij eindigt met eene zamenvoeging der kenteekenen der algemeene Apostolische Kerk van Christus bl. 274–276. Maar toen het particularisme van Calviju door de Dordsche Synode in Nederland had gezegepraald, is het inzigt in het wezen der Kerk onder ons verdwenen. Verg. mijn stukje over den *Gang der Christelijke Godgeleerdheid in Nederland*, in KIST *en* ROIJAARDS, *N. Archief voor Kerk. Gesch.* D. II.

regt helpen uitvoeren. Met Luther en de zijnen willen wij dus wel de vrijheid der afzonderlijke Christenen voorstaan, namelijk de vrijheid van geweten en woord; doch niet met hen voorbij zien, dat die afzonderlijke Christenen nooit elk voor zich Gods doel kunnen bereiken, maar alleen in eene *gemeenschap der Heiligen*, welke Luther niet begreep [1]), en dat deze gemeenschap alleen in eene wel geregelde *Kerk* kan bestaan, welke Luther niet ordende.

Hoe nu deze twee te *vereenigen*, de zelfstandigheid en vrijheid der Evangelische en de gemeenschap en orde der Roomsch-Catholieke Kerk, *hoe* dus eene Evangelisch-Catholieke Kerk zal ontstaan: dit is moeijelijk nu reeds in alle opzigten aan te wijzen; doch 't is ook al iets groots, indien men in de Kerk een algemeen gevoel levendig maakt, *dat* zij moet ontstaan. Eerst als dit gevoel krachtig is geworden en algemeen doorgedrongen, kan er beproefd worden, op welke wijze er aan zij te voldoen. Wij laten het niet ontbreken aan middelen en prikkelen, om dit groot en liefelijk denkbeeld populair, dat is voor allen aangenaam en begeerlijk te maken. In preken, redevoeringen en verhandelingen komen wij er telkens weder op terug.

In het tweede deel van Pareau's Moraal wordt nog opzettelijk aangewezen, dat 't geen God door Jezus aan de menschen doet, werkelijk eene *vorming*, opvoeding, opleiding, ontwikkeling tot volmaking is, gepaard met ten onder brenging van alle onze zonde, en dat deze door 's menschen geest en gemoed vrij moet worden opgenomen. Hoogst gewigtig is deze aanwijzing, doch daar ik in de

[1]) Zie zijne verlegenheid, om haar uit te leggen, en zijne poging, om haar weg te redeneren, in zijnen *Grooten Catechismus* bij HASE, *Libri Symbolici Ecclesiae Euang.* p. 498, sq. Ik heb zijne woorden aangehaald in *Waarheid in Liefde* 1851, II, bl. 427, en er de geheel tegenovergestelde heerlijke ontwikkeling van SCHLEIERMACHER, *Reden über die Religion*, Vierde Rede bl. 176, nevens gezet.

volgende Afdeeling dezer Toespraak hierop afzonderlijk terug kom, zal ik haar hier voorbijgaan.

In deze uiteenzetting is echter nog iets bijzonders hier op te merken, t. w. de beschouwing van *'t geloof*. Hier, in de Dogmatiek en in al onze geschriften hebben wij eene veel meer bepaalde beteekenis van *geloof* zoeken te geven, dan die dusverre heerschend is. Wij zijn, na een naauwkeurig spraakkundig onderzoek, tot de slotsom gekomen, dat in het O. en N. Verbond wel niet zelden gesproken wordt van *gelooven* in een flaauwer zin, als over dingen van 't gemeene leven wordt gehandeld; en ook van *gelooven aan 'tgeen gezegd wordt*, of van *gelooven, dat* iets zoo is; maar dat, als in den Bijbel, en met name in het N. Verbond, over het geloof in den sterkeren zin wordt gehandeld, of over 't zaligmakend geloof, hiermede wordt bedoeld het zich toevertrouwen aan Christus en door Hem aan God, of de eigene overgave van den mensch aan God en Gods Zoon; dus een werk van 's menschen gemoed, geest en wil, waardoor hij zich geheel en al aan den Vader in den hemel door zijnen Zoon overgeeft, opdat deze hem vorme en opvoede, verlichte, heilige, leide, volmake, en hij eens-willens worde met Hem. Doch van deze beteekenis, in het N. V. heerschend, is men, vooral sedert de Alexandrijnsche Kerkvaders, geheel afgeweken; men heeft het geloof meer en meer gemaakt tot een werk des verstands, tot een aannemen van leerstukken, vooral van onbegrijpelijke leerstukken, door het verstand; *gelooven* en *begrijpen* is men toen tegen over elkander gaan stellen, en men heeft er zelfs een verdienstelijk werk van gemaakt, dat er werd geloofd, wat niet te begrijpen, of wel ongerijmd was; *credo, quia absurdum* [1]). Bij de meeste Germaansche volken is dit weinig beter ge-

[1]) „Ik geloof, omdat het ongerijmd is."

worden, gelijk reeds blijkt in de ongelukkige vertaling van *πίστις* door *glaube*, *geloof*. Mogt men overal vertaald hebben, zoo als de Denen en Zweden, door *trouw*, *vertrouwen*, *zich toevertrouwen*, dan ware er eene betere opvatting aanvankelijk geweest en deze vervolgens meer algemeen geworden. Die verkeerde opvatting gaat de middeneeuwen door. Het was dus geen wonder, dat de beroemdste Dogmaticus van dat tijdvak het *gelooven*, als een verstandswerk, èn onnoodig ter zaligheid èn onvruchtbaar ter heiligmaking verklaarde [1]). Ook meende men algemeen, dat het geloof eene ons ingestorte genadegifte van God was. De Hervormers hebben deze voorstelling, dat het geloof een werk van Gods geest is, waarbij wij passief zijn, en wel een werk in ons verstand, niet geheel verbeterd. Luther was een geloofsheld en bezat dus de zaak zelve, het geloof, in hooge mate; doch eene duidelijke en juiste verklaring van haar geven kon ook hij niet. De eenige, dien wij vonden, dat het denkbeeld vroeger in den grond goed voorstelde, is onze groote Landgenoot Campegius Vitringa [2]). Bij hem is 't geloof eene *handeling der menschen*, welke men sedert Augustinus zelden daarin heeft willen erkennen, en wel eene handeling, waarbij de mensch Gods genadeverbond in Christus *toestemt*, met dankbaarheid *aanneemt*, en zich aan deszelfs wetten *onderwerpt*. Wij nemen het met Vitringa als eene handeling des menschen op, maar waarbij hij *zich toevertrouwt aan Christus en God*, en daarom dan ook in dat verbond instemt en die genade aanneemt en zich aan Gods wil onderwerpt, ja er mede in-

---

[1]) THOMAS AQUINAS, *Summa totius Theologiae secunda secundae*, Quaest. 2, art. 3, com. 1: Videtur, quod *credere* non sit necessarium ad salutem. En weder quaest. 7, art. 2, com. 1: Videtur, quod purificatio cordis non sit effectus fidei; puritas enim cordis praecipue in affectu consistit; sed fides in intellectu est. Ergo fides non causat cordis purificationem.

[2]) *Doctrina Christ. relig.* Cap. 14, § 6.

genomen is. Doch niet een verbond, eene daad, een eisch, eene leer van God is ons dus 't voorwerp des geloofs, maar de persoon van God, ons in Gods Zoon geopenbaard, en deze Zoon zelf. Hun wijden wij ons zelve toe, om Hun toe te behooren, Hun geheel en alleen. Daarom behoort bij ons de leer des geloofs dan ook in de eerste plaats in de Moraal te huis. Gelijk toch deze ons geene *zedeleer* is, of leer over de zeden, is ons de Dogmatiek geene *geloofsleer*, in den zin van eene leer, die men gelooven moet; *geloofsleer* zou bij ons zijn leer over 't geloof. Want gelooven, d. i. ons zelve toevertrouwen, moeten wij; maar niet aan eene *leer;* neen, aan den levenden Christus, onzen Broeder, en aan den levenden God, onzen Vader, opdat wij ons laten reinigen, heiligen, verlichten, volmaken naar hun voorbeeld.

Gij ziet, hoe ook dit denkbeeld met onze geheele zienswijze zamenhangt, en tevens, hoe reeds van hieruit eene innerlijke loutering van de geheele beschouwing des Christendoms kan voortkomen. Noodig was deze ook in dit opzigt in ons Vaderland wel. Neemt maar eens, wat hij over geloof zegt, bij wien ik vroeger nog de meeste duidelijkheid vond, H. Muntinghe [1]). Ook bij hem is 't nog een aannemen van de *leer* van Jezus Christus, welk aannemen *zaligmakend* wordt, als ik het nut en de waarheid dier leer op *mij* toepas. Als Student reeds was ik door deze beschrijving van 't geloof weinig bevredigd. Een eerste lichtstraal gaf mij Hugo de Groot in zijne Inleiding tot den brief aan de Romeinen, waar hij het geloof maakt tot een hoogachtend gevoel van Gods magt, regtvaardigheid, goedheid en onveranderlijke trouw [2]). Doch ik verlangde

---

[1]) *Theol. Christ. Theor.* I, p. 260–272.

[2]) „Re ipsa *fides* in epistolis Paulinis et in illa ad Hebraeos est existimatio magnifice sentiens de Dei potentia, justitia, bonitate et, si quid promiserit, in eo praestando constantia."

naar meer licht. Wel vijftien jaar heb ik gezocht, eer ik de voorstelling vond, waarbij ik sedert dien tijd rust had. Wij hebben elkander daartoe geholpen; ook door De Wette [1]) zijn wij tot meerdere helderheid gekomen. En deze voorstelling schijnt zoo duidelijk en aannemelijk door ons te zijn voorgedragen, dat zij, zooverre ik weet, geenerlei tegenspraak heeft verwekt; ja zelfs ook door eenigen onzer hevigste tegenstanders (zonder ons te noemen) gaandeweg meer en meer wordt overgenomen.

In 't voorbijgaan merk ik hier nog op, dat ik hier niet handel over de regtvaardiging uit het geloof en de verhouding van deze tot de heiligmaking: daaromtrent zijn wij het in 't wezen der zaak eens met de Hervormers, gelijk uit onze Dogmatiek blijkt.

Het derde deel van Pareau's Moraal is eene soort van Soteriologie, of zedelijke *Heilsleer*. Er wordt in aangewezen, hoe de mensch (Deel I), door God (D. II) te vormen, nu werkelijk *wordt* gevormd door God; *wat* hij moet worden, *hoe* hij het *wordt*, hoe hij dit *bewaart* en volmaakt, wat dit *ten gevolge* heeft.

Nadat dit in 't algemeen is behandeld, volgen in groote trekken, de gevoelens, begeerten en handelingen, aan het Christelijk gevormd karakter eigen. Hierin wordt eerst gesproken over des Christens zin jegens Jezus Christus, 'tgeen, hoe ongewoon bij anderen, bij ons natuurlijk is, dan jegens God, voorts jegens zich zelven, jegens andere Christenen en eindelijk jegens andere menschen zoo in het algemeen als in het bijzonder. Doch deze, doorgaans genoemde Pligtenleer (bij eenigen schier de geheele Zedeleer) is hier alleen een onderdeel van het derde deel der Moraal; ja, 't is eigenlijk alleen eene toegift, om in bijzonderheden te doen uitkomen,

---

[1]) *Vorles. über die Sittenlehre*, Th. I, B. II, S. 279–281.

wat het ééne, alles omvattende, alles bezielende, alles heiligende leven des Christens in allerlei betrekkingen en omstandigheden is. Want op dit ééne leven komt het eigenlijk bij ons altijd aan, op geloof en liefde, op vereenigd zijn met God en Christus, op leven in Hen. Is er dit, dat is, is de boom goed, dan zullen de vruchten er van zelve ook zijn, en goed zijn.

Er is nog eene hoofdgedachte in deze Moraal, welke evenwel ook niet aan haar alleen eigen is, t. w. dat het Christendom geene wet is, en de Mozaïsche wet en alle wet voor ons is afgeschaft, dewijl de Christen, door zijn eenheid met Christus en God, *uit wederliefde* tot God, die hem, vooral in Christus, 't eerst heeft lief gehad, veel meer van zelve doet, dan de strengste zedewet ooit heeft geeischt. Wij hebben dit gemeen met de Mystieken, met de Broedergemeente en, Gode zij dank! met schier alle Evangelische Godgeleerden in onze dagen, die in dit opzigt algemeen veel verder zijn gekomen, dan de Hervormers waren of konden zijn, ofschoon deze anders dit denkbeeld in beginsel uitnemend goed kenden; maar een denkbeeld in beginsel kennen en in alle gevolgen ontwikkelen, zijn twee verschillende zaken. Voor deze laatste zaak ontbrak het hun aan tijd en gelegenheid.

Voordat ik van de Moraal afga, moet ik nog iets zeggen over de methode, hier en in de Dogmatiek gevolgd. Ik noemde haar reeds in 't algemeen, toen ik boven [1]) sprak over ons weinig verklaren uit de *woorden* des Evangelies op zich zelve. Ook hier is 't niet de *leer* van Jezus en de Apostelen, welke wordt uiteengezet; maar de *opvoeding*, welke zij feitelijk door

[1]) Bl. 64 en volg.

hun prediken, leven, werken, bovenal door het stichten der Kerk, hebben gegeven en de Heer door die Kerk nog geeft aan 't menschdom. Deze Kerk kan dus met eene opvoedings-inrigting worden vergeleken. Doch als nu iemand over Pestalozzi's *Instituut* wil handelen en dit aanbevelen: wat zal hij dan? Zal hij de geschriften van Pestalozzi bestuderen, om er eene *leer* van Pestalozzi over zijne stichting of over opvoeding of over onderwijs of een philosophisch leerstelsel, hoedanig dan ook, uit te halen? Maar 't was immers niet te doen, om *denkbeelden*, maar om een *instituut!* Welnu, dan is 't noodig de getuigen te hooren, die het bezochten, toen het opkwam, bloeide, verviel; de kweekelingen, die er zijn gevormd; de levensbeschrijvers van Pestalozzi, die van deze zaak verhalen. Om echter zijn Instituut te beter te verstaan, zullen wij ook gaarne van Pestalozzi zelven hooren, wat hij daarover zegt, en wat in 't algemeen zijne zienswijze over onderwijs en opvoeding, over kunst, wetenschap en godsdienst was. Doch boven dit alles is 't Instituut zelf hoofdzaak.

Zoo is ook in het Christendom dat Instituut hoofdzaak, de Christelijke Kerk; hoe zij is voorbereid, gesticht, uitgebreid; hoe zij nog voortgaat in uiterlijken omvang en innerlijke kracht toe te nemen; hoe zij werkt op den afzonderlijken mensch en 't menschdom: deze *zaken* zijn het, waarop het boven alles aankomt. Weten moeten wij dus, wat Jezus deed, ook predikende en leerende deed, maar hierdoor *deed;* hoe de Apostelen *handelden;* hoe de Heer nog zijne Kerk *regeert*, en door haar de menschheid *zalig maakt.* Daarbij bewijzen ons de eigene verklaringen des Heeren over zijn doel en werk heerlijke diensten: ware Hij ook in dit opzigt niet een sprekend en leerend mensch geweest, Hij had zulk eene groote zaak niet kunnen doen. Dus is zijne leer voor ons onmisbaar, en ook die der Apostelen, maar wij staan

hierbij niet stil. Wij raadplegen haar begeerig en naauwkeurig, maar om tot het doel te komen, waartoe zij ons wil opleiden: tot eigen inzigt in het wezen der Christelijke Kerk en der opvoeding des menschdoms door haar.

Altijd zet derhalve Pareau (en wij doen het allen) de zaken des Christendoms op den voorgrond, beschouwt haar en licht haar toe; leidt er gevolgen uit af en brengt haar in verband met velerlei andere zaken. Bij dit alles voegt hij de eigene verklaringen van Jezus en de Apostelen, nu en dan ook van anderen, ter verduidelijking en bevestiging van 'tgeen hij omtrent die zaken zeide. Maar *deze* zijn hoofdzaken; niet die verklaringen.

Over niets wordt deze Moraal en onze geheele zienswijze meer aangevallen, dan over deze zoo genoemde terugzetting der *leer* des Nieuwen Verbonds, ofschoon zij dient, om, naar den eisch dier leer zelve, het *Nieuwe Verbond*, de nieuwe verbindtenis van God met de menschen door de zending en het werk des Heeren, meer in het licht en geheel op den voorgrond te stellen. Wij mogten ons echter door die tegenspraak niet van onze baan laten brengen; want, hoe veel in onze aanwijzing, toepassing en opvatting moge te verbeteren zijn, dat dit denkbeeld in 't algemeen waar en juist is, staat bij ons onwankelbaar vast — op grond van 't Evangelie zelf.

Nog hangt hier iets mede zamen, dat ik desgelijks met een woord moet vermelden. De Moraal van Pareau is er op uit, om niet alleen de Studenten theoretisch te *leeren*, hoe het Christelijk leven moet zijn; maar ook, om hen practisch te *brengen* in dit leven, gelijk het moet zijn. De geheele toon is niet alleen een wetenschappelijke, maar ook een stichtelijke. Het is in dit boek te doen, om de Christelijke Kerk zoo innig, groot, beminnelijk, zalig voor te stellen, dat die haar ziet en regt kent, haar ook wel moet binnentreden, met zijn gansche hart en al zijn lust.

D.

Over de *practische Godgeleerdheid* moet ik u ook een weinig bezig houden. In de Encyclopaedie behandelen wij hier reeds in de hoofdtrekken; doch een afzonderlijk *Handboek* er over wordt thans uitgegeven door W. Muurling, nadat er in ons vaderland in vele jaren geen Handboek, nooit een echt wetenschappelijk bewerkt Handboek over was gegeven; twee stukken zijn verschenen, een derde moet nog komen. Geen onzer Handboeken heeft zulk een algemeenen en onverdeelden bijval gevonden als dit; ik vermoed, dewijl hierin onze beginselen niet zoo zeer theoretisch in 't licht worden gesteld, als wel practisch in toepassing worden gebragt, zoodat de belangrijkheid er van voor het Christelijk leven voor den dag komt, terwijl over het eigenaardige er van niet opzettelijk wordt gesproken.

Muurling beschouwt in zijn eerste deel de roeping en het ambt des Evangeliedienaars, voorts den Evangeliedienaar zelven en eindelijk zijne vorming en volmaking, en stelt alzoo krachtig in de eerste plaats op den voorgrond, wat hier hoofdzaak is, te weten, niet, wat de Evangeliedienaar *doet*, maar wat hij *is*, naar den regel van Augustinus: „Heb lief, en doe wat gij wilt;" en wel wat hij *is* naar gemoed, verstand, wil en leven.

1. In de bijzonderheden of de beschouwing der werkzaamheden van den Evangeliedienaar spreken wij allen, gelijk gij weet, in de eerste plaats over de *Catechetiek*.

In de beschouwing van dit onderwerp zijn wij in strijd niet met onze Landgenooten, maar met de Duitsche Godgeleerden. Deze maken, naar hunnen wijsgeerigen, of liever speculatieven geest, het meeste werk van stelselmatig onderrigt in de leer der godsdienst; wij, naar den Nederlandschen geschiedkundigen en practischen geest, van

naauwkeurig onderrigt in de geschiedenis, zoo wel in die, welke ons de Bijbel, als in die, welke ons de Kerk oplevert, en van opleiding der kweekelingen van de Gemeente door haar. Doch ook hierin hebben wij onzen eigenaardigen gang. Van die geschiedenis toch wenschen wij, dat onze Heer het middenpunt zij. En ook daarom, en tevens om een uiterlijk aanknoopingspunt te hebben, achten wij het beste, dat dit onderrigt, reeds in huis en op school, beginne met de kleine kinderen op de groote Christen-feesten opmerkzaam te maken. Reeds de kleinen kan men vragen, als men tegen 't laatst van December twee dagen achtereen in de week naar de kerk gaat, waarom men dit doet; en hun verhalen: „toen is Gods Zoon, de vriend der kinderen, als een klein kind te Bethlehem geboren." Zoo leveren de goede Vrijdag, de twee Paaschdagen, de Hemelvaartsdag, de twee Pinksterdagen, reeds door 't ongewone van hunne viering, eene geschikte aanleiding, om de hoofdzaken van 's Heeren leven en werk voor oogen te stellen. Dit moet men onder 't opgroeijen steeds uitgebreider en naauwkeuriger doen; bij 's Heeren geschiedenis die zijner voorgangers en navolgers; bij die des Nieuwen Verbonds die des Ouden voegen, en eindelijk bij de Bijbelsche Geschiedenis de Kerkelijke. Wij hebben ons best gedaan, de kerkelijke Geschiedenis in Nederland populair te maken, onder anderen door de vertaling en aanvulling van LEIPOLDT's *Kerkgeschiedenis*, welke zoo veel opgang maakte, dat zij reeds vijf maal is uitgegeven, en voorzeker wel iets heeft bijgedragen, om dit onderwerp meer op de catechisatieën te doen behandelen. Doch ook hier willen wij niet blijven staan. Geheel de wereldhistorie wenschen wij met deze geschiedenis van 't Godsrijk in verband te brengen. Bij de Kerkgeschiedenis gaat dit van zelf en gemakkelijk, bij die des Ouden Verbonds heb ik in een kinderboekje reeds vroeger aangehaald [1]), er een overzigt van gegeven. En

[1]) Zie boven bl. 76.

door geheel dit historisch onderwijs zoeken wij de kinderen zoo ver te brengen, dat zij, onder de leiding des Leermeesters, nu ten slotte *zelve* de zedelijke en godsdienstige slotsommen er uit trekken, die zij voor hun gemoed en leven behoeven. Om deze slotsommen is het ons te doen; maar ook daarom, dat zij die zelve uit de geschiedenis trekken. Want dan gelooven zij in Jezus Christus, niet omdat het hun gezegd is; maar dewijl zij zelve zien, dat Hij is de eenige Zaligmaker der gansche wereld. Ik acht, dat wij hierin zeer Nederlandsch zijn, en nog meer Nederlandsch, dan onze meeste Landgenooten. Dat overigens bij ons inzigt in de openbaring en opleiding, welke God ons in de zending, den persoon en het werk van Jezus geeft, wel geene andere beschouwing der Catechetiek mogelijk is, behoef ik naauwelijks op te merken.

2. In de *Homiletiek*, en dus ook in onze *predikwijze*, hechten wij veel minder dan onze meeste Landgenooten daaraan, dat men zich beperke binnen den kring der denkbeelden van den tektst. Terwijl deze meer uitleggen, wat de Apostelen in *hun* tijd hebben gepredikt, verkondigen wij meer, naar aanleiding van hun woord, wat wij voor *onzen* tijd gepast en noodig rekenen. Het komt niet in mij op, het juiste gebruik van den tekst gering te achten; integendeel hoog waardeer ik de zorgvuldigheid, waarmede men in Nederland de uitlegkunde ook bij het prediken aanwendt. Die zorgvuldigheid heeft haar goed regt; want het Evangelie der Apostelen is een eenwig Evangelie; en zij heeft hare groote nuttigheid; want daardoor heeft men een waarborg voor de zuiverheid en waarheid der tegenwoordige verkondiging des Heeren. Verre moet het dus van de tegenwoordige predikers zijn, zich boven de uitspraken des Heeren of zijner leerlingen verheven te achten; deze moeten den grondslag en den

toetssteen hunner prediking blijven uitmaken. Doch ik meen, dat, terwijl velen deswege aan den tekst zich alzoo binden, dat zij daarvan niet willen afgaan, ook het eigenaardige van *onze* predikwijze zijn regt en nut heeft. Zijn regt, dewijl de Christenen tot vrijheid des geestes zijn geroepen, en de Heer voortgaat met zich te openbaren in zijne Kerk; zijn nut, dewijl elke tijd zijne taal en opvatting heeft en Gods groote werken, ook in dezen zin, in elke taal moeten worden verkondigd. Wij doen dit evenwel aldus niet om van anderen te verschillen, maar als van zelve. Nu ons eenmaal het Christendom bovenal eene groote daadzaak is, welke nog voortgaat, moeten wij wel bovenal op hetzelve als eene ook in onzen tijd nog altijd werkzame en toenemende kracht Gods tot zaligheid wijzen, en is ons deze *zaak* des Heeren, hoewel uit der Apostelen woord zuiver gekend, toch meer dan dit *woord* zijner Leerlingen; weshalve wij wel altijd in den *geest* hunner uitspraken prediken, maar dikwijls aan de *letter* daarvan ons niet binden.

Naauw hangt hiermede zamen, dat wij ook in onze prediking het Evangelie van Christus niet alleen in verband met het werk van God onder het Oude Verbond beschouwen, maar ook met de geheele geschiedenis des menschdoms, vóór, nevens en na Hem, en met de geheele natuur bijzonder met de zedelijke natuur, gelijk die spreekt in het geweten; want in dit alles openbaart zich God ook nog aan ons menschen, en door dit alles leidt Hij ook nog voortdurend ons Christenen op. Op deze alzijdige openbaring en opleiding van God wezen Paulus en Jezus Christus; en, hebben sommigen later min of meer verzuimd hun voorbeeld te volgen, wij trachten dit verzuim, zoo veel in ons is, te herstellen, en schromen dus ook niet, algemeen bekende personen en zaken uit de ongewijde geschiedenis en uit die der Kerk op den kansel te vermelden. Daardoor alleen, meenen wij, zal de prediking des Evangelies eene redelijke blij-

ken te zijn en bij beschaafden eere en achting behouden of herkrijgen.

Intusschen laten wij ons, door aldus den blik ook van den kansel ruim en wijd rondom ons te slaan, niet verleiden, om ooit iets anders te prediken dan Christus. Over Abraham, over de Maccabeën, over Luther, over den tegenwoordigen oorlog, over de lente, over het geweten — nergens prediken wij over, of wij brengen het in dat verband met Christus, dat het eene verkondiging van Hem mag heeten [1]). En ik geloof niet te dwalen, wanneer ik meen, dat, bij al den vooruitgang der wetenschap, mede door ons de Christus-prediking, als hoofdzaak in de prediking voor de Gemeente, in volle kracht in Nederland is behouden, en de noodwendigheid er van tot klaarder bewustheid, de gewoonte er van tot grooter algemeenheid is gekomen.

Nog leggen wij er ons zeer op toe, om in onze preken alleen thetisch of opbouwend te werk te gaan. Wij houden het er voor, dat de dwaling het best wordt wederlegd door de waarheid helder in 't licht te stellen. De dwaling noemen wij zoo weinig mogelijk; allerminst zoeken wij de zienswijze van andere Godgeleerden verdacht te maken of te beweren, dat de onze de eenige goede en ware is. Kortom, wij vreezen niets meer dan polemiek op den predikstoel en rigten alles in, om door verkondiging des Evangelies te verlichten, te troosten en te heiligen. De vrijheid, welke wij voor ons in de Evangelieprediking verlangen als ons regt, gunnen wij altijd volgaarne aan onze medebroeders als hun regt: hoe zouden wij dan hunne prediking verdacht kunnen of willen maken?

---

[1]) Verg. behalve de preekbundels van Muurling, Van Herwerden, Meijboom en mij, vooral L. G. PAREAU, *Christelijke Leerredenen over Elia*, *Gron.* 1836.

Christus kan en moet op velerlei wijze worden gepredikt. Wij verheugen ons, dat anderen het op andere wijze doen, opdat aller behoeften worden vervuld. Daarvan oogsten wij dan ook deze heerlijke vrucht, dat wij, van onzen kant, met allen in vrede kunnen leven, en dat zeer vele onzer vrienden, in gemeenten gekomen, waar men hen over 't geheel met schrik zag naderen, in weinig weken altijd vele hunner tegenstanders hebben gewonnen. Dit wordt bereikt door de klare, redelijke, eenvoudige en hartelijke prediking des Evangelies, waarop wij ons toeleggen. Van het klare en redelijke behoef ik niet meer te spreken; ook het hartelijke moet voortvloeijen uit het mystieke, onzer rigting eigen; maar wij zoeken ook eene eenvoudige prediking. Het blinkende en bloemrijke, waarin velen welsprekendheid zien, versmaden wij, als Hem, dien wij verkondigen, onwaardig.

3. Aan de *Liturgiek* of de *leer over de Eeredienst,* welke in de Hervormde Kerk in alle landen nog veel te wenschen overlaat, wordt evenwel sedert 1817, toen de Nederlandsche Synode er hare aandacht op vestigde, zeer veel meer door onze Landgenooten gedaan. En wat de Eeredienst zelve betreft: de openlijke, plegtige bevestiging der nieuwe lidmaten in 't midden der Gemeente; het waardig hernieuwen der belijdenis door hen, die ten Avondmaal willen gaan, telkens als zij bij de voorbereiding opstaan en de vier kernachtige vragen beantwoorden; de meer plegtige viering van den Goeden Vrijdag; de invoering van eene godsdienstoefening op Oudejaarsavond; de beurtzangen der Gemeente op feestdagen zijn teekenen van doeltreffende zorg en toegenomene belangstelling; want dit alles bestond vóór 1817 niet, of niet dan in een zeer klein deel der Nederlandsche Hervormde Kerk.

In dezen vooruitgang hebben wij ons verblijd, doch in de

Liturgie hebben wij voor het grooter publiek zelve weinig verrigt. Alleen heb ik daartoe gegeven eene *Proeve eener herziening der meest gebruikelijke Formulieren der Nederlandsche Hervormde Kerk*, *Gron.* 1850. Bij onze eigene godsdienstoefeningen leggen wij ons zeer op het liturgisch gedeelte toe, zoo in het algemeen, als ook bijzonder op feestdagen. Voorts hebben wij de Liturgiek in onze *Encyclopaedie* en vooral in het *Handboek* van Muurling wetenschappelijk naar de behoeften van ons land uiteengezet.

4. De *Herderlijke Zorg*, welke de Evangeliedienaar voor zijne kudde moet dragen, is bij de Nederlanders, van wege hunnen practischen geest en de instelling van het huisbezoek bij de Hervormden, 'twelk ook andere Evangelische Kerkgenootschappen in ons land hebben overgenomen, in uitnemende eere. Vooral was het onderwijs van Heringa daarin voortreffelijk. Theoretisch hebben wij, Groningers, over dit onderwerp weinig geleverd. Practisch zoeken wij op de veelzijdige ontwikkeling der Theologen te werken, en hen eerst tot innige, wijze, moedige, ijverige Christenen te vormen, opdat zij daardoor in staat zijn, ook hunne Gemeenten eenmaal tot Christus te leiden. Zelve zoeken wij, Hoogleeraren, hen daartoe reeds aan de Academie niet alleen wetenschappelijk op onze collegies te vormen, maar ook door ons verkeer met hen, 'twelk gij bij ondervinding weet, dat vriendschappelijk is, als van oudere broeders met jongere; voorts door de onderlinge hulp, van meer aan min gevorderden bewezen, welke wij aanmoedigen, opdat die verder gevorderden de anderen in velerlei gezelschappen inlichten en opwekken; eindelijk door hen, als zij in het laatste studiejaar zijn, in Bijbellezingen en huisbezoeken voor de armen onzer Gemeente aan het werk te stellen en hun aldus eene nuttige oefening te verschaffen in 't geen zij later als Herders hebben te verrigten.

Iets nieuws of vreemds hebben wij in deze zaak niet op 't oog; alleen trachten wij den practischen geest onzes volks hierin te bewaren en het zedelijke doel onzes Heeren alzoo te bevorderen.

5. Minder nog hebben wij voor *'t Kerkregt* gedaan. De regeling onzer meeste Kerkgenootschappen, met name der Hervormde Kerk sedert 1816, is ten deele voldoende, ten deele voortreffelijk. Er behoefde dus (voorondersteld, dat wij het konden) door ons in 't algemeen weinig voor het Kerkregt te worden gedaan. Bovendien: Kist heeft de algemeene beginselen er van uiteengezet; Roijaards het Kerkregt bij de Nederlandsche Hervormden alzoo behandeld, dat hij zoo wel opgeeft, hoedanig dit regt *is*, als hoe het *behoort* te zijn; Hooijer heeft de geschiedkundige wording en den tegenwoordigen toestand er van duidelijk voor oogen gesteld, zoodat wij niets meer behoefden te doen, dan hunne werken dankbaar gebruiken. — Practisch hebben wij echter meer dan eens een zwaren strijd gevoerd op 't gebied van 't Kerkregt, ten einde voor ons en anderen de wettig verzekerde vrijheid des Evangelies in onze Kerk werkelijk te behouden. Doch daarover spreek ik later.

6. Eenen, zoo ik meen nieuwen, tak der practische Godgeleerdheid hebben wij met den naam van *Apostoliek* bestempeld, of van *zorg voor het menschdom, gelijk de Apostelen die hadden*, toen zij 't Evangelie overal tot alle volken en alle menschen zochten te brengen. Het is dus eene wetenschappelijke ordening van 't geen tot het gebied der uitwendige en inwendige zending behoort. Wij wijzen er van aan, dat haar *beginsel* is, gelijk der geheele practische Theologie, liefde tot het menschdom, uit liefde tot Christus en tot God in Christus geboren; haar *doel*, de menschen te leiden tot kennis en liefde van Christus

en van God in Christus, als ook van de Kerk en het menschdom om Gods en Christus wille; het *middel*, waarop zij uit dat beginsel tot dit doel zoekt te komen, het opwekken in de Christenen van de bewustheid, dat zij leden zijn der eene en algemeene Kerk en des geheelen menschdoms, en van de zucht, om overeenkomstig deze bewustheid allen meer en meer te helpen brengen tot het ware Christelijke leven.

Deze het menschdom omvattende zorg en liefde zien wij in den Heer en in de Apostelen, voorts in de Roomsch-Catholieke Kerk; ook in de Moravische Broeders; en sedert de oprigting van Bijbel- en Zendeling-genootschappen ook meer algemeen in de overige Evangelische Gezindten. Doch zij is nog verre van genoeg levendig en krachtig en in de ware methode volleerd te zijn. Zulke vereenigingen als er nu in de laatste halve eeuw vele zijn ontstaan, moeten er nog meer worden gevormd en alle Gemeenteleden moeten er levendig deel aan nemen. Het begin er van is veelal, dat men Heidenen met Christus bekend maakt; de voortgang, dat men de verwaarloosden in de Christelijke Gemeente zelve zoekt te helpen; het einde, dat men gevoelt, hoe veel ons zelven ontbreekt, en de leden de een den ander en elk door zijn werk zich zelven verder brengt in het goddelijk leven.

De practijk van deze liefdezorg is zoo oud als de Kerk zelve; maar eene theorie er van kwam pas op, toen Spener zijn geestelijk Priesterschap aanbeval. Wij meenen, dat het in de theorie er van op deze hoofddenkbeelden aankomt:

a. Predikanten en Gemeenteleden hebben eene dubbele roeping, eene bijzondere om voor hunne kudde en huishouding te zorgen, en eene algemeene, om ook voor geheel de Kerk en het menschdom te zijn en te doen, wat hunne krachten toelaten.

b. Deze dubbele roeping strijdt niet onderling. Met wijsheid behartigd, helpt de eene de andere. De Predikant is zijner kudde te nuttiger, als hij haar in verband beschouwt en brengt met geheel de Kerk en geheel het menschdom. De huisvader is voor zijne huisgenooten te weldadiger werkzaam, wanneer hij zijn gezin mede als deel van zijne woonplaats, van zijn vaderland en van het menschdom behandelt en dit gezin tot de bewustheid van dien zamenhang verheft.

c. Aan hunne algemeene roeping kunnen Predikanten en Gemeenteleden niet geschikt voldoen, dan door deel te nemen aan weldadige vereenigingen, welke *in* de Kerk moeten zijn, maar van de *Kerkbesturen* regtens onafhankelijk, hoewel met deze in vriendschappelijk verband; b.v. door dat het Zendelinggenootschap zijne kweekelingen, vóór hen uit te zenden, door een Kerkbestuur laat onderzoeken en ordenen.

d. De regelmatige en veelzijdige opleiding van Zendelingen, Catecheten en zelfstandige Gemeenteleden behoort door vele Kweekscholen, Catechetenscholen, Evangelistenscholen en dergelijke inrigtingen veel meer dan nu geschiedt, te worden bevorderd.

e. De Universiteiten moeten voor alle Studenten meer en meer kweekscholen worden van dezen waarlijk menschelijken en goddelijken zin, die Christus, God en menschen innig liefheeft en alle menschen tot de hoogst mogelijke onwikkeling wil brengen.

Sommige dezer denkbeelden hebben wij meer, andere tot nog toe minder uitvoerig uitgewerkt. Met het opstellen van een uitvoerig handboek voor scholen, onder *d* bedoeld, houden eenigen van ons zich thans bezig.

E.

Op de Practische Godgeleerdheid volgt bij ons als resumé de *Theologia Universa*, welke in Dogmatiek en Apologetiek bestaat. Doch vóór beide wordt nog nader als hare wijsgeerige voorbereiding behandeld de *Theologia Naturalis* of de Godgeleerdheid uit Gods algemeene openbaring geput, of wel de wijsgeerige beschouwing van God en van de onderlinge verbindtenis van God en menschen, wel eens *Philosophia religionis* genoemd. *Natuur* wordt hier echter in ruimen zin genomen, niet alleen van de zinnelijke, maar ook van de geestelijke schepping, gelijk straks zal blijken.

Dit vak heeft in onze behandeling nog al het eene en andere, dat hetzelve eigenaardig is. Want in Nederland is sedert de *Primae Lineae Theologiae Naturalis Theoreticae*, *ductae a* JOHANNE LULOFS, *Lugd. Bat.* 1756, geen handboek over deze wetenschap uitgekomen, dan het mijne, voor 't eerst in 1834, later in 1839 en eindelijk in 1845 uitgegeven. Kan men uit dit tijdsverloop reeds gissen, dat er groot verschil tusschen Lulofs en mij zal zijn: uit het onderscheid van landaard kan men ook wel opmaken, dat dit handboek nog al zal afwijken van de vele Duitsche en enkele Engelsche geschriften over 't zelfde onderwerp. Meest heb ik mij aangesloten aan Plato, Cicero, Augustinus en Hemsterhuis, met wier rigting ik mij hier 't beste kon vereenigen.

De geest van deze Theologia Naturalis is speculatief-mystisch.

Zeg ik, dat die geest speculatief is, ik moet er dadelijk bijvoegen, dat de bespiegeling niet is losgemaakt van den bodem der ondervinding en geschiedenis; mijne speculatie is op empirie gegrond. Ik wijs overal op de geheele zinnelijke

natuur, op de dagelijksche ondervinding en op de gegeschiedenis der wereld. Want is ons de geschiedenis dor en levenloos zonder wijsbegeerte, deze is ons een holle en ijdele klank zonder gene [1]. Naauw is dus ook de betrekking der Theologia Naturalis en Christiana bij ons; ja gene is in geest en strekking geheel Christelijk. Welligt is het der moeite waardig, dat ik de verhouding tusschen beide verwante wetenschappen, gelijk zij ons voorkomt te zijn, eenigzins nader aangeve. Zij is deze.

De Natuurlijke Godgeleerdheid moet niet alleen die denkbeelden bevatten, welke de menschelijke rede *vóór* de Christelijke openbaring *heeft gevonden*; want dan zou zij een stelsel van meer zuivere Heidensche godsdienstkennis zijn, gelijk Tobias Pfanner heeft uitgegeven [2], en eene historische wetenschap worden, niet eene philosophische blijven. Ook moet zij niet bevatten 'tgeen de menschelijke rede *zonder* den invloed der Christelijke openbaring *zou kunnen vinden*; want dit kan niemand bepalen. Ons dunkt, de moeijelijke vraag moet aldus worden opgelost, dat de Natuurlijke en Christelijke Godgeleerdheid in vele opzigten overeenkomen, in vele verschillen, en voor beider nut naauw moeten vereenigd zijn.

a. Zij *komen overeen*, in zooverre zij beide eene *Godgeleerdheid* zijn. Wat dus de bron betreft, putten beide uit Gods openbaring; wat den inhoud aangaat, handelen beide over God, den mensch en de verbindtenis van God en den mensch en het menschdom onderling; wordt het doel in 't oog gevat, beide willen dezen inhoud ontwikkelen, om den mensch en het menschdom te verlichten en te verbeteren; let men eindelijk op de methode, de eene zoowel als de andere is eene wijsgeerige wetenschap.

---

[1] Zie boven bl. 56.

[2] TOBIAS PFANNER, *Systema Theologiae gentilis purioris*, *Basil.* 1679.

b. Zij *verschillen*, in zooverre de eene de *Natuurlijke*, de andere de *Christelijke* Godgeleerdheid is. Daarom is de *bron* der *Natuurlijke* Godgeleerdheid: Gods algemeene openbaring in de geheele natuur, zinnelijke en geestelijke, of in het gansch heelal; en wel in tweederlei opzigt, zoowel in zooverre dit heelal stil staat en rust of nu is, als in zooverre het zich beweegt of vroeger ook anders is geweest, zoodat de geschiedenis der aarde *(de geologie)* en der menschenwereld hier niet is uitgesloten; doch dan mag ook de Christelijke openbaring hier niet geheel ontbreken; want zij is als bijzondere openbaring een onderdeel van 't geheel, van de algemeene openbaring. De bron der *Christelijke* Godgeleerdheid is: Jezus Christus, Gods bijzondere, maar ook volmaaktste openbaring, in wiens zending, persoon, werk en lot wij al wat tot de Godgeleerdheid behoort, op het duidelijkste zien blootgelegd. — De *inhoud* van beide verschillen in zooverre, als voor de Natuurlijke Godgeleerdheid hoofdzaak is de omvang en peripherie dier algemeene en geheele openbaring; voor de Christelijke het midden- en toppunt van dezelve, zonder dat daarom ééne van beide de andere uitsluiten. De eerste toch onderzoekt wijsgeerig, wat de godsdienst *op zich zelve en in 't algemeen is*, en kan daarom, als zij het wil, ook elke bijzondere en positieve godsdienst nagaan, en dus ook de Christelijke, welke dit boven allen verdient. Maar de Christelijke Godgeleerdheid heeft vooral eene bepaalde geschiedenis te behandelen; zij moet, hoewel met een blik op Gods geheele openbaring, bepaaldelijk onderzoeken, wat de Christelijke godsdienst *is en hoe deze wordt uitgewerkt* door Jezus Christus in der menschen harten. In dit opzigt is dus de verhouding der *Theologia Naturalis* en *Christiana*, gelijk die der wetenschappen over de *Natura Juris* en het *Jus positivum*. — Zelfs ook het *doel* van beide verschilt

eenigzins, aangezien de eerste alleen voor zeer beschaafde menschen in de geleerde school is bestemd, en de tweede ook voor min ontwikkelden in de Kerk moet dienstbaar gemaakt worden. — De *methode* der eerste is derhalve ook eene andere dan die der tweede. De Natuurlijke Godgeleerdheid begint van geheel de schepping, en bijzonder van den mensch, het voortreffelijkste wezen in die schepping; de Christelijke vangt aan van Jezus Christus, Gods afbeeldsel, 's menschen toonbeeld, en het volmaakte voorbeeld en den krachtigsten bewerker der ware en volkomene godsdienst. — Het *wezen* van beide verschilt dan ook in zooverre, dat in de Natuurlijke Godgeleerdheid de wijsbegeerte heerschend is, en zij de geschiedenis alleen tot dienares heeft; terwijl omgekeerd de Christelijke Godgeleerdheid ook wel eene wijsgeerige beschouwing is, maar over eene bepaalde geschiedkundige zaak, welke laatste daarin zoo ver de overhand heeft, dat de wijsbegeerte hier der geschiedenis tot dienares of tot uitlegster is.

c. Naauw moeten beide voor beider nut *vereenigd zijn.* De Natuurlijke Godgeleerdheid kan de Christelijke niet missen, ten einde uit de volkomene openbaring het zuiverste licht te erlangen; en deze kan gene niet ontberen, ten einde het wezen, de voortreffelijkheid en de bedoeling der goddelijke openbaring in Jezus Christus veel beter te begrijpen en tot 's menschen zelfstandig eigendom te maken, door niets wat in den mensch en de overige schepping is, en ook van God is, voorbij te zien. De Christelijk Godgeleerdheid is dus, als ware het, de kroon en bloesem diens booms, welks stam en wortel de Natuurlijke is. Maar nu kan er geen top en kroon van een boom zijn, wien het aan stam en wortel ontbreekt. En omgekeerd hebben wortel en stam geene voleinding, zonder boom-kruin.

Scherp afgescheiden als land en water, is dus de Natuurlijke en Christelijke Godgeleerdheid niet; hare grenzen

zijn vloeijende, gelijk die der stroomen in de wereldzee, en toch in 't algemeen naar rigting, breedte en diepte wel te onderscheiden [1]).

In hoeverre nu, volgens deze beginselen, de Christelijke Godgeleerdheid de hulp der Natuurlijke inroept, zullen wij later zien. De Natuurlijke bedient zich niet van uitspraken van Jezus en de Apostelen, maar van de daadzaken van Gods openbaring en opleiding, gelijk in geheel de wereld, zoo ook in zijnen Zoon; en van deze laatste in 't bijzonder onder anderen, om de denkbeelden van zondelooze heiligheid, van belangelooze liefde, van de vreeselijkheid der zonde, van den gang van Gods wereldbestuur, van menschelijke volkomenheid en van zelfstandige onsterfelijkheid in helderder licht te stellen, dan zonder haar mogelijk ware.

Komt het door deze opmerkingen in 't licht, in hoeverre onze Theologia Naturalis speculatief is: ik moet ook nog aanwijzen, in hoeverre zij mystiek is. Mystiek is zij, maar toch redelijk en helder en verre van het Mysticismus voor te staan.

Het mystieke element blinkt reeds dóór in de vele aanhalingen van Augustinus, te beginnen van de zinspreuk op de keerzijde des titels geplaatst: „Heer! omdat gij ons geschapen hebt *tot* u, is ons hart onrustig, totdat het ruste vindt *in* u [2])." Maar dat er geen zwelgen in peillooze aandoeningen en geen rondzwerven in duistere en onbepaalde voorstellingen in heerscht, blijkt uit het overal zigtbare streven, om het gevoel te begrijpen en heldere denkbeelden over alles te verspreiden; zoodat dan

---

[1]) Deze verhouding van beide heb ik in mijn *Compendium* der *Theologia Naturalis* meer aangeduid, dan uitgevoerd; maar eene verhandeling er over staat in *Waarheid in Liefde*, 1852, III.

[2]) Domine, quia fecisti nos ad Te, inquietum est cor nostrum, donec requiescat in Te.

ook niemand over duisterheid van dit Compendium klaagt. En dat het Mysticismus hier geene voorspraak vindt, blijkt uit het overal vol gehouden bestrijden van Pantheismus en Mysticismus, en dus ook van de *unio mystica* (of *mystieke*, onzelfstandige *eenheid*) der menschen met God, waarbij wij in ons aardsch leven als druppelen in eene kruik op den oceaan ronddrijven, doch bij ons sterven (bij het breken der kruik) in de zee verdwijnen, of waarbij wij als personen in God worden opgelost, en God zelf dan eigenlijk ook niet als persoon kan gedacht worden.

Na deze opmerkingen over den speculatief-mystieken geest onzer Theologia Naturalis in 't algemeen, wil ik uwe aandacht nog op enkele bijzonderheden vestigen.

Reeds vroeg wordt er op gewezen, dat er vele verwarring in de Wijsbegeerte ontstaat, dewijl het zelden genoeg op den voorgrond wordt gesteld, dat de mensch een gezellig wezen is en dus alleen in eene maatschappij waarlijk mensch kan worden. Beschouwt men derhalve één mensch alleen, zet men hem op een eiland, waar niemand bij hem is, en hij dan zal nadenken: *Wat* ben ik? *Waartoe* leef ik? *Hoe* zal ik dit levensdoel bereiken? ten einde uit zijn (vooronderstelde) nadenken eene zuivere beantwoording der wijsgeerige vraagstukken der Psychologie, Metaphysica en Ethica te erlangen: dan begint men met ééne grove dwaling, waaruit vele dwalingen moeten volgen. De afzonderlijke mensch namelijk op een eenzaam eiland is een wezen der verbeelding, niet der werkelijkheid. De werkelijke menschen worden uit ouders geboren, die voor hen zorgen, komen van zelve in een kleinen, al grooter wordenden kring van broeders en zusters, bloedverwanten, medeburgers, medemenschen; en zonder in deze zich steeds uitbreidende menschelijke maatschappij te leven wordt het kind geen mensch. In den moederschoot leeft het een planten-

leven; pas geboren leeft het als een dier; als dier zou het blijven leven, wierd het niet van jongs af in de menschelijke maatschappij opgenomen en *in deze* langzamerhand een mensch. De bewustheid der geestelijke wereld, waarvan het kind een lid moet worden, zou dus in hetzelve blijven slapen, indien zij niet door het zien en hooren van andere menschen, in wie deze bewustheid is wakker geworden, ook in hetzelve ontwaakte; slapen zou zij, als de vonk in den keisteen, waartegen geen ijzer slaat, als de vlam in de olie, die niet wordt ontstoken door een andere vlam. Dit slapen der geestelijke bewustheid of des geestes blijkt in de enkele voorbeelden van menschen, die zeer jong in bosschen eenzaam opgroeiden en dáár wel leerden zien, hooren, loopen en hunne prooi achterhalen; maar niet spreken en denken, niet leerden menschen te zijn. Het blijkt nog sterker uit de honderde voorbeelden van doofstommen uit de lagere volksklassen, die, hoewel zij andere menschen zien, toch het menschelijke niet in hen opmerken, maar als zij op zes- of achtjarigen ouderdom op Instituten voor doofstommen komen, nog geheel en al den dieren gelijk zijn, en toonen, zonder eenig vermoeden van eene geestelijke wereld te hebben voort geleefd.

Staat dit eenmaal vast, dan is het ook zeker, dat wij in den afzonderlijken mensch alleen de vatbaarheid voor 't geestelijke leven moeten zoeken, en nog niet de werkelijkheid; alleen de gebondene warmte, niet de vrije; alleen de sluimerende vonk, niet de levendige; alleen den zaadkorrel, niet de ontwikkeling der plant. Om den aanvang van 't geestelijk leven zelve te vinden, moeten wij dus buiten den afzonderlijken mensch gaan. Wij moeten dien *nu* zoeken in de geestelijke maatschappij, waarin hij leeft, nadat die aanvang vroeger *eenmaal*, bij het eerste menschenpaar, door hoogere geesten was aangebragt. Vragen wij dus: Hoe ontstaat in den mensch het besef en de kennis van

het waarlijk menschelijke, b. v. van de liefde: het antwoord is: Het kind ondervindt de liefde der moeder, ziet aan arme kinderen brood geven, hoort, dat een visschersgezelschap omkomt onder de poging om schipbreukelingen te redden. Dit wekt het sluimerend besef; dit doet nadenken, waarom zoo iets geschiedt? waartoe? wat de mensch is? welk het doel van zijn leven? wat de liefde doet? wat zij is? enz.

De groote slotsom is: „Wij bekomen dus de eerste kennis der geestenwereld door de zinnenwereld; de geestenwereld openbaart zich in de zinnenwereld; God openbaart al het goddelijke en zich zelven in groote daadzaken, die onder het bereik onzer zintuigen vallen; zóó doet Hij in zijnen Zoon, maar zóó ook in geheel de overige schepping. En die kennis der geestenwereld door de zinnenwereld bekomen *wij*, omdat de geest, als vatbaarheid, als vonk, als zaadkorrel in ons is."

Toen mij dit denkbeeld helder wierd, had ik, waarnaar ik meer dan tien jaren had gezocht: een punt van uitgang voor de wijsbegeerte. Toen eerst stond ik op vasten bodem; toen kon ik voortspinnen en tot een zamenstel komen, waarin ik bevrediging vond en anderen deed vinden.

Maar, let er wel op, ik zeg: de *eerste* kennis der geestenwereld komt uit de zinnenwereld. De latere, nadere en diepere komt uit het nadenken, uit het inkeeren in zich zelven, uit het navorschen in 't eigen binnenste. Plato, door Socrates gewekt en in Socrates veel ziende, vond vervolgens nog meer voor zijne verhevene wijsbegeerte in de onpeilbare diepte van zijn eigen hart, hem eens door Socrates ontsloten. Zóó ging het ook een Augustinus, een Leibnitz, een Hemsterhuis, en elk waarlijk groot mensch. Doch de latere kennis is niet mogelijk zonder de vroegere, en zoo blijft het er bij, dat uit de zinnenwereld, of uit de openbaring der geestenwereld welke onder het

bereik der zintuigen valt, ons geestelijk leven een aanvang neemt.

Onder de verdere bijzonderheden der Theologia Naturalis behoort ook de ontwikkeling van het bewijs van Kant voor het bestaan van God. Na het bewijs, ontleend uit de algemeene overtuiging der menschen, als welke toont, dat er een godsdienstig gevoel of *gevoel voor godsdienst*, dat *gevoel van godsdienst* worden kan, in elken menschelijken boezem is ingeschapen, volgt het bewijs uit de schoonheid en orde des heelals getrokken en dan dat uit de toevalligheid aller dingen. Ten slotte voeg ik het bewijs er bij uit 's menschen geestelijke behoefte, 't welk hierop neerkomt: Gelijk de mensch, om naar *'t ligchaam* te leven en zich te ontwikkelen, eene zinnelijke wereld noodig heeft, om in te leven; zoo eischt zijne natuur, dat er ook eene geestelijke wereld voor hem besta, ten einde hij naar den *geest* daarin leve en zich ontwikkele. Want hem prikkelt en dringt en noodzaakt deze geest, niet alleen om te leven, maar ook om zich te ontwikkelen, dat is, om dagelijks wijzer en heiliger en zóó der hoogste gelukzaligheid, welke uit de volmaking aller vermogens voortvloeit, van zelve deelachtig te worden, en, daar hij een gezellig wezen is, andere menschen dagelijks wijzer en heiliger en daardoor gelukzaliger te maken. Opdat de mensch dus niet met zich zelven in tegenspraak kome, moet hij krachtens zijne natuur gelooven, dat in die geestelijke wereld wijsheid en heiligheid en eene met deze verbondene gelukzaligheid heerschen. Doch nu kan er zulk eene geestelijke wereld niet zijn, zonder een Bestuurder, die zelf volkomen wijs en heilig is. Derhalve eischt onze menschelijke natuur met regt en nadruk, dat er zulk een Bestuurder inderdaad bestaat.

Gij weet, dat ik dit bewijs voorstel als eene ontwikkeling van het Kantiaansche. Bij Plato en andere wijsgeeren

vinden wij er reeds de hoofdgedachten van; doch Kant heeft het puntiger voorgesteld [1]). Mijne ontwikkeling verschilt evenwel van die des grooten Denkers, in zooverre hij *geluk* en *voorspoed* niet onderscheidt, alleen ziet op 's menschen deugd en wel op 's menschen wettische deugd, niet op zijne geheele geestelijke volmaking, en eindelijk uit zijne voorstelling alleen afleidt, dat de mensch na dit leven in een ander leven overgaat en dáár een God, en wel als Regter, zal vinden, in plaats van er uit af te leiden, dat wij een volkomen wijzen en heiligen Bestuurder behoeven van geheel ons leven, zoowel aan deze als aan gene zijde des grafs.

In de ontwikkeling van dit bewijs komen de hoofdgedachten der Theologia Naturalis genoegzaam alle ten voorschijn; namelijk, dat wij: 1) een eigen leven hebben en tot zelfstandigheid bestemde, vrije, persoonlijke wezens zijn; 2) doch daarom niet onafhankelijk zijn, maar tevens onderworpen aan God, die alles regeert, zoodat wij zonder de hulp of de opvoeding van den persoonlijk levenden God, welke wij vrijwillig moeten aannemen, onze bestemming niet bereiken; 3) dat wij verre van deze bestemming afwijken door ons vrijwillig van God af te scheuren en aan de zonde over te geven; 4) maar toch door Gods wijze en heilige liefde eindelijk tot onze bestemming gebragt zullen worden.

Deze vier punten worden evenwel niet als leerstukken hier of daar in eens afgehandeld, maar zijn alles doordringende en alles bezielende denkbeelden, welke aan allerlei plaatsen, telkens van nieuwe zijden, weder voor den dag komen.

1. Het scheppen door God wordt van het maken van iets door de kunst der menschen niet alleen in zooverre onderschei-

---

1) *Critik der reinen Vernunft*, bl. 614 der 7 uitgave, *Critik der praktischen Vernunft*, bl. 216 der 5 uitgave.

den, als God schept, zonder eene stof, waaruit Hij schept, te behoeven, terwijl de mensch alleen, waar eene stof voorhanden is, deze kan bewerken en omwerken; maar ook met Augustinus [1]) in zooverre, als de mensch alleen levenlooze voorwerpen kan vervaardigen, welke, zonder vooruit te gaan, afslijten en onbruikbaar worden; terwijl God een beginsel van eigene beweging of leven in de voortbrengselen zijner magt legt, waardoor zij zich van binnen uit ontwikkelen en vooruitgaan. Dit leven nu is eenigzins zigtbaar zelfs in het delfstoffelijk rijk, maar meer in de planten, nog meer in de dieren, allermeest in de menschen, zoodat deze zelfs van Gods geslachte zijn en dus tot zelfstandigheid en vrijheid zijn bestemd of personen zijn.

Doch deze hunne voortreffelijkheid bezitten zij bij hunne geboorte en in hunne kindsheid alleen naar aanleg (potentiâ); in werkelijkheid (actu) verkrijgen zij haar eerst langzamerhand, zoodat er tusschen *vrijheid*, als aanleg en vermogen, en *vrijheid*, als ontwikkeling en werkelijkheid, groot verschil bestaat. Als aanleg staat zij tegen over de *noodwendigheid* der natuur, waaraan de dieren zijn onderworpen; als ontwikkeling tegen over de *slavernij* des geestes onder zinnelijke driften, waaraan de dierlijke menschen onderhevig zijn. Bovendien moet men deze vrijheid wel onderscheiden van onafhankelijkheid; hoewel vrij, zijn wij van de wereld en haren Bestuurder afhankelijk; en voorts moet men deze vrijheid, als ontwikkeling, aan den mensch alleen toeschrijven als eene vrijheid van *wil*, niet altijd van *handeling*. Hoewel dit onderscheid bijna nooit in de stelsels der Wijsgeeren wordt opgemerkt, 'tgeen tot velerlei verwarring aanleiding geeft, bestaat het toch werkelijk en leidt de aanwijzing er van tot vele helderheid. Immers onze wil is, wanneer wij zedelijk

---

[1]) *De Civit. Dei* XII, 25.

ontwikkelde menschen zijn, vrij en zelfstandig; doch onze handeling niet altijd. Vrij is die wil, in zooverre God en menschen alleen door het wekken en besturen van aandoeningen en het bijbrengen van gronden op ons gemoed en verstand en door deze op onzen wil kunnen werken. Maar onze handeling is niet altijd vrij, in zooverre God en menschen onze daden kunnen beperken, wijzigen of verhinderen door uiterlijke magt, welke ons te sterk is. Vrij van wil, niet vrij van handeling was Socrates in den ker er.

2. Door dit verschil van vrijheid van wil en van handeling op te merken, wordt de weg gebaand, om ons eenigzins te kunnen voorstellen, hoe der menschen vrijheid en Gods wereldbestuur kunnen zamen gaan. Die vrijheid der menschen is namelijk eene vrijheid van *wil*, welke altijd ongeschonden blijft. Toch bestuurt God der wereld loop en aller menschen leven en werk, dewijl Hij werkt op der menschen *wil* en de *handelingen* dán alleen vrij laat, als zij zijne bedoelingen niet zouden hinderen, en deze, waar zij dit wel zouden doen, verhindert, wijzigt of beperkt en hare *gevolgen* oppermagtig bestuurt. De wil van Jozefs broeders bleef vrij; hunne handelingen werden verhinderd en gewijzigd en in hare gevolgen geregeld, buiten en tegen hunnen wil.

Intusschen *wordt* door deze vrijheid van wil in den mensch Gods almagt en albestuur niet van buiten beperkt; want *God zelf* heeft ons die vrijheid (niet onafhankelijkheid) van wil gegeven en daardoor zijne eigene vrijheid niet van wil of plan, maar van handeling, tegen over ons een tijdlang eenigzins ingekort, en Hij blijft nu zijn vrij gegeven geschenk eerbiedigen. Hierdoor is God niet minder groot, maar meer groot, gelijk meer grootheid daartoe behoort, om eene school van kinderen, dan eene kudde schapen, om een vrij volk, dan eene bende slaven te besturen. Juist

daardoor, dat God vrije, persoonlijke wezens durfde en wilde scheppen en hun vrijheid laat, zelfs als zij er misbruik van maken, toont God zulk eene grootheid van magt en wijsheid en liefde te bezitten, dat Hij ook hen kan besturen en tot zijn doel leiden, zonder hun zijn geschenk weder te ontrooven. Hierdoor alleen is God de volmaakte *Vader*.

Hoewel vrij van wil, zijn wij dus in de uitkomsten van onze besluiten of in onze handelingen geheel afhankelijk van dien God, die alles bestuurt en het einddoel, dat Hij zich voorstelt, trots allen tegenstand (die uit zijn aard alleen betrekkelijk en met Gods magt vergeleken onbeduidend klein is), ja ook in menig opzigt nog te spoediger en omvattender door middel van dezen tegenstand, zal bereiken [1]). Zoo was de verwerping van Jezus door de Joden in Gods hand het middel, om Jezus Kerk te spoediger en alomvattender te stichten.

Doch ook in onze vrije wilsbepaling zelve zijn wij afhankelijk van dien zelfden God, die de omstandigheden onzer geboorte en onzer lotgevallen, die voorspoed en rampen, onze opvoeding en alles wat ons verstand verlichten en ons gemoed bewegen kan, bestuurt en regeert naar zijnen alomvattenden, wijzen en heiligen wil. Ook door dat alles werkt Hij dus op ons inzigt en onzen wil, hier wel nooit dwingend, gelijk dikwijls in de handelingen, maar altijd verlichtend, leidend, lokkend, bewegend; zoo evenwel, dat wij er altijd betrekkelijken wederstand aan kunnen bieden, gelijk wij dan ook dezen dikwijls werkelijk bieden.

3. Werkelijk bieden wij menschen dezen wederstand, dewijl wij ons vrijwillig van God afscheuren en aan de zonde overgeven. Doch over de zonde, naar de voorstel-

---

[1]) AUGUSTINUS, *Enchiridion* 11: „Deus omnipotens quum summe bonus sit, nullo modo sineret esse mali quid in suis operibus, nisi usque adeo esset omnipotens et bonus, ut bene faceret etiam de malo."

ling in onze Moraal, Naturaal en Dogmatiek sprak ik reeds boven [1]).

4. Maar hoe verre wij in dwaasheid afdwalen, aan boosheid ons overgeven, trots en verwaten van God ons losscheuren: God is magtiger dan eene geheele wereld, Hij is de almagtige Vader. Hij heeft zulke vreeselijke natuurlijke gevolgen aan de zonde vastgehecht, en doet ons die gevolgen in zijn wereldbestuur zoo geducht en onophoudelijk zien en ondervinden, dat wij eindelijk, eindelijk allen der zonde moede worden of zullen worden. En als wij dit zijn, biedt Hij ons die vergevende genade en die heiligende liefde, die ons dringt, van de zonde ons af te keeren en tot Hem als onzen Vader terug te gaan.

Het duidelijkste zien wij de grootheid van Gods vaderliefde in het geschenk van zijnen Zoon, en de vreeselijkheid der zonde in de verwerping van Gods Zoon door haar. En zóó wordt dan in Jezus Christus duidelijk, wat geheel de wereld vóór Hem en buiten Hem zich donker bewust was; zóó komt door Hem tot stand, wat die wereld, voor zoo verre zij zin voor 't hemelsche had, onmagtig poogde en waarover zij zich ten doode toe afpijnigde. God is liefde; die liefde is alwijs en heilig, maar ook almagtig; zij zal haar doel bereiken, en legt den grond der hope, dat eenmaal alle, alle zonde zal vernietigd en alle zondaren heilig en zalig zullen worden.

Aldus wordt het hoofdwerk van God in het bestuur der wereld eene *opvoeding;* eene bevrijding van de booze, eigenwillige magten, onder welke het menschdom slaaf is geworden; eene ontwikkeling van de goede, sluimerende krachten en vermogens in ons; eene leiding onzer handelingen en harer gevolgen, door welke wij, willens of onwillens, tot Gods doel medewerken; eene beperking

---

1) Bl. 88 en volg.

of verhindering er van, voor zooverre zij dit doel min of meer zouden belemmeren. Zoo is God *Vader*, die ons, zijne kinderen, vormt, onderwijst, leidt, en aan zich zelven gelijkvormig maakt, en ons eens, door ons van zonde te bevrijden en tot heiligheid te leiden, de grootste gelukzaligheid schenkt.

Het kan niet anders, of bij de uiteenzetting dezer denkbeelden kom ik veel op practisch gebied. Werkelijk is dan ook het eerste deel der Theologia Naturalis theoretisch, *over God*, maar het tweede deel practisch, *over 's menschen verbindtenis met God* of over de *religio.* Nergens heb ik meer van Schleiermacher geleerd, dan in 'tgeen ik in dit tweede deel heb uiteengezet, daar de hoofdgedachte, hier ontwikkeld, dat de religie haren zetel in 't gemoed heeft, mij eerst door dien grooten Godgeleerde en Wijsgeer duidelijk is geworden. Doch in zijne voorstelling, dat de godsdienst een *gevoel van volstrekte afhankelijkheid* zou zijn, waardoor des menschen vrijheid wordt opgeheven, heeft niemand onzer zich ooit kunnen vinden. Ik heb § XXXV dat gevoel als eersten trap van de oorzaak der godsdienst in ons laten gelden; doch als tweeden het *gevoel van behoefte* er bijgevoegd, en eindelijk het *gevoel van liefde* aangewezen, als den derden, waartoe men zich bij de reine ontwikkeling der religie moet en kan verheffen [1]).

Zietdaar eenige opmerkingen over 'tgeen mijne Theologia Naturalis, mijns inziens, meest kenmerkends heeft. Met veel moeite en inspanning heb ik mij geruimen tijd de hoofdzaken zoeken duidelijk te maken, en telken jare is het mij

[1]) Over het onvoldoende en toch in Schleiermachers tijd en persoon natuurlijke van zijn afhankelijkheidsgevoel, als den éénen grondtoon der godsdienst, spreekt zeer schoon NEANDER, *Deutsche Zeitschrift*, 1850, Jan. bl. 13, 14.

eene aangename bezigheid, over dit onderwerp met mijne Leerlingen te spreken en hun stoffen uit dit rijke gebied ter eigene uitwerking op te geven; hunne opstellen lees ik dan geheel of gedeeltelijk voor, en vergezel die van mijne opmerkingen, of ook dicteer ik later eene schets, hoe ik zelf meen (mede na door hen niet zelden op nieuwe gedachten te zijn gebragt), dat dit onderwerp nader moet beschouwd worden. — De twee hoofddenkbeelden, welke ook in deze Theologia Naturalis alles doorademen en bezielen, zijn de twee groote ideën, welke ons als Godgeleerden in alles leiden, theoretisch: Gods *openbaring* is te zoeken in daadzaken; practisch: Gods hoofdwerk is *opleiding* der menschen tot gelijkvormigheid aan Hem. Ik heb niet *getracht*, uit deze een stelsel af te leiden; onwillekeurig ben ik, na velerlei onderzoek, ook in dit vak van zelf hierop weder neergekomen.

Maar is dit onwillekeurig: met opzet en doel is iets anders in deze Theologia Naturalis gebragt; te weten, de poging, om ook door dit onderwijs het hart niet minder te vormen, dan den geest. Aan metaphysische en elke andere verstandelijke ontwikkeling hechten wij geene waarde, dan in zooverre zij dient, om ook het gemoed en den geheelen inwendigen mensch te veredelen en te heiligen. Practisch is dus eigenlijk niet alleen het tweede deel; van de eerste § der Inleiding af is alles met bewustheid op dit practisch doel aangelegd.

F.

Ik kom tot een moeijelijk gedeelte mijner taak, om over het eigenaardige onzer *Dogmatiek* te spreken.

Eerst zal ik onze beschouwing van haar en van de Apologetiek in 't algemeen behandelen; dan in enkele bijzondere punten treden.

I. De Dogmatiek in 't algemeen.

1. De Dogmatiek met de Apologetiek is ons de *Theologia Christiana universa.* Zij is ons dus geene Dogmatiek der *Hervormde* of der Nederlandsch-Hervormde Kerk, maar eene *Christelijke* in 't algemeen. Daarin hebben wij evenwel niets bijzonders en onderscheidends van de beste Dogmatici der Hervormde Kerk uit alle landen en eeuwen; want dit is hun roem, dat, terwijl de Luthersche Theologen veelal eene Evangelisch-Luthersche Theologie gaven of althans wilden geven, de Hervormde Godgeleerden zich aan 't Evangelie of den Bijbel alleen zochten te houden en zoo vervuld waren met de overtuiging van alleen de Christelijke waarheid te willen najagen, dat zij hunne uiteenzettingen der Dogmatiek doorgaans alleen *Theologia Christiana* noemden, zonder van *Reformata* daarbij te spreken [1]).

2. Voorts is de Dogmatiek ons geene *geloofsleer*, of leer, welke de Christen moet gelooven. Wel bestaat er bij ons eene leer des geloofs of leer over 't geloof, dat is eene aanwijzing, wat het geloof zij; doch deze leer behoort bij ons te huis in de Moraal, zoodat ik dan ook reeds vroeger [2]) over haar heb gehandeld. Maar over eene leer, welke de Christen moet gelooven, spreken wij niet; dewijl het voorwerp des Christelijken geloofs bij ons niet is eenige leer, welke ook, maar de Heer Jezus Christus zelf en God in Hem. Van strijd tusschen *geloof* en *weten* kan dus ook bij ons geene sprake zijn. *Geloof* is

---

[1]) Zie de lange lijsten der voornaamste dogmatische schriften, uit de Hervormde Kerk afkomstig, bij A. SCHWEIZER, *Die Glaubenslehre der evang.-reform. Kirche*, B. I, bl. XXI–XXIII, en bij J. H. SCHOLTEN, *De leer der Herv. Kerk in hare grondbeginselen*, D. I, bl. 55–61 der 2de uitg. Alleen een enkel, b. v. het werk van M. Leydecker, heeft *Reformata religio* of iets dergelijks op den titel.

[2]) Boven bl. 100 en volgg.

ons eene zaak des gemoeds, *weten* des verstands; strijd kan er alleen zijn, zoo men beide voor een werk des verstands houdt, en dan geloof tot een aannemen op gezag, weten tot een aannemen op inzigt maakt.

Geloof nu, of onze vrijwillige overgave van ons zelve aan Christus en God, moet (onzes inziens) voorafgaan, zal er eene Dogmatiek kunnen ontstaan. Niet van ijdelen twijfel of van wetenschappelijke ledigheid vangen wij dus aan; neen, van vast en bepaald geloof *des harten*, om 'tgeen wij gelooven, ook met helder inzigt *des verstands* van alle zijden, zooveel mogelijk, te begrijpen, en alzoo tot de heldere bewustheid te komen, *dat*, *hoe* en *waarom* de Christelijke godsdienst volkomen waar is [1]).

De opeenvolging is bij ons derhalve deze: *God* openbaart zich en deelt zich mede aan ons in Christus door daadzaken voor de oogen onzes geestes zigtbaar; dit werkt uit, dat wij ons eerst *met ons hart geloovig* aan Hem toevertrouwen, en daarna, hoe meer behoefte aan wetenschappelijke ontwikkeling wij hebben, des te meer ons *met ons verstand nadenkend* bezig houden met het onderzoek naar 't geen God in Christus voor ons menschen is en wij voor Hem moeten zijn en werkelijk zijn. Dit nadenkend en ontwikkelend onderzoek des verstands naar 'tgeen het hart in 't geloof ingewikkeld bezit, is ons de Dogmatiek of de Godgeleerdheid.

3. De Theologie is ons dus, wij komen er rond voor uit, eene *geschiedkundig-wijsgeerige* wetenschap. Zij loopt over eene *geschiedkundig* gegevene zaak, de Christelijke godsdienst; en over deze handelt zij, gelijk eene phi-

---

[1]) Wij volgen daarin Augustinus, wiens woorden wij aanhalen *Lineamenta Theologiae Christ. universae, sive Dogmatica et Apologetica Christ.* p. 21; als ook de groote Scholastieken, wier zinspreuk was: *fide ad intellectum, credo, ut intelligam.*

losophische disquisitie behoort te doen, vrij en onbevangen. Het eerste deel der Theologia universa of de Dogmatiek noemen wij de wijsgeerige beschouwing over de *waarheid*, gelijk het tweede, de Apologetiek, over de *voortreffelijkheid* der Christelijke godsdienst [1]). Beide is ons een *wijsgeerig* onderzoek, dewijl zij door de zucht tot wijsheid en eigen inzigt van den mensch wordt verlangd en alleen door den arbeid der philosopherende rede kan tot stand komen; maar zij is een wijsgeerig onderzoek naar de waarde eener *historische* zaak, omdat zij handelt óver de Christelijke godsdienst, die historisch aanwezig was en is; en eindelijk is zij een *onderzoek*, dewijl zij zeer veel heeft uit te vorschen, te wikken en te wegen, voor zij tot eenige slotsom kan geraken. Regel of toets is ons hierbij de menschelijke natuur; *toets* is zij, waaraan wordt beproefd, niet *bron*, waaruit wordt geput; en deze toets is de menschelijke *natuur* met al hare krachten en behoeften, niet de *rede* alleen. De rede onderzoekt alles en poogt in te zien, dat Gods openbaring en opleiding in Christus overeenstemt met hetgeen onze van God ontvangene menschelijke natuur verlangt en behoeft.

Langen tijd waren wij onzeker, welke de verhouding van wijsbegeerte en godsdienst, rede en openbaring mogt zijn. De tegenstelling van beide behaagde ons reeds als Studenten, voor zoo verre wij te Groningen waren, niet. Immers aan wijsbegeerte en godsdienst beide hadden wij behoefte; en de rede, het geweten, de geheele geestelijke mensch was ook eene openbaring van God; wij menschen droegen Gods beeld en hoorden in de stem des gewetens de stemme Gods. Zeer beviel ons dus ook de bladzijde in MUNTINGHE's *Theologia Theoretica*, waar deze het gebruik der rede ter *vinding*, *opheldering* en *verdediging*

---

[1]) *Lineam. Theol.* § 4.

der geopenbaarde godsdienst ruim en duidelijk opgeeft; maar 't was maar ééne bladzijde [1]), en die, 't geen erger was, ons niet weinig scheen te strijden met het eigen gebruik, 't welk Muntinghe er van maakt in deze zelfde Theologie, waar hij haar aanwendt, om die geopenbaarde godsdienst ook te *beoordeelen* en als waar en goddelijk te ijken, ja om *van voren te bepalen*, hoe eene door God geopenbaarde godsdienst zal moeten zijn [2]); 'tgeen ons te verre scheen te gaan, vooral daar hij deze vrijheid, na haar voor zich genomen te hebben, in de Rationalisten geheel en al afkeurt [3]). Eene door 't Haagsch Genootschap ter verdediging der Christelijke godsdienst in 1827 bekroonde verhandeling van H. H. Donker Curtius, *Over Jezus leer, als van God zelven geopenbaard, en het gezag der rede in zaken van godsdienst*, hoe gretig ter hand genomen en bestudeerd, gaf ons geen helderder licht. — Gelukkiger dan wij, Groninger Studenten, waren die van ons, welke te Utrecht zich oefenden. Zij toch bezaten in Heringa een uitlegger van 't Evangelie en in Schröder een verklaarder van de wijsbegeerte, die beide voortreffelijk mogten heeten. Doch hoe die twee zaken te vereenigen, leerden ook die gidsen op de baan der wijsheid hen niet. Heringa kwam er voor uit, geen wijsgeer te zijn; Schröder was doordrongen van den zedelijken geest des Evangelies, doch verbond Gods openbaring in zijnen Zoon niet met de wijsbegeerte. Evenwel zagen die van ons te Utrecht studeerden, reeds vroeg de vervulling van de idealen der oude Wijsbegeerte in het Christendom, en zochten zij, met behulp der latere wijsbegeerte, de Christelijke waarheid grondig door te denken en zelfstandig zamen te vatten.

---

1) T. I, bl. 77.

2) T. I, § 20, 36, 66.

3) T. II, bl. 109.

Door veel zamenspreken en nadenken zijn wij eindelijk in Groningen sedert 1834 of 1835 tot rust voor ons zelve over dit belangrijk onderwerp gekomen. Wij hebben gezien, dat de wijsbegeerte de poging der menschelijke rede is, om zich, de wereld en God regt te leeren kennen, ten einde alzoo in menschelijke en goddelijke zaken 'tgeen waar en goed is, juist te onderscheiden. De Christelijke Godgeleerdheid is ons dus naar haren aard eene Wijsbegeerte, die de Christelijke openbaring onderzoekt. Hierbij komt nog, dat deze openbaring niet afgescheiden van al 't andere, noch van den aanvang der dingen af door God is gegeven, maar aan menschen, die door God vooraf allen door de algemeene openbaring, en sommigen ook nog door de bijzondere Godsregering onder Israël, waren voorbereid voor deze nadere openbaring. Zoo wij dus naar Gods bedoeling willen handelen, moeten wij zoowel deze bijzondere Godsregering als die algemeene Godsopenbaring doorzien, ten einde door de eerste het Nieuwe Verbond, door de tweede de kracht en bedoeling der Christelijke godsdienst regt te verstaan.

Deze erkentenis van de noodwendigheid, om de wijsbegeerte te gebruiken, hebben wij ook door de woorden van J. D. Michaëlis, welke J. Clarisse met goedkeuring aanhaalde, zoeken aan te bevelen [1]), terwijl wij gedurig hebben aangewezen, dat de strengste Supranaturalisten, zelfs ook de Belijdenisschriften der Hervormde Kerk, evenzeer de wijsbegeerte ter hulpe roepen [2]). Het onderscheid tusschen hen en ons is alleen, dat wij rond en open voor de aanwending der wijsbegeerte uitkomen, terwijl anderen òf meer onbewust òf min vrijmoedig er gebruik van maken; en voorts, dat wij dus ook meer consequent en

---

1) *Encyclop.* § 97.

2) *Lineam. Theol.* § 4.

bepaald historie en philosophie scheiden, en door de regten van deze laatste vast te stellen, tevens die der eerste waarborgen.

Wij komen hierbij ook open en duidelijk uit voor de groote waarde, welke wij aan de Grieksche wijsbegeerte toekennen, als welke door God is gebezigd, om een groot deel van 't menschdom voor Christus voor te bereiden en nog zeer geschikt en onontbeerlijk is voor elk, die zelfstandig en grondig ook nu het Christendom wil leeren kennen. En wij doen dit, zonder ons te storen aan de beschuldiging, vaak met bitterheid tegen ons ingebragt, „dat wij Christus op een Platonisch voetstuk plaatsen," of wel „Plato stellen, waar Christus moest staan." Wij doen trouwens daardoor ook niets anders, dan de Alexandrijnsche Kerkvaders deden, wier voetspoor in dezen te drukken, ons eene eere is. Voorts eeren wij Leibnitz en Kant, Fichte en Schelling, en vooral Hemsterhuis; maar terwijl vele Duitsche Godgeleerden, uit liefde voor de wijsbegeerte, beginnen met *speculeren*, vangen wij aan met *observeren;* waar zij afdwalen en zich in ijdele stelsels verliezen, houden wij den voet op vasten bodem; waar zij onbestaanbare luchtkasteelen scheppen, zoeken wij 'tgeen werkelijk bestaat, te verstaan en te doorgronden.

Op die aangeduide wijze der Duitschers doen niet alleen de Rationalisten, maar ook hun bestrijder Schleiermacher, die in zijne *Kurze Darstellung des theologischen Studiums* de Godgeleerdheid verdeelt, eerst in philosophische, dan in historische en eindelijk in practische Theologie. Zoo doet niet alleen Hase, die in zijne *Evangelische Dogmatik* eerst in 't algemeen eene wijsgeerige ontwikkeling, dan eene historisch-critische opvatting van het godsdienstig geloof geeft (§ 12), en voorts in bijzonderheden telkens eerst eene *philosophische Untersuchung*, daarna eene *historische Darstellung* van elk leerstuk aanbiedt; maar zóó handelt ook Lan-

ge, de bestrijder van Strauss en alle antichristelijke rigtingen, die desgelijks bij de uitgave zijner Dogmatiek eerst een zeer lijvig deel vol *philosophische* onderzoekingen laat vooraf gaan, om ten grondslag te strekken voor de *Christelijke* Godgeleerdheid.

Onze gang is een andere: wij stellen de historie voorop. Door uitlegging des Nieuwen Verbonds en onderzoek der Kerkgeschiedenis zoeken wij eerst in te zien, *wat* werkelijk door God ons in Christus Jezus is geschonken; daarna eerst pogen wij dit geschenk wijsgeerig te doorgronden en te waarderen, opdat wij ook mogen begrijpen, *hoedanig* een geschenk dit is. Het regt der wijsbegeerte hebben wij altijd verdedigd tegen de ijveraars voor kerkelijke orthodoxie; dat der geschiedenis tegen de enkele voorstanders bij ons eener alles overheerschende wijsbegeerte, welke zich aanmatigde te beslissen, wat gebeuren moest en gebeurd zou zijn [1]).

De *Theologia Christiana* is ons dus ook een *historico-philosopha disquisitio*, eene *geschiedkundig-wijsgeerige* wetenschap, gelijk ik haar straks noemde [2]); en, gelijk ik vroeger reeds opmerkte [3]), is zij van de Natuurlijke Godgeleerdheid ook in zooverre onderscheiden, dat deze laatste eene *zuiver*-wijsgeerige wetenschap is, welke zich met het denkbeeld der godsdienst of met de godsdienst op zich zelve en in 't algemeen bezig houdt, terwijl de Christelijke Godgeleerdheid eene *toegepast*-wijsgeerige is, daar zij de werkelijk bestaande Christelijke godsdienst zoekt te doorgronden en uit te leggen.

---

[1]) Zie b. v. mijne Verhandeling *over de tegenwoordige verhouding van de Wijsbegeerte tot de Christelijke Godgeleerdheid in Nederland*, in *Waarheid in Liefde*, 1847, 1. Zij werd door mij geschreven vooral tegen over de redevoering over *de Wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende*, waarmede de heer C. W. Opzoomer zijn Hoogleeraarsambt in de Wijsbegeerte in 1846 te Utrecht had aanvaard en vele beweging vóór en tegen zijne zienswijze had opgewekt.

[2]) Bl. 135. [3]) Bl. 120.

Een gewigtige stap, om den strijd tusschen Theologie en Philosophie op te heffen, was het ons, toen het ons uit het Nieuwe Verbond en de Kerkgeschiedenis bleek, hoe wij over de *verborgenheden* hadden te denken. Wij zagen, wat het woord *verborgenheden* in het Nieuwe Verbond beteekent, namelijk geene *duistere leerstukken*, welke men niet kan begrijpen en nu op gezag van Jezus en zijne leerlingen toch als waar moet aannemen; maar vroeger *verborgene zaken*, welke door Jezus Christus in 't licht komen en nu dan ook duidelijk gezien en begrepen kunnen worden, b. v. de toebrenging der Heidenen tot het Messiasrijk, Rom. XI: 25; verg. Matth. XIII: 11, 17. Later, zagen wij, was in de Christelijke Kerk de spreekmanier ontstaan, dat men, op de wijze der Grieksche mysterieën, in de Kerk eenige *plegtigheden*, als die van doop en avondmaal, waarbij geene Heidenen of Leerlingen werden toegelaten, *verborgenheden* of *mysterieën* noemde, daar zij voor die oningewijden moesten geheim gehouden worden. Nog later, na Constantijn, kwam de gewoonte op, eenige *leerstukken*, die of duister of ongerijmd waren en dus onbegrijpelijk, maar toch geloofd moesten worden, *mysterieën* te noemen, b. v. de leer der Drieëenheid. Want toen was de Kerk eene staats-instelling en dus eene openlijke en voor allen toegankelijke stichting, waarin geene verborgene plegtigheden meer mogelijk waren, doch toen kwamen tevens door de groote Kerkvergaderingen steeds meer onbewezene, duistere en ongerijmde leerstukken in het kerkelijk stelsel, die men alleen als verborgenheden en door gezag aan de denkende menschen kon opdringen.

Deze verschillende beteekenis van het woord *mysterieën* of *verborgenheden* in het N. Verbond en in de Kerk kon ons eerst geheel duidelijk worden, nadat wij hadden ingezien, dat Gods openbaring en opleiding in Jezus Christus de hoofdzaak was, waarop in het Christendom alles

aankomt. Met veel vlijt en duidelijkheid is op onwrikbare gronden de geschiedenis van dit woord en dit denkbeeld uiteengezet door een onzer kundigste leerlingen [1]).

Eene der grootste zwarigheden, om Theologie en Philosophie te vereenigen, verviel met dit inzigt.

4. Bepaald en sterk is bij ons voorts het onderscheid tusschen *Bijbelsche* Godgeleerdheid en *Christelijke* Dogmatiek.

De Bijbelsche Godgeleerdheid achten wij zeer hoog. In *Waarheid in Liefde* stellen wij de uiteenzetting der Christelijke waarheid, zoo als wij die bij den Heer en de Apostelen vinden, telkens van nieuwe zijden in 't licht. Toen wij in 1837 dit Tijdschrift begonnen uit te geven, hebben wij eerst de geheele Godgeleerdheid van Paulus uit velerlei oogpunten ontwikkeld, ten einde (zoo als wij onder elkander zeiden) door den beter verklaarden Paulus die menschelijke bijvoegselen en omwindselen uit het kerkelijk leerstelsel te doen wegvallen, welke grootendeels uit misverstand van hem in de Kerk heerschend waren geworden en gebleven. Met den Heer *beginnen* durfden wij niet; dan ware het verschil tusschen de leer der Christenen en de leer van Christus dadelijk al te scherp in 't licht getreden.

Het spreekt van zelve, dat wij Oud en Nieuw Verbond daarbij onderscheiden, en in dit Nieuwe Verbond den Heer en de Apostelen, als ook de Apostelen onderling, zonder dat wij daarom, gelijk de Tubingers doen, het onderscheid voor een strijd aanzien. Het onderscheid tusschen de Apostelen is ons, gelijk algemeen in Nederland de zaak wordt beschouwd, alleen daarin gelegen, dat de weerglans van het ééne goddelijke licht noodwendig verschilt, dewijl zij, die dit ééne licht opvangen en weerkaatsen, onderscheidene personen zijn.

---

[1]) J. BOELES, *De Mysteriis in religione Christiana, Gron.* 1843.

Hierbij konden wij evenwel er niet in berusten, dat, gelijk onze Godgeleerden over 't geheel meenden, *Christelijke* en *Apostolische* leer hetzelfde zou zijn. Dit verschil tusschen ons en hen kwam vooral uit, toen de Bestuurders van Teijlers Genootschap in 1836 een antwoord hadden bekroond van den geleerden P. van der Willigen op eene prijsvraag over het eigenlijke wezen des Christendoms. Van der Willigen, een der eerste onder onze uitlegkundige Godgeleerden, beproefde daarin, van het denkbeeld van *leer* van Jezus en de Apostelen uitgaande, op exegetischen weg de oplossing van het vraagstuk; schiftte naauwkeurig, wat in het N. Verbond als tijdelijk en plaatselijk was te beschouwen, en gaf alzoo een zamenstel van 'tgeen, naar den geest en de woorden des Heeren en zijner Gezanten, de Christelijke leer omtrent alle verschillende punten en stukken der Dogmatiek heeten mogt. Veel inderdaad voortreffelijks merkten wij in dit geschrift op; veel werd er in afgebroken, dat werkelijk niet behoorde tot het gebouw des Christendoms, en veel in een helderder licht gesteld. Doch het bevredigde schier niemand. De Orthodoxen vielen er hard en bitter op aan, de Liberalen gevoelden, dat er nog iets anders moest zijn, waarin het ware en kenmerkende wezen des Christendoms kon en moest gevonden worden. Van de onzen werd het, in eene aankondiging en beoordeeling dier verhandeling, door Pareau [1]) het eerst uitgesproken, dat Christus zelf het wezen en de hoofdzaak des Christendoms is, objectief, als de openbaring Gods, waaruit de hoogste waarheid, subjectief als de werkende kracht of opleiding Gods, waaruit het ware leven voor menschen voortvloeit, zoodat het alles in het Christendom aankomt niet op geloof aan eene leer of voorschrift, maar op geloof in Christus, als Gods Zoon en der menschen Zaligmaker.

---

[1]) *Waarheid in Liefde*, 1837, IV.

Nog duidelijker kwam het verschil van zienswijze in dit opzigt tusschen ons en andere Nederlandsche Godgeleerden in het licht, toen, eerst in Duitschland en later ook in ons Vaderland, het leven van Jezus werd aangetast, en Hij zelf, de Zaligmaker, gemaakt tot een voortbrengsel of verdichtsel dier Gemeente, welke alleen uit Hem haren oorsprong heeft. De aanval bewees, wat wij ons reeds helder bewust waren, dat de persoon en de verschijning van Christus zelven de eigenlijke sterkte is, die men moest aantasten, om het Christendom te doen vallen, en wekte de in vele Godgeleerden maar al te zeer sluimerende bewustheid dezer hoogst belangrijke zaak. Doch maakten zich nu velen bekommerd en bezorgd: ons Christelijk geloof werd niet geschokt; wij wisten, in wien wij geloofden; de volmaakte Christus kon geen gewrocht zijn uit het brein van onvolmaakte menschen ontstaan; de kracht, van Hem uitgegaan, de Gemeente zelve, waarin zijn geest is, getuigde van *zijn* leven, en dit leven, dat achttien eeuwen lang heilrijk gewerkt had, kon door geen boek worden vernietigd. Strauss, de voorganger in het bestrijden van Jezus leven, tastte dus daarna het Christelijke geloof of liever het Christelijk leerstelsel aan, als, gelijk het heeten moest, in strijd met de hedendaagsche wetenschap, en het eene leerstuk voor, het andere na, werd in zijne oplossing en vernietiging vertoond. En waarlijk, wanneer het Christelijk geloof zijn moest het erkennen van kerkelijke leerstukken, dan zou het ons hebben kunnen schokken. Maar voor zulk eene beschouwing waren wij reeds lang door onze beginselen bewaard. Strauss kon ons niets ontnemen, dan hetgeen wij wel wilden verliezen; aan het innigste heiligdom onzes geloofs kon hij niet raken. Het wezen des Christendoms, Christus, onze Zaligmaker, was ver boven zijne scheikundige oplossingen verheven. Intusschen bond zich ook in ons Vaderland de

strijd aan tusschen Christendom en Wijsgeerte, of liever van de laatste tegen de eerste, gevolgd door veelzijdige verdediging van deze. Maar hier vooral overtuigden ons de verschijnselen des tijds, dat wij op een anderen grondslag, dan de meesten, onze Godgeleerdheid hadden opgebouwd, en dat deze onwrikbaar en zeker is. Werd, om maar één voorbeeld te noemen, het regt des Christendoms gehandhaafd, en de onbevoegdheid der Wijsbegeerte, om daarover oordeel te vellen [1]), krachtig aangetoond, op grond, dat het Christendom is een feit, en dat een feit, eene geschiedkundige daadzaak, niet door redenen van voren kan worden weggenomen noch beslist, maar op hare eigene gronden moet worden nagespoord: wij juichten dit in 't algemeen toe; want naar onze beginselen rust het Christendom op historischen bodem, en daadzaken laten zich door geene redeneringen omverstooten. Maar toen nu dat feit uitsluitend werd betrekkelijk gemaakt tot hetgeen eenmaal voor achttien eeuwen geschied is en daarvan verhaald wordt; toen wij, als tot den laatsten grond onzes Christelijken geloofs, werden terug gewezen tot historische critiek, of tot de moeijelijke, voor weinigen toegankelijke, en dan nog zoo zeer ongewisse, geleerde critische onderzoekingen, die Strauss en de Tubingers op hunne doolwegen hebben gebragt; en toen dat alles moest dienen, om ons eenvoudig te doen berusten in het uiterlijk gezag van Jezus en zijne Gezanten, wier woorden, alleen omdat zij de hunne zijn, door ons voor waarheid moesten worden aangenomen, zoodat alle wijsgeerig onderzoek voor altijd was uitgesloten en geene ontwikkeling en volmaking der opvatting van de Christelijke waarheid denkbaar was: — toen gevoelden wij

[1]) *Het regt des Christendoms tegenover de Wijsbegeerte gehandhaafd, en de onbevoegdheid der Wijsbegeerte, om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis en de waarheid der Christelijke leer, bewezen door* Dr. J. J. Doedes, *Utrecht* 1847.

levendig, dat wij door onze zienswijze ver boven dit laag en eenzijdig standpunt zijn verheven. Christus zelf, de historische Christus, is ons wel de grondslag van alles, maar die Christus is niet alleen de historische persoon, die voor achttien eeuwen geleefd heeft, maar de eeuwig levende, in de Gemeente, door Hem gesticht en bezield en uitgebreid en bewaard tot op dezen dag, eeuwig levende Heer. Dit is ons het feit, dat wij erkennen; dat wij nog op andere gronden erkennen, dan op nasporingen der historische critiek; erkennen, gelijk men de oorzaak erkent aan het gewrocht; erkennen aan den geest, dien het gebaard, aan de kracht, die het getoond heeft en nog toont op de wereld, in de Gemeente, in ons eigen gemoed. Doch is ons nu het Evangelie zelf boven wijsgeerige nasporingen onwankelbaar en eeuwig: de schatten der wijsheid en der kennis, daarin verborgen, moeten evenwel door ons gestadig meer opgegraven en aan het licht gebragt worden. De Schriften zijn ons wel oorspronkelijke getuigenissen van Christus, maar niet om onze zielen met eenig gezag te beheerschen. Jezus Christus zelf is ons wel de hoogste openbaring Gods, maar het is onze taak, om Hem in den spiegel van het Evangelie te aanschouwen, om door gedurig onderzoek beter te leeren kennen, wat ons in Hem geopenbaard is, en dat dit is de waarheid en het leven, welke wij uit Hem telkens meer helder en meer krachtig moeten putten. En zoo ver zijn wij van alle wijsgeerte uit te sluiten of als in strijd met het Christendom te beschouwen, dat het Christendom zelf ons het voorwerp is van wijsgeerig onderzoek, opdat wij komen tot eene Christelijke wijsgeerte, waarin het verstand en het gemoed beide bevrediging mogen vinden [1]).

[1]) In 't algemeen is dit punt 4 behandeld door J. Witkop, *Het onderscheid tusschen Bijbelsche Theologie en Christelijke Dogmatiek*, in *Waarheid in Liefde*, 1851, I; in het bijzonder dit laatste gedeelte door L. G. Pareau, *Het Christendom zijne eigene Apologie in zich dragende*, in *Waarheid in Liefde*, 1848, III.

5. De laatste opmerking, dat wij het nog voortdurend werken des Heeren in zijne Gemeente sterk handhaven, brengt mij tot de bespreking eener eigenaardigheid onzer Dogmatiek, over welke ik, als in 't algemeen aan onze zienswijze eigen, ook reeds vroeger handelde [1]); ik meen deze, dat wij de bewijzen voor de Dogmatiek, behalve uit het Nieuwe Verbond, ook putten uit de Kerkgeschiedenis. Eens tot de overtuiging gekomen, dat het wezen des Christendoms is, „God, ons in Christus zich openbarend en door Christus ons opleidend," moeten wij ook dit Christendom beschouwen als eene nog altijd voortgaande en zich verder ontwikkelende zaak, en in zooverre met de Roomschen eene zich steeds verder volmakende openbaring en opleiding van God in de Kerk des Heeren erkennen. Wij halen dus, hoe vreemd dit onder Protestanten zij, onze bewijzen voor de Christelijke waarheid zoo wel uit de Kerkgeschiedenis, als uit het N. Verbond. En dit doen wij, omdat vele Christelijke leerstukken oneindig duidelijker en overtuigender kunnen in 't licht gesteld worden, als men de Kerkgeschiedenis te hulp roept, dan als men bij het Nieuwe Verbond blijft staan. Op wat wijze wij dit doen, wil ik in een enkel voorbeeld aanwijzen.

In het kenmerkend leerstuk der Evangelische Kerk, dat wij zalig worden uit genade, kan men drie punten onderscheiden: *a*) wij worden zalig door Gods genade, zonder onze verdiensten; *b*) wij kunnen evenwel die genade wederstaan; en *c*) wij verkrijgen dus haar genot alleen, zoo we haar gewillig door het geloof aannemen. Drie eeuwen lang bepaalden de Evangelische Christenen zich bij het bewijzen dezer denkbeelden uit plaatsen of uitspraken des Nieuwen Verbonds. Nu verzuimen *wij* deze ook wel niet; maar daar

---

[1]) Vooral boven bl. 67.

wij zien, dat de Heer ons deze zaken nog bij voortduring in de Kerkgeschiedenis openbaart, helderen wij door het licht van deze op, wat het Nieuwe Verbond èn in uitspraken èn bovenal in groote daadzaken ons daarover leert. Want indien de Heer nog met ons is, om ons dagelijks te onderrigten en ons zelve de waarheid dezer zaken nu nog te doen ondervinden, zullen wij het dan niet opmerken en aan anderen aanwijzen?.... Wij doen het in den volgenden trant [1]).

a. Wij, menschen, worden zalig door Gods genade zonder onze verdiensten. Ja, Paulus zegt het meermalen. Doch op zijn woord alleen behoeven wij hier niet te bouwen; de Heer predikt het ons zelf in dat groote boek zijner voortgaande openbaring en opleiding — de regering zijner Kerk. Of was het de verdienste der Joden, der Atheners, der Corinthiërs, der Romeinen, dat de Apostelen hun het Evangelie predikten? Hadden zij hen ontboden? ontvingen zij hen, ongenood gekomen, zelfs wel vriendelijk?.... Zij vervolgden en doodden hen, en — ontvingen nieuwe Evangelieboden. Was het de verdienste onzer voorouders, dat Willebrord, Bonifacius, Ludger hun Christus predikten? Neen, zij wilden langen tijd niet naar hen hooren; eindelijk, na Bonifacius zelfs vermoord te hebben, namen zij het Evangelie aan; ja, maar dewijl Gods liefde, en die van den Heer, en van deze Zendelingen, door zijnen geest bezield, hen weder en weder opzocht en bad: Laat u met God verzoenen. Niet naar, maar tegen hunne verdienste, werden zij dus deelgenooten van het Godsrijk. En die dat nu nog worden, de Kaffers, de Zuidzee-eilanders,

[1]) De nu volgende proeve deelde ik ook reeds mede in het boekje: *De berigten omtrent het onderscheidend karakter der Groningsche Godgeleerde school van* Mr. I. DA COSTA, *toegelicht*, *Gron.* 1848, bl. 57. Ik weet ook nu nog geen ander gewigtig en veel betwist leerstuk, 'twelk men even duidelijk in even weinige woorden in dit helder licht kan stellen.

de Negers — worden zij het, dewijl zij de Zendelingen ontbieden? Neen, hoewel zij zich afkeerig betoonen, menigen bode des vredes dooden, gelijk nog in 1839 den edelen Williams, toch gaan er telkens weder nieuwe dienaren van Christus heen, om hen, tegen hunne verdienste en tegen hunnen boozen wil in, tot de Kerk van Christus te brengen. — *Zoo* leert ons dus de Geschiedenis helder en onwedersprekelijk de waarheid van Paulus woord, dat de mensch niet door eigene verdienste, maar uit onverdiende gunst of genade, tot God en Christus gebragt en zalig wordt.

b. Is Gods genade onweerstaanbaar? vragen de Christenen. Wijst men hen op menig woord der Schrift, zij twijfelen nog; welnu, de Geschiedenis verklare de Schrift! Wederstaan hebben haar de Jeruzalemmers, die Jezus doodden, voor Stephanus woord de ooren stopten, de Apostelen gevangen zetteden; wederstaan de Philippiërs, die Paulus in den kerker wierpen, de Romeinen, die eeuwen lang de Christenen vervolgden, onze voorouders, die hunne aloude godsdienst tegelijk met hunne vrijheid tegen de nieuwe godsdienst der Franken — een middel, meenden zij, om hen tot slavernij te brengen — ook met het zwaard verdedigden. Nog wederstaan haar eerst bijna alle volken, tot welke de banier des kruises komt; want het is eene zeldzame uitzondering, zoo zij eens geplant wordt, anders dan in het bloed van hare eerste overbrengers. — *Zoo* is de Geschiedenis de uitlegster der Apostolische woorden, en past op bijna ieder zinnelijk mensch Stephanus verwijt aan de Joden: „Gij wederstaat altijd den heiligen geest.”

c. Hoe wordt dan het genot van Gods genâde verkregen, zoodat men er werkelijk zalig door wordt? Alleen, antwoordt de Kerkgeschiedenis, op deze wijze, dat de mensch haar gewillig door het geloof aanneemt, hetzij zonder ooit, hetzij na eerst wederstand aan haar te hebben geboden. Gewillig namen al meer Philippiërs, Corinthiërs, Ro-

meinen het Evangelie aan; gewillig verliet Constantijn de Heidensche godsdienst voor die van Christus; na Bonifacius vermoord en, door de voldoening aan hunnen hartstogt, hunne woede bekoeld te hebben, luisterden onze voorouders naar de prediking van Ludger en anderen, en werden ze gewillig Christenen. En niet door de scherpte van het Europesche zwaard, niet door verleiding van schoone woorden, door de Zendelingen gebezigd, ook niet door een onweerstaanbaren, geheimzinnigen, ondoorgrondelijken dwang van Gods genade, worden nu de Zuid-Afrikanen, Nieuw-Zeelanders, Javanen en West-Indische Negers bewogen, om Christus te belijden; neen, de liefelijkheid der blijde boodschap, dat er voor zondaren vergeving en redding bij Christus is, de voldoening aan de behoeften huns harten bij Hem, het licht voor hunnen geest, in het Evangelie opgaande — dit is het, dat hen zich op den duur *gewillig* doet buigen voor het eerst doorgaans *moedwillig* verworpene kruis. — *Zoo* predikt ons de Geschiedenis, dat niemand van Gods genade, hem aangeboden, genot heeft, dan die haar uit vrijen wil geloovig aanneemt.

Dit drieledig belangrijk leerstuk plegen wij aldus uit de Geschiedenis op te helderen; maar geen dogma is er, of het wordt door ons op dezelfde wijze behandeld. In het volksonderwijs en op den predikstoel geschiedt dit door anderen ook veel malen; het ligt te zeer voor de hand, dan dat het doorgaans verwaarloosd kon worden. Maar ik weet niet, of anderen, dan wij, deze wijze van in-het-licht-stellen der Christelijke waarheid ook op alle leerstukken des Christendoms hebben toegepast, en onder Protestanten is zij zeker in eene Dogmatiek nog nergens elders wetenschappelijk uiteengezet. Uit onze geheele beschouwing van het Christendom volgt het noodwendig, dat wij het doen; want is Gods openbaring en opleiding in Christus bij ons de bron der Godgeleerdheid, dan kunnen wij ons in deze niet bij de Schriften van het Nieuwe

Verbond alleen bepalen, maar moeten ons ook uitstrekken tot de Kerkgeschiedenis, dewijl in deze Gods openbaring en opleiding in Christus bij voortduring wordt gezien. Deze behandeling nu der Dogmatiek meenen wij, dat iets goeds is, daar zij, zoo zij ingang vindt, ons voorkomt de Christelijke waarheid veel rijker, duidelijker, aanschouwelijker, onweersprekelijker, zekerder en indrukmakender voor te stellen, dan zoo men zich bij de woorden van het Nieuwe Verbond alleen bepaalt. Doch of hetgeen wij doen, iets goeds en heilzaams zij, overwege ieder lezer onzer Dogmatiek naar zijn inzigt. Zonderling is het echter, dat niemand onzer beoordeelaars, zoover ik weet, dit onderscheidend karakter onzer Dogmatiek *opmerkt*, ook nadat in ons Tijdschrift (1846, IV, bl. 867) juist dit als het kenmerkende onzer Theologie is aangewezen.

Door dit onderscheidend karakter onzer Dogmatiek geheel niet op te merken, kon iemand ons dan ook eens de tegenwerping maken, dat wij de *Christelijke Kerk* aan het hoofd onzer Theologie stellen in plaats van den *persoon van Jezus Christus.* Maar die tegenstelling is in onze zienswijze eene onmogelijkheid. Wij kunnen ons het levende ligchaam niet denken zonder het levende Hoofd, de Kerk niet zonder Jezus Christus, die haar grondvestte in zijn bloed en haar nog steeds opbouwt, bestuurt en bezielt. De Pauselijke gronddwaling is het, dat zij doet, wat ons hierin werd toegedicht, de Kerk scheiden van Christus, even als of de Heer haar niet meer bezielde en bestuurde, maar de regering er over had gegeven aan een Plaatsbekleeder van Hem. Die gronddwaling brengt den Paus en de Pausgezinden er dan ook toe, om gaarne het Evangelie, waarin de Heer geheel anders spreekt en handelt, dan zijn gewaande Plaatsbekleeder, ter zijde te stellen; terwijl wij het in tegendeel onderzoeken, uitleggen en aanprijzen. Want wij vinden in de Kerkgeschiedenis de ontwikkeling der Christelijke waarheid, welker

kiem wij in de Schriften des Nieuwen Verbonds zien ontspruiten. Zoo is ons dus Evangelie en Kerkgeschiedenis één geheel, als aanvang en voortzetting, met dit onderscheid, dat wij in de Kerkgeschiedenis in meer en grooter trekken de Christelijke waarheid vinden afgebeeld, dan in het Evangelie des Nieuwen Verbonds alleen; maar daarentegen in de Evangelische Schriften *zuiver* vinden, wat in de Kerkgeschiedenis *onzuiver* wordt aangetroffen, weshalve het Evangelie regel en toetsteen is, waaraan moet beproefd worden, wat in de Kerkgeschiedenis goed en waar en echt-Christelijk, en dus van Christus zelven afkomstig, moge zijn.

Ook daarom, dewijl Evangelie en Kerkgeschiedenis ons in dezen zin één is, hebben wij geene vrees gekoesterd voor de pogingen van Strauss en de Tubingers, om geheel de Evangelische geschiedenis onzeker te maken. Wij gevoelden 't van den beginne af en zagen 't in met Ullmann, dat, zou dit streven eene op den duur omver werpende kracht hebben, die Geleerden de geheele Kerkgeschiedenis, ja het bestaan der Christelijke Kerk zelf, gelijk zij nu onder ons aanwezig is, moesten kunnen wegcijferen. Anderen, die hunne historische critiek van de schriften der Nieuwen Verbonds als het eenige wapen zetteden tegen de historische critiek daarvan bij den Tubingers, moesten vreezen; want 't was de vraag, welk zwaard het scherpste en welke arm de dapperste zou zijn. Maar wij, die eene onomstootelijke Geschiedenis van achttien eeuwen zetten tegen over de wijsgeerige redenering van eenige hedendaagsche Geleerden, staan op eene rots, buiten hun bereik, en hebben een wapentuig en eene legermagt, waarmede de overwinning ons altijd is verzekerd. Daarom vreesden wij niet en bekampten hen met deze wapenrusting Gods, kalm en vast; — doch niet dikwijls opzettelijk.

6. Wat ik vroeger van onze *rigting* zeide [1]), als eene

[1]) Boven bl. 50–52.

exegetische, historische, speculatieve en mystische, geldt bijzonder van onze Dogmatiek, waarin wij opzettelijk van deze vierderlei rigting, in haar zigtbaar, meermalen spreken [1]. Over 't exegetische en historische heb ik reeds meer dan eens en genoeg gesproken, ook nog weinige bladzijden vroeger. Maar het speculatieve en mystische schijnt nog eenige opheldering te behoeven.

De jonge Van der Hoeven, die meer dan andere onzer Landgenooten onze zienswijze heeft zoeken te doorgronden, spreekt het zeer bepaald uit, dat wij niet speculatief genoeg zijn. Hij zegt [2]: „De Schrijvers [der Encyclopaedie en Theologie] schijnen bij voorkeur de buitenzijden der Christelijke waarheid in het licht te stellen en zich met opzet te onthouden van het onderzoek dier diepten, waarvan nog geen eindige geest den bodem heeft gepeild.".... „Over het geheel is de leer van den Logos in de Groningsche Dogmatiek zeer weinig ontwikkeld.".... „Nitzsch stelt zich op een ander, en — ik waag het met bescheidenheid mijne meening te zeggen — op een hooger, vaster standpunt, dan de Groningsche Dogmatiek heeft gekozen."..... „Het komt mij voor, als had de Groningsche school haren arbeid nog maar ter helft voltooid, als ontbrak aan haar standpunt van vrije ontwikkeling het steunpunt van inwendige noodzakelijkheid, aan hare juiste en rijke beschouwing der Christelijke openbaring het dieper onderzoek der Christelijke waarheid."..... „Of ik — of de Kerk van Nederland — ook dit nog van de Groninger School mag hopen en verwachten? Of zij ons wil leiden en voorgaan ook op dezen weg? — De mogelijkheid daartoe heeft zij zich voorbehouden; hare eenzijdigheid is geene eenzijdigheid van uitsluiting; wat zij tot hiertoe niet gaf, ten deele niet

---

[1]) Zie de Voorrede, en voorts bl. 13 en 18, enz.

[2]) *Proza en Poëzij*, bl. 73, 75, 76, 86, 87.

geven *wilde*, ten deele in het verband *dezer* Dogmatiek niet geven *kon*, dat voegt zij misschien later in eene *Philosophia religionis Christianae* aan haar stelsel toe."

Zóó schreef de even geleerde, als nederige en jeugdige man; maar hij deed het in 1846. Wij hebben zijne opmerkingen ons ten nutte gemaakt en in onze derde uitgave der Dogmatiek in 1848 aan het speculatieve element niet eene plaats, maar meer uitbreiding gegeven; want ook vroeger ontbrak het er geenszins. Ook zijn wij er te meer door opgewekt, om nog eens eene „Algemeene Godgeleerdheid, volgens natuur, geschiedenis en Christendom," uit te werken. Moge God er ons tijd en kracht voor verleenen!

Intusschen stemmen wij niet alles toe. De leer van den Logos zullen wij wel nooit verder ontwikkelen, dan wij deden; want hierin willen wij niet verder gaan dan het Nieuwe Verbond. Wij zullen dus nooit met Nitzsch op de *leer* van den Logos de Theologie gaan bouwen; bij ons zal de historische openbaring altijd vooraan gaan en de speculatieve beschouwing, die over deze loopt, haar volgen. En moge dat andere standpunt des Hoogduitschen Geleerden schijnbaar hooger zijn: wij ontkennen, dat het vaster zou wezen. Vast is alleen, wat gebouwd is op het onwankelbaar fundament, Jezus den Christus, niet Christus den Logos. — Doch ik zal over den Logos straks nog meer spreken. Nu moet ik nog zeggen, dat dit alleen of vooral speculatieve standpunt niet alleen zoo vast niet, maar ook voor de Christelijke Dogmatiek zoo goed niet is, als dat, waarvan wij uitgaan, van feitelijke *openbaring* der waarheid en feitelijke *betooning* der liefde Gods. Want de Dogmatiek is de wijsgeerige beschouwing der bestaande en steeds volmaakter in leven en werkelijkheid te brengen *godsdienst*. En *godsdienst*, die leven is, leven in God en met God, godsdienst kan niet gewekt, verwerkelijkt, volmaakt worden door begrippen en bloote ideën; zij kan het alleen door

aanschouwing der waarheid en der werkelijkheid, en door *ondervinding* der liefde Gods. Elke speculatieve beschouwing, elke Dogmatiek, die dit uit het oog verliest, dit niet vóór alles op den voorgrond zet, moge zijn, wat zij kan, en zoo hoogst verheven geacht worden, als men verkiest: zij is niet, wat zij bovenal moet zijn, *wijsgeerige beschouwing van de* werkelijke *Christelijke godsdienst.*

In dit opzigt geven wij dus den Hoogduitschen Geleerde en zijnen meesten Landgenooten tegen over de meeste Nederlanders regt, dat ook wij eene speculatieve beschouwing der Dogmatiek noodig achten en pogen te geven; in een ander opzigt onregt, dat wij haar niet vóór al het andere willen laten gaan, maar alleen laten volgen, na de historische [1]).

Het mystische element voorts is ons in de Dogmatiek een zeer wezenlijk bestanddeel. Wat dit bestanddeel is en waarom het in 't algemeen in onze zienswijze heerschend is, sprak ik reeds uit [2]). Hier moet ik deszelfs regt in de Dogmatiek nog handhaven.

De Roomsch-Catholieken hebben tot grondslag voor hun geloof het gezag der onfeilbare Kerk, 'twelk de Hervormers verwierpen en vervingen door de eigene overtuiging van elk Christen in 't bijzonder, die op zijn eigen onderzoek rust. Doch *wat* zullen de Christenen alle, ook de ongeletterden, onderzoeken? Men antwoordt: de Heilige Schrift. Doch hoe zullen zij overtuigd worden, dat deze over alle zaken, of althans over Jezus Christus, de waarheid verhaalt? hoe volkomen begrijpen, wat zij verhaalt? Uit taal-, geschied-, oudheidkundige studie en wijsgeerig nadenken? Maar de ongeletterde Christenen kunnen deze studie niet aanvatten en zijn voor dit nadenken niet geschikt. Zullen zij dan die overtuiging erlangen uit hetgeen de

---

1) Zie boven bl. 139, 140.

2) Boven bl. 51, 52.

Geleerden hun over die zaken verhalen? Maar dan zal de Gemeente bijna geheel en al afhangen van het gezag van weinige Geleerden, die veel onder elkander twisten, en wier gezag men waarlijk niet als zoo veel verkieselijker mag stellen, dan dat der onfeilbare Roomsch-Catholieke Kerk. Doch al ware dit verkieselijker: toch zullen de Gemeenteleden weder op gezag van anderen gelooven, hoewel zij op eigene overtuiging, uit eigen onderzoek ontstaan, behoorden te steunen.

Er blijft, om dit echt Protestantsch beginsel te redden, niets overig, dan juist dit, wat Christus altijd wilde, dat elk Christen, hoe ongeoefend hij anders ook zij, in zijn eigen binnenste nederdale, dáár gevoele en opmerke, welke zijne behoeften als mensch en als zondaar zijn, en hoe daaraan door God in Christus wordt voldaan, en 'tgeen hij ondervindt, vasthoude als het zekerst fundament zijns geloofs. Ja, dit moeten niet alleen de ongeoefenden doen, ook de geoefenden kunnen ten slotte geen beter grondslag voor hun geloof en geestelijk leven erlangen; want alle overtuiging, die alleen op verstandsinzigt steunt (b. v. op historische critiek), is hoogst wankelbaar en veranderlijk; onwrikbaar en zeker is alleen wat rust op de eigene overtuiging des harten, op het gemoedsleven, op de innerlijke ondervinding. Onder den naam van getuigenis des heiligen geestes is deze mystische opvatting des Christendoms bij de oude Hervormden in eere geweest en bij ons te lande ook weder in eere gebragt door den Leidschen Hoogleeraar J. H. Scholten [1]). Wat

[1]) Zie zijne *Oratio de religione Christiana suae ipsa divinitatis in animo humano vindice*, *Leid.* 1843, vele plaatsen in zijne *Leer der Hervormde Kerk*, en een aantal vlugschriften van hem. Verg. voorts eene verhandeling van PAREAU, in *Waarheid in Liefde*, 1848, III, en THEREMIN, *Abendstunden*, 1ste Stukje, enz. Vooral zie men eene verhandeling van J. WITKOP, *Wat is mystische Godgeleerdheid? Kan zij niet anders dan duister zijn? En welke is hare waarde?* in *Waarheid in Liefde*, 1851, II.

hij in 't algemeen krachtig heeft gehandhaafd, is door ons desgelijks altijd voorgestaan en op alle deelen èn der Dogmatiek èn der Apologetiek toegepast. Want wij rekenen dit niet alleen noodzakelijk en belangrijk, als den grondslag van alles, maar ook als het toppunt van alles; zoodat de Christen uit zijn eigen leven in waarheid en liefde zelf onmiddellijk zie, dat God is de waarheid en de liefde, en de mystisch wijsgeerige Christen ook kome tot de hoogste, dat is tot de *intuïtieve* Theologie, tot de onmiddelijke aanschouwing der goddelijke waarheid en liefde, gelijk die in Christus zelven was.

II. Hiermede heb ik geeindigd, wat ik over onze behandeling der Dogmatiek, als ook der Apologetiek, in 't algemeen achtte te moeten zeggen; ik zal nu over enkele bijzondere deelen gaan spreken.

1. Eene eerste eigenaardigheid onzer Dogmatiek, wat de bijzonderheden betreft, is de verdeeling, waardoor de *Christologie* of leer over Christus voorop staat, als eerste deel, terwijl als een tweede volgt de eigenlijke *Theologie* of leer over God, als derde de *Anthropologie* of leer over den mensch, als vierde de *Soteriologie* of leer der zaligheid.

Die vooraanstelling der Christologie moest bij ons noodwendig plaats hebben, nadat wij tot de overtuiging waren gekomen, welke ik vroeger [1]) schetste, dat de openbaring van God aan ons en de opleiding van ons door God *in Jezus Christus* de hoofdzaak des Christendoms is. Toen konden wij niet met de oudere Godgeleerden uit den *Bijbel*, met Schleiermacher uit het *Christelijk bewustzijn*, met de nieuwere Theologen uit *Gods woord* in den Bijbel onze Dogmatiek putten: *Jezus Christus* en die geheel werd onze eenige

[1]) Boven bl. 42–46. Verg. ook wat boven bl. 13 omtrent Pareau als Student wordt verhaald.

bron. Want in Jezus Christus hebben wij het naauwkeurigste afbeeldsel (ectypon) van God en het volmaakte voorbeeld (archetypon) van den mensch, zoodat het noodig is, God bovenal uit Christus en den mensch bovenal uit Christus te leeren kennen. Wij konden dus geenen vrede hebben met het spreken over Jezus Christus, gelijk doorgaans geschiedt, in het derde deel der Dogmatiek, en het vooraf (in het eerste deel) voorstellen van God, uit allerlei andere bronnen, zonder bovenal het zuiver afschijnsel zijner heerlijkheid en het naauwkeurigste beeld zijner eigenaardigheid te gebruiken, om Hem te kennen; noch met het voorstellen in de tweede plaats van den mensch uit velerlei bronnen, zonder te zien, wie hij is naar aanleg en bestemming en is naar de afwijking van deze in zijnen tegenwoordigen toestand, bovenal uit dien eenigen volmaakten mensch en zijn lot, waaruit wij het best van allen aan ons zelve bekend kunnen worden.

Doch behalve, dat de gewone behandeling van de Christologie als derde afdeeling der Dogmatiek ons hoogst nadeelig moest voorkomen voor de Theologie en Anthropologie, hinderde zij, onzes inziens, ook zeer veel aan de Christologie zelve. Want indien wij God en den mensch zonder en vóór Christus reeds regt konden kennen; indien God ons de ware, regte God, de mensch ons de regte, ware mensch kon zijn zonder Christus: waartoe moet dan Jezus Christus op aarde zijn gekomen en zijn werk hebben verrigt? Het kan niet anders, of het doel dezer komst moet dan alleen of voornamelijk negatief zijn, om de menschen, die door de zonde van God zijn afgevallen en zich ongelukkig hebben gemaakt, uit hunne zonde en ellende te verlossen en in eene vroeger (gelijk men ligtelijk meent) reeds aanwezige, gelukkige verhouding tot God terug te brengen; kortom, dan moet het werk van Jezus Christus bovenal of alleen een ons verlossend, bevrijdend,

uit ellende reddend werk zijn, terwijl het toch inderdaad niet alleen dit, maar ook en veelmeer nog een positief werk is, een den mensch ontwikkelend, heiligend en volmakend werk. Er komt dus, onzes inziens, eene verwarring in de Dogmatiek, welke het eigenlijk Christelijke aanmerkelijk verzwakt, wanneer men niet aanvangt van de Christologie, dewijl dan noch de Theologie, noch de Anthropologie, noch ook de Christologie zelve tot haar eigenlijk regt komen; waarvan de verflaauwing der Soteriologie alsdan mede een noodwendig gevolg is. — Daarenboven, gelijk ik zoo even reeds zeide, de Christelijke Dogmatiek is niet en mag niet zijn eene bloot wijsgeerige beschouwing van hetgeen God, de mensch en de godsdienst in het begrip of in het idee is of zijn moet: zij is en behoort te zijn eene wijsgeerige beschouwing van hetgeen God werkelijk gedaan heeft en werkelijk doet door Jezus Christus in de werkelijk menschheid, om de ware godsdienst zelve werkelijk in het leven te roepen en steeds volmaakter tot kracht en leven te brengen. En hoe zal men dit historisch feit ooit regt wijsgeerig beschouwen, zonder van den bewerker hiervan, Jezus Christus, aan te vangen?

Op voorgangers weten wij niet, dat wij hier ons kunnen beroepen; ofschoon reeds Augustinus erkende, dat Christus de grondslag der Dogmatiek zijn moest [1]). Maar zelfs de fijn denkende Nitzsch, die zich niet ontziet veel op eigene wijze te behandelen, en aan de vooraanstelling der Christologie denkt, meent, dat zij minder verkieselijk is, dan de gewone volgorde [2]). Alleen weten wij nu, dat in dergelijke orde H. Karsten een boekje voor de hoogere schoolklassen heeft uitgegeven, even vóór het verschijnen

---

[1]) AUGUSTINUS, *Enchirid.* 5: „Certum propriumque fidei Catholicae fundamentum Christus est."

[2]) *System. der christl. Lehre*, § 56.

van onze Dogmatiek [1]), en ook Liebner na ons de eerste deelen eener Dogmatiek heeft geschreven [2]).

Wat nu onze Christologie zelve betreft: wij beginnen daarin van het meer gemakkelijke, in de oogen vallende en ontwijfelbare, om vandaar tot het meer moeijelijke, afgetrokkene of ook onzekere op te klimmen. Wij vangen dus aan met Jezus te beschouwen naar zijnen *persoon*: als waar mensch; als mensch in 't algemeen of den Zoon des menschen, die niet anders Jood was, dan door afkomst, niet in geest; als volmaakt of zondeloos-heilig mensch; als mensch, die ook door verzoekingen en door zijn geheel leven op aarde tot steeds hoogere volmaaktheid is ontwikkeld; als die nu nog in den hemel een volmaakt leven leidt, als die vroeger op aarde en nu in den hemel dit leven kon en kan leiden, dewijl Hij reeds vóór zijne geboorte uit Maria persoonlijk leefde; als die Gods Zoon is. De beschouwing van Jezus persoon eindigen wij met te doen uitkomen, hoe Hij één is van natuur en persoon, en de drie verschillende verschijningsvormen van zijn leven (van zijn hemelsch leven vóór zijne komst op aarde, van zijn leven op aarde en van zijn tegenwoordig leven in den hemel) zamenhangen, zoodat de eerste vorm eene voorbereiding is des tweeden, de tweede eene voortzetting des eersten en voorbereiding voor den derde, de derde eene voortzetting des tweeden.

Hierop volgt eene beschouwing van Jezus *werk*: als gezant van God tot heil der wereld; als stichter der Kerk, om dit heil tot stand te brengen; als voltooijer, ook nu nog, van 'tgeen God bedoelde en Hij op aarde begon.

Het laatste onderdeel der Christologie beschouwt den

---

1) *Lehrbuch der christl. Religion für die obern Classen höherer Bildungs-anstalten*, *Rostock* 1838.

2) *Christliche Dogmatik aus dem christologischen Principe*, I B., I Abth. *Gött.* 1849.

zamenhang van dezen persoon met dit werk en met eenige andere zaken; daarin wordt aangewezen, dat zulk een persoon, en ook zoodanig een alleen, zulk een werk moest kunnen en willen tot stand brengen, zoodat, hoe eenig en wonderbaar èn de persoon èn het werk op zich zelf is, dit werk in dezen persoon toch natuurlijk en noodzakelijk is. Waarop verder wordt aangetoond, hoe de komst en het werk van Jezus Christus zamenhangen met de geheele vroegere geschiedenis der menschheid, bijzonder van Israël, en met Gods werk en openbaring in de schepping en de voorzienigheid in 't algemeen.

Wij meenen deze volgorde te moeten houden, en niet te mogen *aanvangen* van een onderzoek naar den Logos, of het vóóraardsche bestaan van Jezus Christus, hoe vele Godgeleerden dit ook doen, 1) dewijl Jezus zelf is begonnen met zich als een mensch te vertoonen, terwijl Hij zijne hoogere heerlijkheid eerst vervolgens, en van tijd tot tijd hoe langer zoo meer, heeft geopenbaard, waarbij Hij van zijn voorbestaan niet dan zelden opzettelijk heeft gesproken; 2) dewijl van den Logos niets bekend of ook begrepen kan worden, dan uit de verschijning van Gods Zoon als mensch hier op aarde, en eene juiste redenering van het meest bekende tot het min bekende moet voortgaan; 3) dewijl wij wetenschappelijk over de *godsdienst* handelen, en tot deze alleen behoort, hoe Gods Zoon zich heeft geopenbaard en nog openbaart en werkt, en hoe Hij aldus de Kerk gesticht en de godsdienst uitgewerkt heeft en nog uitwerkt; zoodat, 'tgeen vroeger met Hem is geschied, alleen in zooverre hier in aanmerking komt, als het die openbaring en die werkzaamheid, ook gelijk zij nu van den hemel uit op aarde plaats heeft, kan verklaren en uitleggen; 4) bovenal dewijl wij vreezen, dat anders de kennis van den persoonlijken Logos zelve zal verloren gaan. Want het voorbeeld van

vele Kerkvaders en Godgeleerden toont ons, dat, zoo men in de Christologie begint van den Logos, deze welhaast niet wordt voorgesteld als dezelfde *persoon*, welken wij in Jezus Christus vereeren, maar als de *rede* of *wijsheid* van God, welke aan alle menschen eigen is, doch aan de overigen op onvolkomene, aan Jezus Christus op volkomene wijze. Nu wordt dit soms wel eens naakt uitgesproken, en soms met den schijn, dat onder den Logos een goddelijk persoon wordt verstaan; maar in beide gevallen, dunkt ons, wordt de ware en geheel eenige voortreffelijkheid van den persoon van Jezus Christus veel benadeeld. Brengt men hier het voorbeeld van Johannes tegen in, als die van den Logos begint, dan merken wij op, dat 'tgeen hij in den aanvang van zijn Evangelie en van zijnen eersten Brief zegt, niet is eene eerste prediking van 't Evangelie (verg. 1 Joh. V: 13), of eene wetenschappelijke navorsching naar Jezus persoon, maar eene uitstorting van het bewonderende gevoel des schrijvers omtrent Hem, over wien hij wil handelen; terwijl Johannes zelf in deze uitstorting ook nog aanduidt, dat niet in het wijsgeerig *idee* van den Logos op zich zelf, maar in de geschiedkundige *openbaring* van den Logos als mensch, de eigenlijke kracht van 't Evangelie gelegen is. Zie Joh. I: 14, 16-18, 1 Joh. I: 1, 2.

Ik behoef voorts niet op te merken, dat wij niet alleen in Jezus dood of in Jezus voorbeeld de kracht van zijne verschijning op aarde zoeken; die eerste eenzijdigheid der Supranaturalisten en deze tweede der Rationalisten zijn wetenschappelijk beide reeds lang volkomen overwonnen. Steeds algemeener wordt het erkend, dat de geheele persoon, het geheele leven, het geheele werk des Heeren, waarin èn het voorbeeld èn vooral het ster-

ven als onderdeelen, doch als hoogst belangrijke onderdeelen, mede zijn bevat, de bron onzer zaligheid uitmaken. Meer bijzonder is bij ons, dat wij aan het persoonlijk voorbestaan van Gods Zoon vasthouden, en hieruit, eens op exegetische gronden aangenomen, nu het eene en andere afleiden en verklaren. Dit voorbestaan kan, gelijk de aard der zaak medebrengt, alleen volkomen zeker worden uit de duidelijke uitspraken van Jezus zelfbewustheid. Daaruit nu blijkt ons, dat Hij reeds vóór de schepping der wereld heeft geleefd en wel in de naauwste verbindtenis met God, zijnen Vader, en dus in groote heerlijkheid. Zie b. v. Joh. III: 13, VI: 32-58, 62, VIII: 58, XVI: 28, XVII: 5, 24. Meer dan dit zeggen wij niet. Een voorbestaan van eene onbegonnen *eeuwigheid* durven wij den Heer niet toeschrijven; want noch de Heer, noch de Apostelen doen het. Zij laten het bij de geschiedkundige verklaring, dat Hij was vóór Abraham en vóór de wereldschepping, zonder te bepalen, hoeveel vroeger Hij reeds bestond. En wij houden ons aan hun, bovenal aan zijn eigen woord, en voegen niet uit onze redeneringen daar tusschen, dat Hij dan van eeuwigheid moet hebben bestaan. Dewijl nu echter uit deze en andere plaatsen zijn voorbestaan ons duidelijk en zeker is, kunnen wij er veel uit verklaren, wat ons anders in Jezus persoon duister zou zijn, b. v. zijne buitengewone geboorte, die eene noodwendigheid was, indien Hij, vroeger geleefd hebbende, later in een aardsch ligchaam mensch zou worden, en bovenal zijne zondeloosheid en vlekkelooze heiligheid, die wel uit een heilig leven, Hem vroeger reeds eigen, ons verklaarbaar is, maar niet uit eene willekeurige mededeeling van hoogere kracht, door God bij zijne menschwording Hem gegeven. Ware zulk eene goddelijke mededeeling van deugd en heiligheid mogelijk: 'tgeen ons gerijmd voorkomt: ware zij echter mogelijk, en

behoefden dus deze goederen niet door eigene oefening en onder vaak bangen strijd door ons te worden verworven: God zoude die dan ook ons allen wel onmiddellijk mededeelen. Nu God *ons* allen de eigene verwerving er van oplegt, kunnen wij het bezit dier goederen bij *Jezus* niet zonder dergelijke oefening en verwerving verklaren. Des Heeren heiligheid derhalve, en ook niet minder zijne thans uit den hemel voortdurende werkzaamheid op en in zijne Gemeente schijnen ons dat voorbestaan zoo zeker te vooronderstellen, dat wij het hieruit zouden opmaken of gissen, ook zoo het ons niet opzettelijk ware bekend gemaakt door den Heer zelven. Zoo hebben ook Johannes en Paulus de geheel eenige voortreffelijkheid des Heeren, eerst op aarde en nu nog in den hemel geopenbaard, daaruit afgeleid, dat Hij reeds vroeger heeft bestaan en onder God aan de schepping en wereldregering deel genomen, Joh. 1: 1-5, 14, 18, 1 Joh. I: 1, 2, 2, Col. I: 12-22; verg. Hebr. I: 1-3.

Deze voorstelling van een *persoonlijk* voorbestaan, van den Logos, die, als Jezus Christus, op aarde leefde, behaagt evenwel niet aan al onze vrienden, die in *Waarheid in Liefde* schrijven. Er zijn eenigen onder hen, die, op de wijze der meeste hedendaagsche Godgeleerden, den Logos alleen voor eene kracht Gods houden, welke aan den mensch Jezus Christus is medegedeeld en in Hem rijkelijk woonde en volkomen heerschte. Wij, overigen, meenen wel, dat zoowel de naauwkeurige uitlegging van vele plaatsen des Nieuwen Verbonds, als het diepere nadenken over 's Heeren persoon de andere voorstelling eischen aan te nemen; maar dat evenwel de eerbiediging van den Heer, als den eenigen Zaligmaker, van de aanneming van dit voorbestaan niet afhangt, daar ook de drie eerste Evangelisten voortreffelijke predikers des Heeren zijn, ofschoon zij geene bepaalde melding van zijn voorbestaan maken.

Veel meer houden wij allen daaraan vast, dat Jezus Christus maar één persoon is, die maar ééne natuur bezit, de godmenschelijke. Hij konde, hoewel een goddelijk persoon zijnde, als mensch op aarde leven, dewijl niet onze natuur, maar alleen onze toestand door de zonde is besmet [1]), en Hij nu wel deelde in ons geboren worden, lijden en sterven, in onze vreugde, droefheid en verzoekingen, maar niet in onze zonde. Zóó spreekt Paulus over de menschwording van Gods Zoon, Phil. II: 6-8. Johannes drukte de zaak uit, door te zeggen: „De Logos is vleesch geworden.” Daarbij bleven ook in 't algemeen de Kerkvaders der vier eerste eeuwen, die zich Jezus Christus als één persoon voorstelden, waarin de Logos de plaats des menschelijken geestes vervulde, terwijl het vleesch of het ligchaam, dat Hij uit Maria verkreeg, hetzelfde was, als ons ligchaam. Doch hiervan ging de orthodoxe Kerk af, toen zij sedert 381 aan Jezus, behalve een menschelijk ligchaam, ook eenen menschelijken geest toeschreef. Hierdoor hief zij de eenheid van Jezus persoon inderdaad op, al wilde zij die nog met woorden vasthouden; want nu stelde zij in Jezus één menschelijk ligchaam met éénen menschelijken geest en éénen tweeden, goddelijken geest, zoodat, indien deze laatste niet alleen eene goddelijke kracht, maar ook een persoon was, die reeds vóór de schepping der wereld zelfstandig bestond, er twee geesten of personen in één ligchaam moesten zijn.

Dat de Heer maar één persoon is en maar ééne natuur heeft, de godmenschelijke, erkennen vele Godgeleerden in onze eeuw. Maar niet allen schijnen zich zelven gelijk te blijven, als het aan de uitlegging toekomt, hoe deze eenheid van persoon en natuur zij te denken. Zoo kunnen wij met Nitzsch [2]) instemmen: „Er

---

[1]) Zie boven bl. 39.

[2]) *System der christl. Lehre*, § 127, bl. 259.

kan op het Apostolisch standpunt gezegd worden: „Christus is Gods Zoon en is Davids Zoon, is iets naar den geest der heiligmaking en iets naar het vleesch;" verder: „Hij is mensch en weder is Hij God," [dat is, een mensch en een God, een goddelijk persoon]; en eindelijk, met opheffing van het onderscheid van wezen, bij 't vasthouden van de volkomene eenheid des persoons: „Jezus Christus, hoewel Hij in een goddelijken toestand was, hield het niet voor een roof, Gode gelijk te zijn, maar ontledigde zich zelven," enz. Phil. II. *Zoo verandert dus de tweeheid der zoogenaamde naturen in de tweeheid van toestanden*, komt beide, vernedering en verhooging, één en denzelfden persoon toe, hoe Hij ook nu eens meer naar de goddelijke, dan meer naar de menschelijke zijde moge benoemd worden, en is de menschwording reeds in de zelfvernedering mede op te nemen." Deze zienswijze van Nitzsch is ook de onze. Doch min juist en niet volkomen daarmede overeenstemmend, ten deele verwarrend zelfs, komt ons nu voor, wat dezelfde Geleerde later [1]) schrijft: „dat het goddelijke wezen met Jezus vereenigd is;" en weder [2]): „dat de menschelijke natuur van Jezus door de vereeniging met de Godheid in de geboorte eene bepaling had verkregen, welke evenwel hare eigene ontwikkeling niet uitsloot." — Wij pogen de zaak meer zamenhangend en bepaald aldus voor te stellen.

Daar God den mensch naar zijn beeld en zijne gelijkenis heeft geschapen, zijn de menschen van Gods geslacht en natuur, weshalve de goddelijke en menschelijke natuur éene en dezelfde is. De overeenkomst en eenheid van beide ligt daarin, dat God *geest* is, Joh. IV: 24, en de mensch, als mensch tegenover de dieren, een *geest* bezit. Geestelijke wezens zijn dus beide, èn God

[1]) Bl. 168.
[2]) Bl. 270.

èn mensch, waarom dezelfde persoon, een geestelijk wezen zijnde, nu in de gestaltenis van God, dan in de gestaltenis of gedaante van mensch kan leven en werken, gelijk Paulus van onzen Heer zegt, Phil. II: 6-8. Want is er in deze geestelijke wezens dit verschil, dat God het oorspronkelijke is, van wien de mensch afstamt: de mensch is evenwel naar Gods beeld geschapen en van Gods geslachte. Doch de mensch heeft dit geestelijke wezen eerst maar in zich als een aanleg, die zich ontwikkelen, of als eene kiem, een zaadkorrel, die ontspruiten en eene plant worden moet. Dit nu geschiedde op volmaakte wijze in onzen Heer Jezus Christus, dewijl deze niet was een geestelijk wezen, dat zijn leven begon als kiem en aanleg, toen Hij uit Maria geboren en dus mensch werd; maar een geestelijk wezen, dat vroeger reeds had bestaan in de gestaltenis van een goddelijk persoon, en nu wel in de gestaltenis van een mensch verscheen, en ook werkelijk mensch was, maar, innerlijk dezelfde blijvende als vroeger, daardoor altijd zonder zonde was, daardoor een volmaakt mensch werd, en hierdoor geheel en al geschikt was, om anderen te volmaken.

De hoogere eenheid van God en mensch als geestelijke wezens te begrijpen, gelukte in den tijd des Ouden Verbonds niet volkomen. Ofschoon reeds het scheppingsverhaal haar aanduidde, heeft de gang van Israëls ontwikkeling het tot aan Jezus tijd toe niet zoo ver gebragt, dat Israël deze eenheid over 't geheel begreep. Eerst had het vele moeite in, het volk tot het besef, dat er maar één God is, en dus tot afkeer van afgodendienst, te brengen. Toen dit eindelijk gelukt was, vooral door en na de Babylonische ballingschap, ontstond er een afgetrokken verstandsbegrip van Gods eenheid, zoodat de Joden zich wel konden voorstellen, *òf* dat God alleen in waarheid *was* en leefde, en al 't overige eigenlijk niet dan schijn

was of afschaduwing van God, eene denkwijze, die zich in Spinoza consequent tot Pantheïsmus ontwikkelde; *òf* dat God afgescheiden van de wereld bestond en *gerust* had sedert den zevenden dag der schepping, zoodat onze Heer het als iets hun vreemds aan zijne tijdgenooten verklaarde: „Mijn Vader *werkt* tot nu toe," Joh. V: 17. Zoo bleven de Joden staan bij het opmerken en vasthouden van Gods eenheid, en kwamen zij aan de ontwikkeling van 't geen de mensch is, uit zich zelve niet toe. In beide denkwijzen over God was ook geene ruimte voor eene voorstelling van de eenheid der menschelijke natuur met de goddelijke; en toen deze zich nu in Jezus Christus aanschouwelijk vertoonde, werd zij door de geleerde, maar alleen verstandelijk-ontwikkelde, Joden niet begrepen. Zocht de Heer, wat zij in Hem konden zien, aan deze menschen uit te leggen, dan werden zij boos. Toen Hij bij de even aangehaalde woorden voegde: „En ik werk ook," ten einde de hoogere eenheid van Hem met God te verklaren, poogden zij Hem te dooden, dewijl Hij zich zelven *Gode gelijk* maakte, Joh, V: 18, 't geen Jezus dadelijk ontkende, door te verklaren en te bewijzen, dat Hij *Gods Zoon* was, wel Gode gelijkvormig, maar toch minder dan God, vs. 19-38. Zóó ging het ook later, volgens Joh. X: 29-36. Zóó eindigden zij ook, toen zij den Heer, dewijl Hij zeide, Gods *Zoon* te zijn, ter dood veroordeelden, alsof Hij zich tot God had gemaakt en dus God *gelasterd.*

Maar ook in den tijd des Nieuwen Verbonds was het voor hen, die Christenen werden, moeijelijk, zich eene eenvoudige voorstelling van Jezus als Godmensch [1]) te

[1]) Hoe afkeerig, om in de betrekking van den Heer tot den Vader woorden te gebruiken, welke niet in het N. V. voorkomen, meenen wij met het woord *Godmensch* nu en dan eene uitzondering te mogen maken, dewijl het is zamengesteld uit twee deelen, welke elk afzonderlijk in

vormen, en deze vast te houden, 't zij ze vroeger Joden, 't zij ze Heidenen geweest waren. Wanneer Joden tot eenige aanneming van het Christendom kwamen, zonder hunne eenzijdigheid geheel en al te laten varen en volkomen nieuwe menschen te worden, dan moesten zij wel Jezus *òf* in zijne ware goddelijkheid *òf* in zijne ware menschelijkheid miskennen; want dat Hij Godmensch zou zijn, dit scheen hun, die geen besef hadden van de eenheid van God en mensch, eene onmogelijkheid. Zij werden dus *òf* Ebionieten, die de goddelijkheid van Jezus loochenden, en Hem tot een bloot mensch, tot een tweeden Mozes, maakten, *òf* Monarchianen, die de menschelijkheid van Gods Zoon wegnamen en Hem met den éénen, waarachtigen God vereenzelvigden. De laatste zienswijze, door de oude Christelijke Kerk als ketterij verworpen, en wel de zienswijze van die soort van Monarchianen, welke nog meer bepaald *Patropassianen*, *Vaderlijders*, of *die den Vader lieten lijden*, genoemd worden, of zulken, die zeiden, dat de Zoon God zelf en dus ook de Vader was, en daarom, bleven zij zich gelijk, er toe moesten komen, dat ook de *Vader* had *geleden* — deze zienswijze is nog die van vele bekeerde Joden en sommige andere Christenen. Het boek van den Kerkvader Tertullianus tegen een der hoofden der Patropassianen, Praxeas, is dus ook nu nog geheel tegen hen gerigt. Tertullianus begint met de opmerking, dat bij Praxeas Jezus Christus voor *God zelf* wordt gehouden, terwijl de regtzinnige Christenen Hem als *Gods Zoon* vereerden. Dezelfde Bijbelplaat-

---

het N. V. van Jezus worden gebezigd en daarom in hetzelve niet tot één geheel schijnen gebragt, dewijl de (niet wijsgeerige) Oosterlingen zulke zamentrekkingen van twee gedachten in ééne uitdrukking minder kennen, en dewijl bij de Hebreën (ik zeg niet, bij de Joden) de natuur van *God* en *mensch* eigenlijk geene *twee* gedachten waren. De oude Grieksche Kerk heeft den naam *Godmensch* reeds zeer vroeg ingevoerd.

sen, die nu nog worden aangevoerd, om de volstrekte en eeuwige Godheid des Zoons, als aan die des Vaders gelijk, te staven, zijn dan ook door Tertullianus reeds zoo uitgelegd, gelijk nu elk onbevooroordeeld exegeet ze verklaart. Aldus kwam Tertullianus tot de uitkomst, dat eerst God alleen bestond, en Hij toen het Woord heeft voortgebragt, die Gods Zoon is genoemd, en ook wel eens God wordt geheeten, doch altijd de tweede na den Vader is, en minder dan die Vader, dewijl deze de *Vader*, de *voortbrenger*, de *zender* is, beneden wien de *Zoon*, de *voortgebragte*, de *gezondene*, noodwendig moet staan. Zelfs noemt Tertullianus, in navolging der Apostelen, den Vader-alléén *God*, den Zoon *Heer*, niet God. Ten slotte verklaart de Kerkvader, dat het eene schadelijke dwaling is, Gods eenheid dus vast te houden, dat men den Zoon niet nevens Hem plaatst; maar dat hij, met de overige regtzinnige Christenen, gelooft aan Gods getuigenis omtrent zijnen *Zoon*, zoodat die den Zoon niet heeft, ook het leven niet heeft; „maar," zegt hij, „die heeft den Zoon niet, die Hem voor iets anders dan den *Zoon* van God houdt."

Aan andere eenzijdigheden maakten zij zich schuldig, die, oorspronkelijk Heidenen zijnde, hunne Heidensche vooroordeelen niet konden afleggen. Dikwijls stelden zij zich den Heer als een Godenzoon, bijzonder als een Apollo, voor. Aan hen was nog meer eigen, den *mensch* Jezus te schilderen als, meer dan een Socrates of Mozes, vervuld met *Gods* geest; doch als een mensch, uit Maria geboren, vroeger niet bestaande, en toen, of wel bij den doop, met Gods eeuwigen geest rijkelijk begaafd. Tot de volledige en ware aanschouwing van Gods Zoon verhieven zich na de Apostelen die Godgeleerden alleen, welke de Grieksche Oudheid, waaruit zij het wezen der *menschelijke* natuur hadden leeren

kennen, en de Joodsche, waaruit zij het besef van *Gods* eenheid hadden overgenomen, beide bezigden, om het goddelijke en menschelijke in Christus in te zien en door te denken, te weten, Justijn de Martelaar, de Alexandrijnsche Kerkvaders, Eusebius, enz. Zij zagen, dat er in Jezus Christus te aanschouwen was, wat de vroegere menschheid niet had kunnen denken, de eenheid van God en mensch, als beide geestelijke wezens zijnde; zij spraken het groote woord uit, dat God zich had vermenschelijkt, opdat wij menschen vergoddelijkt zouden worden. — Dit practische doel is ook vooral het onze. Wij zien, dat de latere orthodoxie met alle hoogklinkende woorden over de Godheid, die in Jezus Christus woonde, Hem toch of tot een *mensch* maakt, gelijk de Ebionieten deden; of tot *God* zelven, gelijk de groote menigte nog doet; of tot beide, maar als twee personen in één ligchaam, zoodat nu eens een mensch, dan een God in Hem spreekt en handelt. Door al deze voorstellingen wordt de eenige *Godmensch*, de Middelaar Gods en der menschen, voor onze voorstelling verduisterd. De menschheid gevoelt zich dus weder verre van God; zij mist troost en hoop en blijmoedigheid des geloofs; in hare verlegenheid maakt zij nu gaarne, om toch iets te hebben, een Paus, eene Maria en een tal Martelaren tot eene soort van Godmenschen, om in hen de eenheid van God en menschen en het middelaarschap te vinden, 't geen haar, door de misvorming, welke de persoon van Jezus Christus in de Kerkleer heeft ondergaan, in Hem is ontroofd. Zóó verschrikkelijk wreekt zich hier de afwijking van de eenvoudige waarheid des Evangelies!

Doch ik eindig met dit onderwerp, daar ik bij het spreken over de Theologie de verhouding van Gods Zoon tot den Vader nog weder moet behandelen. Alleen merk ik nog op, dat wij in 't geheel niet meenen, deze

voor de Godgeleerdheid belangrijke zaak van alle zijden reeds duidelijk gemaakt te hebben. Wij stemmen gaarne in met Nitzsch [1]: „[In het leerstuk van Jezus Christus, den Godmensch] heeft men, even als in dat der Drieëenheid, de oud-kerkelijke formules wel als bewaarders van den leerschat te achten; maar moet men de draden der innerlijke verklaring opzoeken, welke men bij de denkers vóór het Concilie van Nicea vindt aangeknoopt, daarna, behalve bij de Scholastieken der middeneeuwen, vooral bij de Mystieken ziet opgenomen en *nog een vollediger weefsel ziet behoeven.* Hier is nog veel te werken; hier is de Dogmatiek nog jong en teeder."

Opmerkelijk is in deze bekentenis vooral de aanduiding, dat de Kerk met het Concilie van Nicea (in 325 tegen Arius) op een verkeerden weg is geraakt. Wij houden het er ook voor, dat dit is geschied, en wel daarom geschied, dewijl de Kerk toen op zich zelve of *à priori* is begonnen te *redeneren,* en van toen af, vroegere kerkelijke bepalingen telkens als zeker en vast aannemende, al verder en verder, buiten de Heilige Schrift en de daarin bevatte geschiedenis om, is gaan doordraven op eigene meeningen en inzigten. Zóó is er een kerkelijk leerstelsel over den persoon van Jezus Christus en het wezen van God ontstaan, 't welk in velerlei opzigt tegen de Heilige Schrift lijnregt indruischt. Vóór dat Concilie van Nicea werd Beryllus, Bisschop van Bostra in Arabië, voor onregtzinnig gehouden, dewijl hij het persoonlijk voorbestaan onzes Heeren ontkende en leerde, dat Hij, op aarde levende, geene bijzondere goddelijkheid had, maar alleen die des Vaders in zich had wonen. Deze zienswijze werd hem als ongegrond door den beroemden Origenes in eene Kerkvergadering onder het oog gebragt, waarop hij haar liet varen [1]. Later werd het anders.

---

[1]) *System*, bl. 263.

[1]) EUSEBIUS, *Hist. Eccles.* VI, 33. De woorden van Eusebius luiden:

In het Concilie van Nicea werd, 'tgeen vroeger als Sabelliaansche dwaling was verworpen, nu als orthodox geijkt. En bijzonder meenen wij, dat de Kerk ook gedwaald heeft, toen zij in 381 Apollinaris voorstelling verwierp, dat de goddelijke *Logos* het menschelijk *vleesch* heeft aangenomen, Joh. I: 14, niet den menschelijken geest, daar er dan *twee* geesten of naturen in Jezus Christus zouden geweest zijn. Ook ons is het, als Apollinaris, te doen, om de ééne natuur, ééne persoonlijkheid, ééne werkzaamheid [1]) van Jezus, die ons in de geschiedenis telkens voor oogen treedt, ook in de wijsgeerige beschouwing over Hem te begrijpen. Maar wij meenen, dat Apollinaris deze eenheid had moeten handhaven door er aan vast te houden, dat de mensch van Gods geslachte is, daar God en mensch beide geestelijke wezens zijn, zoodat het inwonen van een goddelijken en een menschelijken geest of persoon, dus van twee geesten

„De Bisschop Beryllus trachtte, den kerkelijken regel verkeerende, eenige van 't geloof vreemde zaken in te voeren, daar hij waagde te leeren, dat onze Heer en Heiland vóór zijne komst onder de menschen niet had voorbestaan met eene eigene bepaling van wezen, en dat Hij ook geene eigene goddelijkheid had, maar alleen die des Vaders in Hem wonende." Over de uitlegging dezer woorden heerscht bij de schrijvers over de dogmengeschiedenis groot verschil. Het kan alleen worden uitgemaakt door de opmerking, dat Eusebius verhaal uit Eusebius zienswijze moet verklaard worden. Nu blijkt het onder anderen uit *Hist. Eccles.* I, 2 en X, 4, dat Eusebius een persoonlijk voorbestaan en daarom de wereldschepping en de verschijningen aan Abraham en Mozes en dus de zorg voor Israël aan Gods Zoon heeft toegeschreven, en dat hij dien Zoon van God voor een persoon hield, die eene *afzonderlijke*, eigene goddelijke natuur van den Vader had ontvangen. *Deze* zienswijze nu wordt door Eusebius VI, 33 *de kerkelijke regel van 't geloof* genoemd, waarvan Beryllus dus afweek, door aan den Heer alleen toe te kennen èn een voorbestaan als rede of Logos *in God*, èn deze goddelijkheid op aarde, dat des *Vaders geest* in veel grootere mate in Hem, dan b. v. in den Dooper, woonde.

[1]) *Οὐδεμία διαίρεσις τοῦ λόγου καὶ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ ἐν ταῖς θείαις φέρεται γραφαῖς· ἀλλ' ἔστι μία φύσις, μία ὑπόστασις, μία ἐνέργεια.*

of personen, in één menschelijk ligchaam niet alleen iets ondenkbaars, maar ook iets overtolligs wordt [1]).

Als wij ons echter hier en elders steeds op de Heilige Schrift beroepen, doen wij het, ook nu veel meer (ik moet het hier herhalen), op de in haar vervatte openbaring en opleiding van God, op de geschiedenis, op de daadzaken, er in te vinden, dan op de uitspraken en gezegden der Apostelen, hoe hoog wij ook deze waarderen. Wij meenen: *daadzaken* zijn veel duidelijker, ook in dit opzigt, en veel krachtiger en werkzamer, dan *woorden;* wij komen er telkens op terug: van *werken* Gods en van daaruit voortvloeijende en daarmede instemmende *werken* der menschen, niet van *denkbeelden* der menschen over God, over Jezus Christus, over den mensch, hangt het heil der wereld af. Alleen is hier op te merken, dat onder die *woorden* of *denkbeelden* niet gerekend kunnen worden de uitspraken van Jezus omtrent zijn eigen voorbestaan, daar deze zijn uitspraken zijner *zelfbewustheid,* die, even gelijk de uitlatingen onzer zelfbewustheid over ons wezen, dat wij zedelijk vrij en verantwoordelijk zijn en van Gods geslachte zijn, eene *onmiddellijke openbaring* van het eigene, innerlijke wezen uitmaken. Zulke uitspraken zijn wel te onderscheiden van de woorden of denkbeelden van anderen, uit *middellijke redeneringen* over dat wezen ontstaan.

Het onderscheid onzer zienswijze van die van vele andere Godgeleerden werd mij vooral duidelijk, toen ik voor eenige jaren de schoone rede las en weldra algemeen zag prijzen, van den met regt ook in Nederland vereerden Daniël Schenkel, in 1850 De Wette's opvolger

---

[1]) Verg., om den diepdenkenden Apollinaris te leeren kennen, Dorner, *Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi*, Zweite Aufl., D. I, bl. 985–1037. De straks aangehaalde woorden van Apollinaris staan bij Dorner bl. 998.

te Bazel geworden en spoedig daarna te Heidelberg beroepen. In zijne inwijdingsrede te Bazel gehouden [1]), schetste hij het idée der persoonlijkheid in zijne belangrijkheid voor de godgeleerde wetenschap en het godsdienstig zedelijk leven, vooral in den tegenwoordigen tijd, waarin het Pantheïsme, 'twelk ziel en leven doodt, zoo zeer toeneemt, ja in Duitschland heerschende is. Hij toont aan, dat God geen God voor ons is, zoo Hij niet een persoon is, Christus geen Zaligmaker, zoo Hij niet een persoon is, de mensch geen redelijk wezen, voor deugd en godsdienst en onsterfelijkheid geschikt, zoo hij geen persoon is. Al wat hij zegt, is schoon, waar, overtuigend; 't is eene heerlijke, leerzame rede. Maar als hij nu het middel opgeeft, om dit drie-gesternte der Christelijke waarheid, gelijk hij het noemt, weder te doen opgaan over de Christelijke volken, om hen te verlichten en te beheerschen — welk middel is dat dan?.... Redenering! „Eene betere toekomst verwacht ik in alle opzigten," zegt hij bl. 23, „*alleen* van eene beslissende zegepraal der Christelijke *kern-* en *grondwaarheden*, die allereerst op het gebied der wetenschap bevochten moet worden, alvorens hare gevolgen in het leven kunnen doordringen."

Zóó spreekt Schenkel; hij geeft een middel, dat, naar onze verwachting, niet zal baten, en ziet voorbij, wat, gelijk wij gelooven, alleen kan helpen. Geene dogmatische, philosophische, wetenschappelijke zegepralen zullen den persoonlijken God, den persoonlijken Christus en den persoonlijken mensch weder in eere brengen bij de Christelijke volken; maar alleen het vasthouden aan de zekere *geschiedenis*, boven alle altijd onzekere *redenering*.

---

[1]) *Die Idee der Persönlichkeit in ihrer Zeitbedeutung für die theologische Wissenschaft und das religiös-sittliche Leben, Schaffhausen* 1850.

De historische Christus is zelf een persoon, en, als beeld, ook een waarborg van den persoonlijken God en den persoonlijken mensch. Die historische Christus beantwoordt aan het zedelijk gevoel en de godsdienstige behoefte der menschen, en op die wel onderzochte historie en dezen haren diep ondervonden invloed, daarop alleen kan godsdienst en godgeleerdheid als op onwrikbaren bodem steunen en staan, voor eeuwig.

Ik merk dit onderscheid van ons en andere Godgeleerden in het voorbeeld dezer rede van Schenkel te liever op, dewijl het nog zóó weinig wordt ingezien, dat ik mij niet herinner, in eenige recensie zijner rede in Hoogduitsche of Nederlandsche Tijdschriften dit bezwaar tegen zijne voorstelling gevonden te hebben. Wij toonen daarom ook telkens weder aan, dat, 't geen Johannes over den Logos uitspreekt, geene *redenering*, geen *idée*, geen *denkbeeld* is. Wel vindt men bij Philo, ja zelfs bij Zoroaster en Plato, *ideeën* van *den logos*, van *het leven*, van *het licht*, welke in God waren en door God aan de wereld werden medegedeeld. Maar toen Johannes deze woorden uit het spraakgebruik van zijnen tijd overnam, leerde hij, dat deze *ideeën* in den *persoon* van Jezus Christus waren verwezenlijkt, of leven en *werkelijkheid* geworden, opdat zij door Hem, den God-mensch, aan de menschen *inderdaad* zouden gegeven, en niet alleen aan hunne phantasie voorgesteld worden. En wat nu Johannes zegt: „De Logos is vleesch geworden," ware voor Philo iets ongerijmds en belagchelijks geweest, daar dit bij hem zoude beteekend hebben: „De Logos heeft opgehouden Logos te zijn, het licht is duisternis, de deugd ondeugd geworden." Zoo zeer verschilt de bloot *ideale* Wijsgeer van den *ideaal-historischen* Evangelist. Zelfs ook de uitdrukking *Zoon van God* is in het Nieuwe Verbond niet eene metaphysische, maar eene populaire zegswijze, uit

het Oude Verbond overgenomen, en dus geen *begrip*, maar een *beeld* van de geopenbaarde werkelijkheid.

Ik moet ook over dit punt eindigen. Wij streven er naar, de *eenheid* van Jezus Christus in zijn persoon, leven, beproevingen, lijden, verheerlijking en werk te leeren kennen, en niet alleen de eenheid van dit alles in Hem, maar ook de overeenstemming van dit alles met Gods overig werk en doel, opdat onze Godgeleerdheid helder en redelijk worde; wij streven er naar, 't geen de geschiedenis er ons van voorstelt, speculatief te begrijpen, opdat de wijsbegeerte zich bewust worde, geen hooger aanschouwelijk voorwerp van nasporing te kunnen vinden dan Jezus Christus; wij streven er naar, 't geen wij zien en begrijpen, practisch vruchtbaar te maken, opdat de menschheid de goddelijke volmaaktheid, waarvoor zij vatbaar is, door Jezus Christus zoeke te verkrijgen. Wij weten zeer goed, verre er af te zijn, van hierover het laatste woord te hebben gesproken: dit zal een sterveling wel nimmer spreken: maar wij weten ook, met reine waarheidsliefde er naar te *streven*, om deze volmaakte openbaring van God en mensch, ons door God genadig geschonken, meer en meer in het licht te stellen en aan te wenden, Hem ter eere en der menschheid tot heil.

2. De tweede afdeeling onzer Dogmatiek, bevat de *Theologie* of de leer over God, welke op de Christologie volgt, dewijl God bovenal uit zijnen Zoon wordt gekend.

Daar wij in dien Zoon God als den *Vader* leeren kennen, verwerpen wij nadrukkelijk de meening van Augustinus, Calvijn en de Dordsche Synode, die in God niet zoo zeer de liefde tot hoofdzaak maakt, als wel de souvereiniteit, waardoor God bovenal het eeuwig lot der menschen in een absoluut besluit heeft vastgesteld; 't geen Schleiermacher, naar zijne gewoonte, om niet

objectief uit God, maar subjectief van de menschen uit, de godsdienst te beschouwen, dus uitdrukt, dat onze volslagene afhankelijkheid van God hoofdzaak is in het Christendom. Wij verwerpen deze meening, omdat zij in het Evangelie niet heerscht of kenmerkend Christelijk mag genoemd worden, daar zij in 't Heidendom te huis behoort, met name bij de Grieksche Tragici, die onder den naam van het *Noodlot*, door de Godheid vastgesteld en door de menschen te eerbiedigen, dezelfde beschouwing hebben aangenomen en tot de springveer van hunne poëzij gemaakt. Later hebben de Scholastieken deze beschouwing uit het Heidendom bijbehouden, als ook eene, van Aristoteles overgenomene, dat God de eerste eeuwige physieke beweegoorzaak van alles is, of, gelijk hij spreekt, *het* eerste bewegende, als de as van den molen, of wil men, als de levenskracht in den boom. Van deze zienswijze hebben ook de Hervormers zich nog niet geheel los kunnen worstelen. Eindelijk echter is door den Jood Spinoza deze onchristelijke voorstelling in logische formules gebragt en aldus met een waas van wetenschappelijkheid overtogen, zoodat nu nog zelfs bij vele Protestantsche Godgeleerden God meer wordt voorgesteld als een oneindig, alomvattend, maar aan een noodwendig noodlot of eigen besluit gebonden wezen, 'twelk alles naar een bepaald plan laat afloopen, dan als de vrije, altijd werkzame, onze gebeden verhoorende, naar onzen veranderenden toestand zijne handelwijze veranderende, liefdevolle Vader, die geheel het menschdom tot heiligheid en zaligheid opvoedt, gelijk wij zijnen Zoon, op aarde omwandelend, met zijne tijdgenooten zien handelen.

Natuurlijk ontkennen wij de praedestinatie of voorverordening niet; maar wij stellen haar, even als de oppermagt van

God zelve, geheel anders voor, dan de Dordsche Synode, niet als een werk van Gods souvereiniteit of oppermagtige willekeur, of, gelijk het heet, regtvaardig oordeel, waardoor Hij dezen behoudt en dien verderft; maar als het werk van Gods allen omvattende en allen zaligende liefde, doch van eene liefde, welke haar doel, aller behoud, alleen met wijsheid en dus met langzame schreden ten uitvoer brengt. Het plan van God, 'twelk hiertoe strekt, noemen wij met de andere Theologen, *Gods raadsbesluit* of *voorverordening*. Wij spreken evenwel niet met velen hunner van een tweevoudig besluit van God, een *ter verkiezing* en een *ter verwerping*, maar alleen van dat ter verkiezing, of van een besluit van Gods liefde, om allen te behouden, doch aldus uitgevoerd, dat Gods wijze liefde eerst deze en dan die menschen en volken uitkiest, ten einde door hen weder anderen tot de kennis des Evangelies te brengen, en aldus eindelijk geheel het menschdom in zijne Kerk op te nemen.

Uitdrukkelijk teekenen wij hierbij aan, dat wij wel instemmen met de Dordsche Synode, waar zij in hare *Canones*, Cap. I, § 1-14, de praedestinatie, voor zooverre zij verkiezing is, uiteen zet en met Bijbelplaatsen bewijst; doch niet met haar overeenkomen, als zij § 15 er bij voegt: „Voorts licht de Heilige Schrift deze eeuwige en onverdiende genade onzer verkiezing daardoor vooral toe en beveelt ons haar aan, omdat zij verder betuigt, dat niet alle menschen zijn uitverkoren, of dat deze in de eeuwige verkiezing zijn voorbij gegaan; te weten degene, welke God naar zijn vrijmagtig, regtvaardig, onberispelijk en onveranderlijk welbehagen heeft besloten in de algemeene ellende, waarin zij zich door hunne schuld hebben geworpen, te laten, en niet met het zaligmakend geloof en de genade der bekeering te begiftigen, maar te laten blijven op hunne wegen in het regtvaardig oordeel en daarom ook eindelijk, niet alleen wegens hun ongeloof,

maar ook wegens alle overige zonden, ter betooning zijner regtvaardigheid, te verdoemen en eeuwig te straffen. Dit is het besluit der *verwerping*, 'twelk God niet maakt tot oorzaak der zonde (eene godslasterlijke gedachte!), maar tot den vreeselijken, onberispelijken en regtvaardigen regter en wreker der zonde."

Op deze woorden der beroemde Synode hebben wij zeer veel aan te merken, onder anderen dit, dat, terwijl zij § 1-14 het niet betwiste leerstuk der *verkiezing* door vele Bijbelplaatsen heeft gestaafd, zij dit zeer betwiste besluit der *verwerping* onbewezen laat, daar zij wel *zegt*, dat de Heilige Schrift dit leert, doch ook niet ééne enkele plaats daartoe uit den Bijbel aanhaalt. Inderdaad *is* er ook niet ééne voor bij te brengen, en strijdt dit dogma met geheel het Evangelie en met Gods natuur, gelijk wij deze uit Jezus Christus en uit de geheele schepping en wereldregering kennen; waarom dan ook reeds Calvijn, over dit besluit sprekende, er zelf (terwijl hij het aan God toe schreef!) van gruwde, blijkens zijne eigene woorden [1]: „Ik erken, dat het een verschrikkelijk besluit is."

Ofschoon wij echter geene verwerping kunnen erkennen in een God, die *liefde* is, is het er verre af, dat deze liefde ons zwakheid zoude zijn, welke den zondaar niet durft of wil straffen. Wij hebben, integendeel, de spreekwijze in trein gebragt, dat er ook eene hardheid der liefde in God is en bij ons moet zijn, daar de ware, innige, alles beheerschende liefde ook hard en streng kan handelen, gelijk Jozef met zijne broeders, Jezus met de Kananesche vrouw deed. Zóó, zeggen wij, doet God ook met ons; hard en streng is Hij tegen ons, als wij de zonde niet willen laten varen, en juist omdat Hij ons lief heeft, wil Hij geene zonde in ons dulden, maar straft

[1]) *Instit. Christ. relig.* L III, c. 23, § 7.

ons zoo lang door de bittere gevolgen der zonden, tot dat wij haar nalaten en de boosheid des harten, de bron aller zonde, met Gods hulp bestrijden en overwinnen.

Ook Jezus sterven is ons dus geen *mysterium tremendum* [1]). Het is ons, gelijk de lijdens-geschiedenis zelve ons toont en het N. Verbond dit volkomen juist uitspreekt [2]), eene zaak door de *menschen gedaan,* door *Jezus geleden*, en door *God toegelaten* en, vooral in verband met de daarop gevolgde opstanding, door God ter behoudenis en zaliging der wereld *beschikt.* In het licht der latere geschiedenis vooral is ons dus deze dood des Heeren eene *openbaring* van Gods liefde, van Jezus volmaaktheid en van der menschen zonde, en wel eene openbaring van dit alles, welke de menschen voor hunne boosheid doet schrikken, Jezus grootheid leert bewonderen en Gods liefde gelooven, zoodat dit sterven en herleven van Gods Zoon aan de wereld eenen *schok* geeft en haar eene *opleiding* wordt, waardoor zij langzamerhand meer sterft voor het zinnelijke, aardsche leven en opstaat voor het geestelijke, hemelsche leven.

Wij kunnen en willen niet nalaten, hierbij de leer te bestrijden, alsof Jezus ter voldoening aan Gods strafeischende geregtigheid, of om Gods straffen van ons af te wenden, door het Gode verschuldigde Hem te betalen, dien vreeselijken dood had moeten ondergaan. Anselmus, welke in de twaalfde eeuw die leer niet uit de Schrift afleidde, maar, gelijk hij zelf zegt [3]), uit zijne rede uit-

---

1) Een *geheim*, waarvoor men beven moet.

2) B. v. Hand. II: 23, 24: „Jezus *door den bepaalden raad en de voorkennis Gods overgegeven* zijnde, *hebt gij* [Israëlietische mannen!] genomen en door de handen der onregtvaardige [Heidenen] aan het kruis gehecht en *gedood;* welken *God opgewekt heeft.*"

3) Aan het slot van zijne verhandeling, *Cur Deus homo?*

vond, had daarmede ten doel de kerkelijke practijk en meening van zijnen tijd door eene scholastieke redenering te regtvaardigen. Maar behalve vele andere dwalingen begaat hij hierbij den grooten misslag, dat hij Jezus komst op aarde voorstelt, als alleen gebeurd om hier te sterven, en dit sterven vooronderstelt, als op zich zelf om Gods wille noodig, of wel door God bewerkt; terwijl in tegendeel, volgens het Evangelie, de Heer op aarde kwam, om door leven, leeren, sterven en opstaan zijne *Kerk* op aarde te stichten; terwijl, volgens dat Evangelie, om Gods wil te veranderen, geen komst of dood van Jezus noodig was, daar God *Vader* was, ook reeds, toen Hij Jezus zond; terwijl niet God door bliksem of aardbeving Jezus heeft gedood, maar de *menschen* dit hebben gedaan van wege hunne boosheid, en deze hunne daad door God ten strengste is afgekeurd en gestraft. Anselmus heeft derhalve eene omkeering van de beschouwing van Jezus dood bewerkt, die èn onwaar èn schadelijk is. Bij de oude Hebreën is de noodwendigheid, om *God* door offers te verzoenen, onbekend en zou zij voor godslastering zijn gehouden; aan de Kerkvaders is de meening, dat Jezus zulk een zoenoffer *bij God* is, vreemd en eene andere doorgaans redelijke, hoewel niet altijd ontwikkelde, beschouwing hierover eigen; doch de Hervormers, van jongsaf aan geene andere, dan de Anselmische leer gewend, hebben zich er doorgaans [1]) aan onderworpen. Vandaar is zij, hoe strijdig met het Evangelie en met eene redelijke godskennis, nog lang blijven heerschen en begint zij nu pas te verouderen en voor Jezus en der Apostelen voorstelling te wijken. Wij hebben, met vele andere Godgeleerden, het onze daartoe bij-

---

[1]) Calvijn komt er, vooral in zijne uitlegging des Nieuwen Verbonds, vaak tegen op. Zie *Waarheid in Liefde*, 1842, IV, *Hoe heeft Calvijn de voldoening geleerd?*

gebragt, door Anselmus meermalen in ons Tijdschrift en elders openlijk te bestrijden en vooral door de Evangelische waarheid daar tegenover duidelijk aan te wijzen [1]. En gebruiken wij het woord *voldoening* van Jezus sterven, dan is het in den zin van den vromen Lodensteijn, om uit te spreken, dat er aan 's menschen zondaarsbehoeften door den Heer wordt voldaan; gelijk hij zegt in de bekende regelen:

Wat wij lieven [2]) in dit leven,
Niets kan *ons* voldoening geven.

En wederom:

Niets, o Jezus! dan uw bloed
Geeft voldoening aan *'t gemoed.*

De bestrijding van de onevangelische leer van Anselmus kwam bij ons voort uit de zucht, om de zedelijke, menschen herscheppende kracht van het kruis van Christus in 't licht te stellen; maar zij is door vele onzer tegenstanders jaren aaneen gebezigd, om ons bij de groote menigte te beschuldigen, als verloochenden wij de kracht des kruises.

Hoe veel ik vroeger [3]) ook reeds over den persoon van Jezus Christus heb gehandeld, over zijne verhouding tot den Vader en het geheele leerstuk der Drieënheid moet ik hier ook nog iets zeggen. Met weinige woorden zij hier dan bij het vorige gevoegd, dat wij de volkomene gelijkheid van den Zoon met den Vader ontkennen, en den Zoon voor den *Zoon*, niet voor den *Broeder* van God houden, zoodat het zoogenaamde Subordinatianismus, of

---

1) Zie b. v. de *Lineam. Theol.* p. 77–84 en PAREAU, in *Waarheid in Liefde*, 1843, I, bl. 87 en volgg.

2) Buiten Jezus.

3) Boven bl. 162–173.

de leer, dat Jezus Christus de goddelijke natuur bezit, maar van den Vader, die Hem haar heeft gegeven, en Hij dus minder is dan de Vader, ons voorkomt de eenige ware voorstelling te zijn, welke wij dan ook niet alleen in het Nieuwe Verbond zien heerschen, maar insgelijks bij *alle* Kerkvaders vóór het Concilie van Nicea in 325 [1]). Doch van dit Concilie af werd de, vroeger als kettersch verworpene, leer van de volkomene gelijkheid des Zoons met den Vader als regtzinnig geijkt. — De heilige geest is ons, gelijk nu meer en meer wordt erkend, de geest, het leven, de mogendheid en kracht, welke Godes is en van God door Christus in de menschheid wordt gebragt, om nu ook in haar te zijn. Op uitlegkundige gronden kunnen wij dien geest voor geen persoon houden. Wordt hij zoo voorgesteld Joh. XIV—XVI, ook van de *wet*, de *zonde*, de *dood*, de *regtvaardigheid* wordt aldus bij persoonsverbeelding gesproken, en waar de Heer, na de aangehaalde gesprekken, Joh. XVII onfiguurlijk spreekt, handelt Hij wel over de personen van God, van zich zelven, van de Apostelen en van de menschen, maar niet van den geest; wat deze zij, toont Hij XVII: 21. Brengt men hier tegen in, dat wij dan niet tot den naam des geestes, even als tot dien des Vaders en des Zoons, die personen zijn, kunnen gedoopt worden, Matth. XXVIII: 19, dan wijzen wij op Openb. III: 12, waar gezegd wordt, dat op de Christenen *de naam van God, de naam van Christus en de naam der Kerk van God*, die door den geest van God en Christus bezield is, zal geschreven worden.

---

1) Wij hebben dit aangetoond in eene uitvoerige uiteenzetting, *Lineam. Theol.* p. 93–105. Omtrent het N. Verbond en de oude Kerkvaders is het Subordinatianismus bewezen door S. CLARKE, *The Scripture Doctrine of Trinity*, in 1712 en later uitgegeven, en omtrent de Kerkvaders nog veel uitvoeriger en zeer onpartijdig door DION. PETAVIUS, in zijn voortreffelijk werk, *De Dogmatibus Theologicis*, Tom. II. De uitspraken des N. Verbonds over deze zaak hebben wij dikwijls in *Waarheid in Liefde* behandeld.

Wij hebben ons niet ontzien, om altijd en overal openlijk voor 'tgeen wij ook over dit leerstuk in 't Evangelie vinden, uit te komen; ten einde nadenkende Joden en verstandige en wijsgeerig juist denkende menschen niet door de dwaling van aloude Godgeleerden van het Christendom afgeschrikt, maar door de redelijke en goddelijke waarheid des Evangelies tot hetzelve uitgelokt worden. Maar dat wij dit in het N. Verbond hebben opgemerkt, danken wij evenwel meest aan den Utrechtschen Hoogleeraar Heringa, die in zijne lessen met groote naauwkeurigheid en duidelijkheid de leer van Vader, Zoon en Geest, niet die der Drieëenheid, pleegde te behandelen en die de voorname oorzaak is, dat ook het woord Drieëenheid, reeds bij Muntinghe niet meer voorkomende, bij onze Nederlandsche Godgeleerden schier niet langer wordt gebruikt.

3. De derde afdeeling onzer Dogmatiek is de *Anthropologie* of de leer over den mensch.

Hierin handelen wij eerst over des menschen natuur of aanleg, dan over zijne bestemming, en eindelijk over zijnen toestand. Drie eigenaardigheden heeft onze uiteenzetting; vooreerst, dat wij *natuur* en *toestand* scherp onderscheiden; ten tweede, dat wij niet alleen van den *mensch* spreken, en daar nu eens *den enkelen mensch*, dan *het menschdom* onder verstaan, maar beide onderscheiden en zamenvoegen; ten derde, dat wij ook hier alles meest uit *Jezus Christus* en zijne geschiedenis afleiden.

Over de eerste eigenaardigheid, het groot verschil van 's menschen natuur en toestand, heb ik vroeger reeds gesproken [1]. In onze Dogmatiek valt de grootte van het onderscheid tusschen deze twee nog te meer in het oog, dewijl dáár de beschouwing van de natuur en die van

---

[1]) Boven bl. 89.

den toestand des menschen van elkander zijn gescheiden door de aanwijzing van 's menschen bestemming. Deze plaatsen wij echter tusschen die twee anderen in, dewijl wij de voorstelling onzer natuur het best uit die onzer bestemming konden bevestigen, en van de beschouwing van onzen zondigen toestand de overgang tot de *Heilsleer* in de vierde afdeeling te gemakkelijker was.

Wat de tweede eigenaardigheid betreft: reeds heb ik eene proeve aangehaald [1]), welke verwarring er in de voorstellingen kan komen, zoo men de ééne uitdrukking, *den mensch*, bezigende, daaronder nu eens Adam, den eersten mensch, dan ons, later levenden, verstaat. Maar er is ook vele verwarring in onze Godgeleerdheid ontstaan, dewijl men, als men over 's menschen natuur, bestemming en zonde sprak, niet genoeg heeft onderscheiden tusschen den enkelen mensch en het geheele menschdom. Bij de Protestanten, die het individuele altijd op den voorgrond stellen, wordt te weinig op den zamenhang aller menschen als één geheel gelet; bij de Roomsch-Catholieken, die steeds op het geheel het oog hebben, wordt het regt der enkele, vrije personen doorgaans voorbij gezien. Wij hebben getracht beide eenzijdigheden te ontwijken, zoo wel elders, als ook in deze derde afdeeling der Dogmatiek [2]). De menschelijke *natuur* wordt dan eerst regt gekend, wanneer men den mensch beschouwt èn als enkel persoon èn als lid eener groote maatschappij; als enkel persoon heeft hij heerlijke vermogens, doch alleen als zaadkorrels, welke eerst in de zamenleving ontkiemen. De menschelijke *bestemming* is, dat de enkele personen in de vereeniging van huis, staat en kerk te zamen leven, hierin de een door den ander en elk door zich zelven ontwikkeld en

[1]) Boven bl. 94, 95.

[2]) Zie boven 97–100, 123–126.

volmaakt worden, en hierin zich steeds gelukkiger en zaliger gevoelen. De menschelijke *toestand* is deze, dat de enkele personen reeds door hunne afstamming van zondige ouders eene vóórbeschiktheid (praedispositie) tot aardschgezindheid en zingenot hebben, en door hun leven in eene zondigende maatschappij aan velerlei verleiding blootstaan; terwijl zij, zelve door daaraan toe te geven zondigende, weder ligt de zonde des menschdoms doen toenemen en anderen tot zonde brengen.

Door deze tweezijdige beschouwing des menschen wordt velerlei moeijelijks, dat aan de eenzijdige zoowel der Protestanten als der Roomschen eigen is, weggenomen. De oorsprong, de schuld, de vergefelijkheid en de vernietiging der zonde komen daardoor in helderder licht; de vrijheid en zelfstandigheid, maar ook de afhankelijkheid en verleidbaarheid des menschen wordt begrijpelijker; bovenal wordt de liefde, heiligheid en wijsheid van God in het toelaten, beperken en overwinnen der zonde veel duidelijker.

De derde eigenaardigheid is, dat wij ook in de beschouwing des menschen alles meest uit Jezus Christus afleiden. Wij doen dit telkens, uit zijn persoon, zijne geschiedenis en zijn werk. Des menschen *natuur* en aanleg komt eerst regt in het licht in den Menschenzoon, die de eerste en eenige volmaakte mensch was, welke ooit deze aarde betrad. Dat wij van Gods geslachte zijn, hebben Heidenen en Israëlieten gevoeld en uitgesproken, maar wij zien het in dien Broeder, die al onze bewondering en liefde wekt. Doch zien wij in zijn persoon, wat de mensch kan en moet worden: in zijn werk ondervinden en aanschouwen wij, dat Hij *ons*, ja *alle* menschen ook wil volmaken; want Hij kwam op aarde, om eene Kerk te stichten, die eenmaal geheel het menschdom zal omvatten, en het middel zal zijn, om alle menschen tot gelijkvormigheid aan Hem op te leiden. — Ook de menschelijke *bestemming* wordt eerst regt in Jezus

Christus gekend. Hij is geen hoog boven de aarde zwevend ideaal, waar tegen wij bewonderend opzien, zonder het ooit te kunnen bereiken; Hij is vleesch van ons vleesch en been van onze beenderen geworden, opdat wij door Hem aan Hem zouden gelijk worden. Hij is, om dit beeld te gebruiken, de type, of de muntstempel, *waaraan* elk mensch gelijk worden *moet*, en *waardoor* hij het worden *kan*; verg. Hebr. II: 6—11. Daartoe heeft Hij meer gedaan dan voor achttien eeuwen eenige jaren op aarde om te wandelen; daartoe heeft Hij de Kerk gesticht, door welke Hij voortgaat, mensch bij mensch en volk bij volk tot zich te trekken en met zijnen zin, zijne heiligheid, zijne wijsheid, zijne liefde te vervullen, en in zijne gemeenschap en in gemeenschap met alle Heiligen en met God zelven zalig te maken. — Eindelijk ook de menschelijke *toestand* wordt eerst regt uit Jezus Christus en zijne geschiedenis gekend. Als geheel zondig en bedorven in Gods oog vertoont zich die toestand reeds daarin, dat Hij het noodig achtte, zijnen Zoon op aarde te zenden en aan de vreeselijkste smarten te onderwerpen, om de menschen uit hunne zonde en ellende te redden. Voorts leeren wij de zonde wel niet kennen *in* Jezus Christus, daar Hij zondeloos en heilig was, maar *aan Hem*, daar zijn zedelijk volmaakte toestand ons doet zien, hoe verre wij afgedwaald en hoe diep wij bedorven zijn. Nog meer zien wij dit *uit zijn lot*, nademaal de menschen, uit zinnelijkheid, aardschgezindheid, zelfzucht, hoogmoed en volslagene verblinding en vereelting in de zonde, Hem, den volmaakten en liefdevollen Broeder, hebben verworpen en als een uitvaagsel des menschdoms den dood der ergste misdadigers doen sterven. Te duidelijker blijkt de vreeselijkheid der zonde uit Jezus lot, omdat dit lot niet als ééne enkele uitzondering in de geschiedenis der wereld staat, maar de Israëlieten vroeger evenzoo hebben gedaan met hunne Profeten, de Hei-

denen met hunne Wijzen en alle volken nog met hen, die hun 't Evangelie òf voor 't eerst prediken òf zuiverder verklaren; zoodat, wáár ook elders of wanneer ook Gods Zoon op aarde ware verschenen, Hij 't zelfde lot door der menschen boosheid zou hebben ondergaan, als Hij nu heeft geleden van hen, die nog 't best van allen voor Hem waren voorbereid. Maar geen bewijs is er toch te vinden voor den aard, den omvang en de vreeselijkheid der zonde, 't welk zóó klemt, als het lot van Jezus Christus. Andere kwalijk bejegende menschen hadden immers nog eenige verkeerdheid, waardoor zij ten minste eenige aanleiding gaven tot zulk eene behandeling. Maar nu de volmaakte, zachtmoedige, liefdevolle weldoener der menschen door het best voorbereide volk met de vreeselijkste woede, juist om zijne geheel eenige volkomenheid, is uitgeworpen en vertreden, alsof Hij een schandvlek der aarde was, — nu is er geen voorwendsel meer, om het onmenschelijke en duivelsche der zonde te bedekken.

4. Dit is genoeg over de Anthropologie; wij gaan voort, om de *Soteriologie* of de *Heilsleer*, de vierde afdeeling, te beschouwen.

Wij noemen deze afdeeling *Heilsleer*, niet, omdat zij aangeeft, wat het N. Verbond ons *leert* over het heil des Christens en der Christenen; maar omdat zij zelve aanwijst of leert, welk heil volgens het N. Verbond Jezus Christus ons *geeft*. Want hebben de Wijsgeeren ons eene beschouwing van deugd en godsdienst geschonken, Gods Zoon geeft deze groote goederen zelve aan elk, die ze wil aannemen. Plato *verdichtte* een (naar zijn inzien) volmaakten Staat, die nooit heeft bestaan of kan ontstaan; Jezus Christus *stichtte* eene hemelsche Gemeente op aarde, welke hoe langer zoo vaster, omvattender en volmaakter wordt.

Dit is eene eerste bijzonderheid in deze afdeeling; wij spreken niet van de zaligmakende *leer* des Evangelies, maar van 't Evangelie als eene kracht Gods tot *zaligheid*, dewijl wij daardoor tot den Zaligmaker (niet alleen Zaligheids-leeraar) komen en dan door Hem zalig worden.

Eene tweede bijzonderheid is, dat wij ook hier weder op de *Kerk* grooten nadruk leggen. Gelijk de zonde een bederf der enkele personen en der menschelijke maatschappij beide is, zoo moet de zaligheid een goed zijn van de menschen elk op zich zelven en van hen te zamen, en het middel, om deze zaligheid te verkrijgen en te genieten, het zamenleven der menschen in eene Gemeente.

Eene derde bijzonderheid is, dat wij hier niet blijven staan bij 't begin des heils, 'twelk Jezus Christus ons schenkt, geloof en wedergeboorte, maar ook veel nadruk leggen op den voortgang en de volmaking van dit heil, de liefde en de gelijkvormigheid aan God. Natuurlijk is ons 't beginsel of de oorsprong van der menschen behoud en heil hierin gelegen, dat de onverdiende liefde door God in Jezus Christus betoond wordt jegens diep bedorvene en ellendige zondaren, en dat deze van de zijde der menschen, die door God daartoe opgeleid worden, ook werkelijk wordt opgemerkt, vertrouwd en geloovig aangenomen. Doch deze liefde van God is niet alleen eene *verlossende*, welke ons, door ons van zondenvergeving te vergewissen, van schrik en angst voor God bevrijdt; zij is ook eene *reinigende*, welke den lust tot zondigen bij ons dooft en uitroeit; zij is ook eene *opwekkende*, welke de in ons sluimerende zedelijke krachten levendig en werkzaam maakt; zij is eene *sterkende*, volmakende en van heerlijkheid tot heerlijkheid opvoerende liefde. Het verlossen is derhalve maar eene eerste weldaad van God in Christus, welke in hen, die haar aannemen, door vele nog grootere wordt gevolgd. Zoo worden wij dan ook, hoewel altijd van God afhankelijk blijvende, steeds

meer zelfstandige, volwassene kinderen of zonen van God; waarom wij dan ook Paulus woord *υἱοθεσία*, door *aanneming tot kinderen* doorgaans vertaald, met *zoonschap* of *brengen tot zoonschap* wedergeven, waardoor de toestand van zelfstandige, volwassene kinderen het best schijnt te worden aangeduid.

Nog kan ik als eene vierde bijzonderheid hier opmerken, dat wij in dat deel der *Heilsleer*, waar wij de laatste dingen behandelen, hebben aangewezen, dat de *tusschenstaat*, welken men heeft gesteld tusschen der menschen sterven en het laatste oordeel, een verdichtsel der Godgeleerden is, 'twelk in het N. Verbond geenen grond heeft. Immers dáár wordt, op de wijze der Hebreën, gehandeld over de opstanding der *dooden* of der *menschen*, niet over de opstanding des *vleesches*. Maar toen in de Kerk de denkbeelden der Grieken opkwamen over de onsterfelijkheid der *ziel*, heeft men het N. Verbond misverstaan, en nu een tusschenstaat willen hebben, welke zou beginnen van het sterven des ligchaams, en waarin dan de *ziel* na een voorloopig oordeel zou voortleven tot op het laatste oordeel, als wanneer die ziel haar vroeger *ligchaam* zou herkrijgen. Van dit dubbel oordeel en den tusschenstaat weet het Evangelie niets. Dit leert ons, dat de gestorvenen *dadelijk* elk hun laatste oordeel ontvangen en dan in paradijs of hel komen; terwijl het jongste algemeen wereldgerigt zal zijn voor hen, die leven, als deze aardsche huishouding voorbij gaat; waarbij dan tevens het vroegere over de voorheen gestorvenen gevelde oordeel aan allen openbaar en het heil der enkelen door dat van allen voltooid zal worden.

G.

Hiermede neem ik afscheid van de Dogmatiek, om nog een enkel woord over de *Apologetiek* te spreken.

De *Apologie* is ons de aanbeveling (niet alleen de verdediging) des Christendoms, van wege deszelfs geheel eenige voortreffelijkheid; de *Apologetiek* de aanwijzing, hoe die aanbeveling behoort ingerigt te worden. Zij is ons het tweede deel der eigenlijke Godgeleerdheid en het slot aller godgeleerde wetenschappen, dewijl men alleen dat met regt kan aanbevelen, 'twelk men vooraf van alle zijden naauwkeurig heeft leeren kennen, door beoefening en beschouwing beide. Met eene vooraanstelling der Apologetiek, gelijk sommige Duitschers plegen te doen, zouden wij dus nooit vrede kunnen hebben.

Het meest eigenaardige in onze behandeling der Apologetiek is, denk ik, de beschouwing van het gebruik en de waarde des Bijbels. Doch daaraan wordt geene afzonderlijke afdeeling gewijd. De Apologetiek bestaat uit drie deelen: aanbeveling 1) van Jezus Christus, 2) van zijn Kerk, 3) van zijne godsdienst; maar nu wordt bij elk der drie deelen, en wel bij het eerste het uitvoerigst, over de bronnen gehandeld, waaruit men Jezus, zijne Kerk en zijne godsdienst kan leeren kennen.

Dit heeft, onzes inziens, het groote voordeel, dat wij dadelijk weten, *uit welk oogpunt* wij den Bijbel (en de overige bronnen, die hier gebezigd moeten worden) hebben aan te prijzen: als bronnen voor de kennis van Jezus en zijne Kerk en godsdienst. Derhalve kan nu niet in aanmerking komen, of de Hebreeuwsche en Grieksche taal des Bijbels zuiver is; of de Bijbel van Genesis tot Openbaring eene verzameling van zedelessen en voorbeelden bevat; of hij

als een wetboek van goddelijk regt uit den hemel is neergedaald; of hij overal Gods woord bevat of Gods woord *is*. Niet de Bijbel, maar Jezus Christus en zijn werk in de wereld en in onze harten is het, waarom het ons te doen is, en de Bijbel, hoe hoog door ons om meer dan eene reden geschat, heeft alleen daarom voor ons eene geheel eenige waarde, dewijl hij dien Jezus Christus en de voorbereiding en uitvoering van zijn werk zuiver leert kennen. Hoog en geheel eenig noemen wij nu evenwel ook deze waarde, ja zoo groot, dat de Bijbel ons het boek der boeken is, dat hij het volks-, het huis-, het gewetensboek der geheele menschheid moet worden. Ik heb reeds over dit onderwerp bij den aanvang dezer *bijzonderheden* gehandeld [1]; doch moet er nu nog iets bijvoegen, om alles tot zamenhang en klaarheid te brengen.

De bronnen, waaruit wij den Heer leeren kennen, zijn *eerste* en *tweede*. De eerste en verreweg voornaamste zijn, *a.* de *Evangelieën*, die verklaringen van oog- en oorgetuigen over Jezus daden en woorden bevatten, waaruit *wij* nu Jezus leven moeten opmaken; *b.* de *Brieven* der Apostelen, hier alleen te beschouwen als getuigenissen van tijdgenooten en vrienden over den Heer; *c.* de *Handelingen der Apostelen*, waarin wij den Heer, hoewel ligchamelijk afwezig, de Kerk zien besturen. De tweede en veel minder voorname bronnen zijn, *a.* de *overlevering der Kerk* aangaande Jezus als haren stichter en zijn leven, dood en opstanding, b. v. in de feesten, aan die gebeurtenissen gewijd, en in de viering des H. Avondmaals, welke van de oudste tijden af plaats had, als ook in de prediking van Hem, die, hoe dikwijls bezoedeld, nooit ophield. Deze overlevering is eene bevestiging der Evangelieën. De Brieven der Apostelen wor-

[1]) Boven bl. 59–67.

den bevestigd door *b.* de *getuigenissen van Christenen* uit alle eeuwen, die de kracht des Heeren in hun hart en geest hadden ondervonden [1]). Eindelijk is Lucas werk in de Handelingen, voortgezet in *c.* de *verzameling van gedenkstukken* der Kerkgeschiedenis, waaruit blijkt, dat de Heer altijd is voortgegaan, zijne Kerk te bewaren, telkens te reinigen, uit te breiden en te volmaken. — De Schriften des O. Verbonds vermelden wij eerst bij de tweede afdeeling, dewijl zij minder op Jezus persoon, dan op Christus werk betrekking hebben.

Van die bronnen nu doen wij de eerste en verreweg voornaamste kennen in hare ongeschondenheid, echtheid en geloofwaardigheid, welke drie zaken wij evenwel opmerken, dat ook aan vele der tweede bronnen toekomen. Doch daarna spreken wij over 't geen aan de eerste alleen wordt toegekend, dat zij *canoniek* en *van God ingegeven* zijn. Canoniek beteekent in den canon of in de reeks der boeken opgenomen, welke men der Gemeente in de Kerk voor las. De grond, waarom men deze daartoe uit koos, gene ter zijde zette, was, dat men de eerste als van God ingegeven beschouwde. Doch nu werd deze ingeving in de oude Kerk minder aan de boeken zelve, dan wel aan de schrijvers toegekend en dan ook niet alleen tot de allereerste leerlingen des Heeren beperkt, maar tevens tot latere voortreffelijke Kerkleeraars uitgestrekt. Deze min beperkte opvatting is onzes inziens de ware; doch wij komen dan toch na naauwkeurig onderzoek tot de slotsom, dat *alleen* in de schriften des N. Verbonds de werking des heiligen geestes geheel *zuiver* wordt gevonden, waarom aan deze moet getoetst worden, wat later in de Kerk is geleerd en geschreven [2]).

---

[1]) Een aantal er van is verzameld door J. M. SAILER, *Briefe aus allen Jahrhunderte der christlichen Zeitrechnung*, VI deelen.

[2]) Zie boven bl. 71.

Later, in de tweede afdeeling, waarin wij de Kerk van Christus aanbevelen, spreken wij weder over deze bronnen en voegen er nu de schriften des Ouden Verbonds bij, wier echtheid, ongeschondenheid en geloofwaardigheid en geheel eenige waarde wij ook hier in 't algemeen handhaven; terwijl wij elders, vooral in ons Tijdschrift, menige bijdrage leveren, hoe ook deze boeken ons de werking van Gods geest in de bijzondere openbaring, aan Israël geschonken, rein en heerlijk voor oogen stellen.

Na de bronnen, waaruit Jezus gekend moet worden, te hebben gewaardeerd, gaan wij over tot aanbeveling van zijn persoon en werk.

Wij doen dit eerst en vooral vergelijkender wijze. Wij vergelijken den Heer in zijn persoon en werk eerst met de grootste mannen der Oudheid, b. v. Confucius, Zoroaster, Mozes, Pythagoras, Socrates, en toonen, hoe verre Hij boven hen uitmunt, zoodat hun aller grootheid door de zijne in de schaduw wordt gesteld. Maar ook vergelijken wij Hem met de idealen, welke zich de Ouden schiepen, b. v. de Indiërs van een mensch geworden God, de Israëlieten van een volmaakten Koning, de Grieken van een volmaakten Wijze of Wijsgeer, en bewijzen, dat de Heer in werkelijkheid hoog zelfs boven deze scheppingen der verbeelding staat. In de derde plaats vergelijken wij Hem met de uitnemendste Christenen, b. v. een Paulus, Origenes, Chrysostomus, Bernhard, Luther, Wilberforce, die uit Hem hunne kracht hadden, maar merken er bij op, hoe verre ook zij nog beneden hun voorbeeld en vriend bleven. In de vierde plaats teekenen wij aan, dat ook nog geen ideaal van Christelijke dichters of wijsgeeren Christus heeft kunnen nabij komen. Eindelijk, dat zelfs niet eens iemand volkomen geslaagd is in de poging, om den Heer in al zijne grootheid af te malen;

zoodat Hij blijkt volmaakt te zijn boven al, wat er ooit op aarde was en gedacht is en dusverre gedacht kan worden.

In dergelijken geest bevelen wij ook in de tweede afdeeling de Kerk aan; — waarom wij haar eene geheele afdeeling wijden, behoef ik niet meer uit te leggen.

De derde afdeeling is gewijd aan de aanbeveling der Christelijke godsdienst. Hierin onderscheiden wij drie zaken; wij toonen aan, hoe voortreffelijk is *a*) het *geestelijk* leven der Christenen, dat is, der Christenen elk voor zich, *b*) het *kerkelijk* leven der Christenen, dat is, in hunne onderlinge gemeenschap als leden van één groot ligchaam, *c*) de wetenschappelijke of *wijsgeerige* waardering des Christendoms, dat is, de hooge waarde onzer godsdienst hierin gelegen, dat zij het strengste onderzoek kan doorstaan en uitlokt.

De geheele Apologetiek slaat terug op de ordening der theologische wetenschappen in onze Encyclopaedie [1]; de eerste afdeeling op de Uitlegging des N. Verbonds, de tweede op de Kerkgeschiedenis, de derde *a*) op de Moraal, *b*) op de Pastoraal, *c*) op de Dogmatiek en hare voorbereiding, de Theologia Naturalis.

Dit echter en geheel de eenheid van onze zienswijze is geen gevolg van een kunstig beraamd overleg. Wij zijn niet uit hoogmoed en eigenzin naar iets nieuws gaan zoeken; wij hebben geen stelsel willen bouwen, geene school willen stichten; wij hebben, naar onzen pligt als Evangelische Theologen, gezocht de waarheid Gods steeds dieper te kennen en, door de geschiedenis en door de inzigten van vroegere en latere Godgeleerden, geholpen en voorgelicht, naar onze mate, haar gemeend in eenige opzigten

---

[1]) Boven bl. 54—59.

eenvoudiger en duidelijker, redelijker en aannemelijker, vruchtbaarder en zegenrijker te kunnen voorstellen, dan zij ons was overgeleverd. Zóó is onze zienswijze van zelve ontstaan, onder de krachtige hulp vooral van onze Nederlandsche en van vreemde hedendaagsche Geleerden, onder veel strijd en moeite, gebeden en zorgen. Onze *zienswijze*, zeg ik; ons *stelsel* kan ik niet zeggen; want een juist afgerond en afgebakend geheel van leeringen zoeken wij niet. Waren wij leerlingen van éénen menschelijken Meester, dan kon dit plaats hebben; nu wij allen te zamen broeders zijn, die alleen van Gods Zoon willen afhangen, is er geene volkomene eenheid van weg en uitkomst mogelijk, niet dan eenheid van uitgangspunt en doel.

Daarin dus komen wij allen, en komen alle bijzonderheden onzer Theologie, overeen, maar ook daarin alleen: dat wij van Jezus Christus beginnen, om Gods openbaring en opleiding in Hem steeds dieper te doorgronden, en dat wij in Jezus Christus eindigen, om Hem en in Hem zijnen Vader steeds meer te verheerlijken, door aan Hem zelve al meer gelijkvormig te worden en anderen gelijkvormig te maken.

Hiermede eindig ik het uitgebreidste en in vele opzigten moeijelijkste deel mijner taak. Ik ga tot enkele andere punten over, die, naar ik hoop, nu veel korter kunnen afgedaan worden. Eerst vat ik al het bijzondere zamen, om nu met één blik te doen zien, wat ons eigenlijk karakteriseert of kenmerkt.

VII.

Het *hoofdkarakter* van onze eigenaardigheid wensch ik in eenige trekken te doen uitkomen.

1. Een eerste trek, mijns inziens, van ons wetenschappelijk en kerkelijk karakter is, dat wij niet dan uiterst zelden *negatief* zijn en genoegzaam altijd *positief*, dat wij weinig afbreken, veel opbouwen.

Het negatieve kan niet geheel vermeden worden; menige, onzes oordeels dwalende, stelling moet worden bestreden; menige, naar onze overtuiging verkeerde, handeling als zoodanig in het licht gesteld. Maar men kan op tweederlei wijze negatief zijn; men kan vermaak hebben in verwoesten en vernielen. Gelijk twee in den oorlog vijandig tegen elkander staande partijen vestingwerken laten springen, magazijnen verbranden en menschen dooden, zoo kan men ook op wetenschappelijk en kerkelijk gebied, zelfs wanneer men alleen eerlijke wapenen gebruikt, 'tgeen bij zulk strijden zelden het geval is, hevig tegen elkander optrekken, het verschil vooral doen uitkomen, het goede in den anders denkende voorbijzien, het kwade aanwijzen en breed uitmeten, zonder nog kwaad te verdichten, 'tgeen ook gansch niet zelden geschiedt. En zulk een verdelgingskrijg wordt, helaas, in en buiten ons vaderland door velen zelfs ook op het veld der Godgeleerdheid en Kerk gevoerd!

Men kan ook op eene andere wijze negatief zijn, namelijk als de beeldhouwer, die uit een ruw marmerblok een heerlijk standbeeld te voorschijn wil brengen. Hij erkent de voortreffelijkheid der stof, welke hij bewerkt, maar hakt en beitelt en slijpt af, totdat eindelijk het ongevormde stuk steen in een Apollo of eene Venus is herschapen. In dien zin is men in het wetenschappelijke en kerkelijke negatief, als men in elke leerstelling en rigting, hoe verward, onjuist en onwaar ook, de ware kern opzoekt, haar ontdoet van 'tgeen onjuist of overdreven is, en nu die kern rein en helder in het licht doet treden. Zóó willen *wij* negatief zijn. Wij verwerpen b. v. de leer der *praedestinatie*, welke bij Augustinus en Calvijn hoofddogme

is, geenszins, maar alleen hare on-evangelische omkleeding en verbastering [1]); wij ontdoen haar van de leer der *reprobatie* of verwerping, of van dat onderdeel, dat God zou besloten hebben het meerendeel des menschdoms niet te begenadigen, maar in eeuwige ellende te laten versmachten; wij laten de *electie* of verkiezing staan, waardoor God het eene volk vroeger, het andere later tot zijn rijk brengt, en voeren aldus de praedestinatie terug tot den zin, waarin Paulus haar voordroeg, als het vaste besluit van God, om achtereenvolgens volk bij volk met het Evangelie te begunstigen, maar door middel der *electie*, dat is, dat God het eene volk *door* het andere dus het eene vroeger het ander later toebrengt, zóó eindelijk de volheid der Heidenen doet ingaan en ook geheel Israël zalig maakt, in één rijk of één huisgezin van broeders en zusters.

Even zoo doen wij in de leer van Jezus goddelijke natuur, van onze zondenschuld en straf, van het geloof als een werk van Gods genade. Ja, wij verwerpen schier geen dogme, geene rigting, geen kerkgenootschap; wij stellen ons niet tegenover andere rigtingen of scholen, alsof wij de waarheid in elk opzigt bezaten en niet zeer veel van voorgeslachten en tijdgenooten hadden geleerd en nog moesten leeren; neen, wij zoeken het goede en ware overal op, ten einde dit worde gekend en gevolgd door ons en allen, en ten einde wij mogen bijdragen, om door dit te laten uitkomen, het verkeerde en onware, zoo veel mogelijk van zelve en stilzwijgend, te doen vervallen. Wij spreken daarom zeer weinig van 'tgeen ons mishaagt in anderen; hunne geschriften halen wij meest alleen aan, in zooverre wij er mede instemmen, er uit geleerd hebben en onze lezers daarheen kunnen verwijzen, om verder onderrigt te erlangen. Wij zetten doorgaans, uitgaande van de Heilige Schrift vooral van het Evangelie volgens de Schrift, alleen en eenvoudig onze eigene ziens-

---

[1]) Verg. boven bl. 178–180.

wijze uiteen, en laten het aan ieder over, deze als waar aan te nemen of te verwerpen, zonder dat wij het verschil van ons en anderen opzettelijk pogen in het oog te doen springen. Strijdschriften geven wij dus ook niet uit; alleen bij uitzondering hebben wij ons enkele malen gedwongen gezien, eenige woorden ter verdediging te spreken; maar tien en twintigmaal hebben wij uitdagingen tot strijden afgeslagen. Het schoone woord van Lavater is ons uit het hart gesproken: „Verstoor niet, vóór gij gebouwd hebt; geef, eer gij neemt; en neem nooit, vóór gij iets beters kunt geven." Of liever: wij gevoelen de waarheid van Ullmanns gezegde [1]: „Eene hervorming is nooit louter *afbreken*, maar altijd een door onvermijdelijk afbreken heengaand *opbouwen*." Nu wenschen wij mede te werken, dat er eene voortgaande hervorming van Kerk en wetenschap zij, breken dus zoo weinig mogelijk af en bouwen liever op het bestaande voort. Of, om een ander beeld te gebruiken: de Christelijke Kerk is ons een levende boom, die zich steeds dieper, vaster en vruchtbaarder kan ontwikkelen; maar dan moet hij ook niet omgehouwen of behakt worden, maar met wijze hand besnoeid en geholpen, opdat het hinderende wegvalle en zijne eigene levenskracht zich steeds rijker openbare. Voorzigtig snoeijende en verzorgende tuinlieden zoeken wij daarom te zijn en medearbeiders met God, die dezen heerlijken levensboom ons geschonken heeft en zelf wil zegenen, om de aarde tot een nieuw paradijs te maken.

2. Een tweede trek van ons hoofdkarakter is: *vereeniging van bespiegeling en beoefening.*

Als beminnaars der beoefening of der practijk toonen

---

[1]) Aan het slot zijner voorrede voor het werk: *Reformatoren vor der Reformation.*

wij echte Nederlanders te zijn, wier streven altijd practisch was. Onderwijzing, prediking, opleiding der Gemeente, huisbezoek, voorgang in deugd en godsvrucht, deelneming in de genootschappen om het Evangelie en deszelfs oorkonden onder alle volken, in alle huizen en alle harten te brengen, het leven naar Christus voorbeeld, het één zijn met Hem en God: — dit is ons het voornaamste in den Evangeliedienaar.

Maar met die beoefening wenschen wij het helder inzigt te paren, waarom en hoe zóó te handelen; wij wenschen de practijk door de theorie te zuiveren, te leiden en te volmaken. Wij leggen ons derhalve op ernstige studie toe, maar alleen van onderwerpen, die voor geest, gemoed en leven belangrijk zijn. Wetenschap is ons daarom op zich zelve van geene waarde; want de mensch is niet om de wetenschap, maar de wetenschap om den mensch. Alleen die wetenschap boezemt ons belang in, welke strekt, om den mensch meer mensch te maken, om het leven der menschen, het leven van geest en gemoed, het leven in huis en kerk en staat, te ontwikkelen, te besturen en te heiligen.

Het duidelijkste blijkt dit uit de *Encyclopaedia Theologi Christiani* van Pareau en mij. Geheel dit boekje en de behandeling er van in onze lessen is er op ingerigt, om den Student tot Christen, tot kundig en wetenschappelijk Christen en aldus tot voorganger en leidsman der Gemeente te vormen. Reeds de titel toont het. Het ware ons eene onmogelijkheid geweest eene *Encyclopaedia Theologiae* te schrijven. Hebben wij door dit of eenig ander geschrift de *Godgeleerdheid* welligt in enkele opzigten iets verder gebragt: ons eigenlijk doel was, de toekomstige *Godgeleerden*, die ons werden toevertrouwd, te vormen. Het eerste boekje, dat wij hun geven, om zich op het veld onzer werkzaamheden bekend te maken, is daarom eene handleiding, hoe,

wanneer zij eerst door gewoonte als kinderen, en door liefde als knapen het Christelijk leven aanvankelijk bezitten, nu in hen als jongelingen dit leven verder moet ontwikkeld worden, en nu, in 't bijzonder ook door de wetenschap en in 't algemeen door het Universiteits-leven, de Christelijke Godgeleerde of Godgeleerde Christen moet gevormd worden; wat zij dus hebben te doen, hoe te leven, hoe te bidden, hoe zamen om te gaan, welke wetenschappen en hoe elke wetenschap, hun noodig, ter bereiking van het hooge doel zich eigen te maken.

Ongehoord en vreemd is dit alles niet: wij hebben ook hierin een voorganger in Van Heusde, wiens *Encyclopaedie*, in de twee eerste deelen zijner *Socratische school*, in denzelfden geest is geschreven: ja, in elke *Encyclopaedia Theologiae* vindt men iets dergelijks: maar even bepaald en alzijdig ontwikkeld, en dus even stellig practijk gemaakt tot doel, theorie tot middel, den te vormen *mensch* tot hoofdzaak, de vormende *wetenschap* tot middel, heeft vóór ons, zoo ver wij weten, dit niemand gedaan, gelijk wij; ofschoon men in den Hervormingstijd er minder ver af was, dan later en nu ook weder meer daartoe komt dan voor een vijftig jaar [1]).

3. Een derde trek, aan ons godgeleerd karakter eigen, is de den mensch *zelven ontwikkelende* methode. De Socratische methode, door Van Heusde aangeprezen, vonden wij alras in grooter volmaaktheid bij onzen Heer Jezus Christus. Vooral Pareau wees op haar; onder zijne leiding werd reeds in 1835 eene doctorale verhandeling geschreven door H. N. LA CLÉ, *Over de leermethode van Jezus Christus*, als daarop gerigt, dat de *eigen* geest der menschen worde ontwikkeld (*De Jesu Christi instituendi methodo, hominum ingenia excolente*), waarin de zaak zelve

1) Verg. *Encyclop. Theologi Christ.* § 26.

werd aangewezen, en haar grond, doel en voortreffelijkheid, ook boven de methode van Socrates, uiteengezet [1].

Institutio, vorming, opleiding, eigene ontwikkeling, is het voornaamste, wat wij bij Studenten en Gemeenteleden beoogen. Zij verschilt bij ons van *wetgeving*, die alleen de daden regelt, van *onderwijs*, dat het verstand verlicht, van *tucht*, die de fouten verbetert. Zij is ons de voeding, sterking en leiding van geheel den inwendigen mensch, opdat hij waarlijk mensch worde; zij ontwikkelt en beweegt het gemoed en wekt en verlicht den geest, opdat de kweekeling geheel opgroeije en sterk worde naar zijne inwendige kracht, en zelf zijn wil buige en zijnen handelingen regele naar 'tgeen het hart gevoelt en het verstand inziet, dat goed, schoon, heilig en waar is, ten einde hij zelf, wat kwaad en onwaar is, uit zijn hart uitroeije, en rein en wijs en heilig worde.

Wij drukken op dit alles, dewijl 't ons voorkomt, dat velen *onderwijzen* en *opleiden* niet onderscheiden, en dus, indien zij leeraars zijn, wel het eerste, maar niet het tweede doen. Dus leeren vele jongelingen aan de Universiteit wel een philosophisch stelsel, maar niet, te philosopheren; leeren zij 'tgeen hunne onderwijzers denken, niet, zelve te denken; leeren ze wetten, dogmen, classieke schriften kennen, niet, het regt te ontwikkelen, de waarheid te zoeken, classiek te schrijven.

Zeer komt ons, om dit doel te kunnen bereiken, de inrigting onzer Nederlandsche Universiteiten te stade. Theremin heeft ergens [2]) als hoogst wenschelijk beschreven, dat de

---

1) Later (in 1852) ontwikkelde B. I. Riedel dit onderwerp verder in zijne verhandeling, *De Jesu doctrina de Deo, homine et hominis cum Deo conjunctione e rerum natura petita, sive de Jesu Christi Theologia naturali.* Verg. mijne *Instit. Theol. Nat.* p. 35 sq.

2) *Ueber die deutschen Universitäten. Ein Gespräch*, in zijne *Abendstunden*, II B. *Berlin* 1836.

Duitsche Universiteiten anders mogten ingerigt worden, dan ze nu zijn, opdat de studie meer wetenschappelijk en het leven meer zedelijk zou worden, de duellen wierden geweerd en de Studenten zich van staatkundige bemoeijingen mogten onthouden. Hij meent, dat één middel deze vier doeleinden zou kunnen bereiken: het veranderen van de *alleenspraken* der Professoren op hunne lessen in *zamenspraken* van hen met de Studenten. Meer dan hij wenschte, geschiedt werkelijk aan onze Hoogescholen. Alle Professoren kunnen bij ons in al hunne lessen zamenspraken houden met hunne leerlingen, en zeer vele doen het inderdaad. Van deze gelegenheid maken ook wij vlijtig gebruik en zien, 'tgeen zelden op aarde geschiedt, dat hier de werkelijkheid het geschetste ideaal in eenige opzigten overtreft. Want wij hebben 't als Studenten ondervonden en ondervinden het nog als Hoogleeraren, dat men deze methode van zamenspreken verder kan doorzetten dan Theremin vermoedde, dat mogelijk was, en dat men het tevens kan doen met nog heerlijker uitslag, dan hij er van verwachtte. Hoe veel er ook bij ons ontbreke: de studie is toch wetenschappelijk en het leven zedelijk bij *veelmeer* jongelieden aan de Nederlandsche dan aan de Duitsche Universiteiten, en duellen en staatkundige bemoeijingen zijn bij onze Studenten *geheel* onbekend.

Om waarlijk onze leerlingen te vormen, hebben wij ook in onze Encyclopaedie telkens aangewezen, hoe de Studenten zelve aan de Academie elk vak voor zich hebben te beoefenen; gelijk wij ook in Vraagboekjes, in geschriften voor de Gemeente en in Leerredenen altijd allen tot eigen inzigt en eigen nadenken zoeken te leiden. Niet *multa*, maar *multum*, niet vele dingen, maar veel, of ook maar weinig en dit veelzijdig, te behandelen, is ons streven. Vandaar zijn onze Academische leerboeken betrekkelijk meestal zeer kort. De Encyclopaedie is eene schets; de Dogmatiek

is een resumé van onze geheele beschouwing van 't Christendom; de Kerkgeschiedenis doet de hoofdveranderingen en hoofdpersonen in de lotgevallen der Kerk uitkomen, maar streeft, ten einde *deze* goed te doen kennen, naar geene volledigheid in *velerlei* zaken. Uit onze ziel is gesproken, wat Melanthon schreef aan 't hoofd zijner eerste uitgave der *Loci Communes:* „Wij moeten niet veel moeite besteden in het bepalen dier hoogverhevene leerstukken over God, Gods eenheid en drieëenheid, de verborgenheid der schepping, de wijze der menschwording van Gods Zoon, enz. Ik vraag u, wat hebben de scholastieke Godgeleerden nu gedurende zoo vele eeuwen bereikt, terwijl ze zich met deze punten alleen ophielden? Zijn ze niet in hunne overleggingen dwaas geworden, en hebben ze hun leven lang niet gebeuzeld?.... Toch zou men hunne dwaasheid kunnen voorbijzien, zoo ons die dwaze twisten niet intusschen het Evangelie en de weldaden van Christus hadden bedekt..... Dit is Christus kennen: zijne *weldaden* kennen, niet, wat die menschen leeren, zijne *naturen* en de wijze zijner menschwording beschouwen."

Boeken halen wij dus ook niet veel aan. In de Encyclopaedie en Kerkgeschiedenis meer dan elders, en in 't geheel voor de historie van leerstukken of zienswijzen nog al 't eene en andere. Maar wij vreezen er voor, onze Handboeken tot magazijnen van citaten of van boekentitels te maken, en onze leerlingen in den waan te brengen, dat boekenkennis geleerdheid zou zijn, geleerdheid-wetenschap, wetenschap-wijsheid, wijsheid-godsvrucht.

4. Hiermede kom ik tot een vierden trek van ons hoofdkarakter, in 't vorige reeds nu en dan aangeduid, dat wij onze Leerlingen en de Gemeente bovenal tot *godsvrucht* zoeken op te leiden. Onze catechisanten, onze hoorders in de Kerk, onze Studenten, ook in de colle-

giekamer, tot eenvoudige, kinderlijke, hartelijke vroomheid te leiden is ons hoofdzaak. Wel is ons, Hoogleeraren, voor de laatsten de wetenschap eene heilige en belangrijke zaak, aan welker nasporing wij de vlijt en kracht wijden, welke God ons schenkt: of zouden wij anders met een rein geweten op onzen post kunnen blijven? Maar zij is ons zulk eene belangrijke zaak, ten einde, in voorgangers en leden der Gemeente beide, de Christelijke godsvrucht, het één zijn met Christus en God, met alle kracht te wekken, te reinigen en te volmaken, als het hoogste en beste goed [1]).

Doch hier komt bij, dat wij (en daarop vooral wil ik *hier* drukken), als de echte Mystieken, deze godsvrucht niet afhankelijk maken van bepaalde begrippen over de godsdienst, van eene geijkte Dogmatiek. Wel moet er aanschouwing der waarheid zijn voor 't oog des geestes; die den Zoon van God niet aanschouwt, kan het eeuwige leven in Hem niet bezitten; doch dit aanschouwen door de verbeelding en door de rede kan zeer wel bestaan zonder het brengen van de slotsom dier aanschouwing in begrippen door het verstand. De waarheid kan toch op velerlei wijze worden voorgesteld, voor het oog in beelden, voor het oor in toonen, voor het gevoel in handelingen, voor de verbeelding in verhalen, voor de rede in denkbeelden, en, ja, zij kan het ook voor het verstand in begrippen en leerstellingen; maar aan deze laatste voorstelling hebben alleen zij behoefte, die wetenschappelijk zeer ontwikkeld zijn en nu de waarheid op het eene gebied in zamenhang willen brengen met die op elk ander. De Gemeente heeft dus aan deze laatste voorstelling grootendeels geene behoefte, daar zij niet wetenschappelijk is gevormd of gevormd kan worden. En ook voor de weten-

---

1) *Encycl.* § 10–26.

schappelijk ontwikkelden doet het wel veel af voor hun *verstand*, welke begrippen zij hebben; maar veel minder voor hunne *godsvrucht*, voor deze is de *aanschouwing* der waarheid door het oog des geestes de ware weg tot het hart; gelijk men dan ook ziet, dat menschen van de verschillendste, ja van lijnregt tegenover elkander staande begrippen, toch vrome en edele Christenen zijn, en onder menschen van dezelfde begrippen de eene braaf, de andere slecht is [1]).

Geloof, hoop en liefde, deze drie blijven, en zij behooren alle drie tot het leven des gemoeds; maar talen, profetieën, meeningen en begrippen — vergaan, zoo als zij hier in ons zinnelijk-geestelijk bestaan aanwezig zijn, met dit ons ligchaam. Die eeuwige bestanddeelen van ons gemoedsleven bij allen te kweeken is daarom ons streven.

Het hoofdkarakter onzer Theologie is derhalve, dat zij is positief en practisch, en wel in dezen zin, dat zij op eigene ontwikkeling, ook op eigen inzigt dringt, doch meest om zuivere en gemoedelijke godsvrucht te bevorderen en ook de voorgangers der Gemeente in de eerste plaats tot wijze en vrome Christenen te maken.

---

[1]) Verg. Pareau, *Hoe er bij Christenen van meer regtzinnige en van meer vrijzinnige begrippen overeenstemming in de waarheid bestaan kan als grondslag hunner onderlinge vereeniging in de liefde*, in *Waarheid in Liefde*, 1850, III; als ook eene verhandeling van mij, *Over de verhouding van het Dogma tot de Waarheid*, ald. 1852, I.

VIII.

Heb ik voor u, Mijne Vrienden! het hoofdkarakter der eigenaardigheid geschetst van ons, Groninger Godgeleerden, ik dien ook wel *onze verhouding tot andere rigtingen* eenigzins te kenmerken.

Als ik mijn oog laat gaan over den toestand der Kerk in alle eeuwen, stemmen wij welligt het meest overeen met de Alexandrijnsche school. Immers in natuurlijkheid en eenvoudigheid van oorsprong, in het werken van vele Geleerden in éénen geest, in de aanneming van het Christendom als historisch feit, 'twelk philosophisch moet begrepen worden, in de beschouwing van de verhouding der Mozaïsche wet en der Grieksche wijsbegeerte tot het Evangelie, in de vereeniging van vrije navorsching met gemoedelijke godsvrucht, in ijver voor de uitbreiding des Christendoms, als noodwendig kenmerk des waren Christens, en in vele bijzonderheden en leerstellingen zelfs bovendien, is er eene groote overeenkomst tusschen hen en ons; doch wij zijn daarin hunne leerlingen en hebben ook met de onderzoekingen van vijftien eeuwen meer ons voordeel kunnen doen, terwijl de Alexandrijnen als Theologen bijna geene voorgangers hadden.

Uit de latere tijden zijn het de voorloopers der Hervorming, Wessel en Erasmus, met wie wij veel overeenstemmen; ook doen wij het met de Jansenisten en Piëtisten, namelijk in het gezelschappelijk streven van velen naar één wetenschappelijk en kerkelijk doel uit liefde tot de waarheid en tot den Heer en zijne Gemeente.

Gaarne stellen wij onze verhouding tot de Rationalisten, de Roomsch-Catholieken en de Hervormers in het licht. Onlangs gaf een Fransch Godgeleerde een werk uit, waarin hij de rigting van deze drie aldus

kenmerkte [1]: „Het Christendom wil de harten niet minder door het gezag, dan door de vrijheid tot de waarheid brengen; doch het Roomsch-Catholicisme overdrijft het gezag, zoodat het de vrijheid vernietigt; het Rationalisme overdrijft de vrijheid, zoodat dit het gezag opheft; terwijl het Protestantisme, zonder nog regt te weten hoe, de vereeniging dezer twee uitersten zoekt te bereiken." Is deze voorstelling historisch juist, dan zijn *wij* noch Roomsch-Catholieken, noch Rationalisten, en zelfs naauwelijks Protestanten; want, moet ik deze woorden *gezag* en *vrijheid* behouden, dan dien ik te zeggen, dat *wij* de Christenen door gezag tot vrijheid, door geloof tot inzigt pogen te brengen. Maar liever bezig ik die twee woorden niet en stel ik met mijne vrienden de zaak aldus voor: Het Christendom is geen gezag, maar een historisch feit, voor achttien eeuwen begonnen en (hierin hebben de Roomsch-Catholieken gelijk) nog steeds voortgaande; het is eene gegevene historische openbaring en opleiding van God, die elke eeuw, elk jaar rijker wordt. Deze moet men, na onderzoek, niet als een gezag, maar als eene *daadzaak* aannemen of erkennen; even zoo als de zinnelijke natuur voor den dier- en plantkundige geen gezag heeft, maar eene bestaande zaak is, welker ontkenning eene belagchelijkheid zou zijn. Gods openbaring en zijne opleiding in Christus nu wordt wel eerst door ons als kinderen geloofd en aangenomen, op en door het gezag onzer ouders; doch het ligt niet in den aard dier openbaring en opleiding, dat zij met gezag gepaard moet zijn en blijven, maar in de behoefte der kinderen ligt het, dat zij eerst *alles* op of door gezag moeten aannemen. Zoodra wij beginnen volwassen te worden, onderzoeken wij vrij en zelfstandig

[1]) P. Jalaguier, *Du principe Chrétien et du Catholicisme, du Rationalisme et du Protestantisme, Toulouse* 1854. Ik ken het werk uit *L' Esperance* van 17 Aug. 1854.

alles: Rome's en Athene's geschiedenis, en die van Israël, Socrates en Plato's philosophie, de natuur, den aard van het regt, de stem des gewetens, en zoo ook Gods openbaring in Jezus Christus. Tot deze vrijheid van onderzoek roepen ons Paulus en onze Heer Jezus met duidelijke woorden en door geheel den gang van hun onderwijs, en God zelf, die de behoefte er aan in ons legde. De geest der waarheid, die ons tot geheel de waarheid leiden wil, doet ons zelfstandig inzien, *dat* Jezus woord en persoon en werk waarheid is, *hoe* het waarheid is, en *waarom* waarheid, zoodat wij geen gezag of geen aannemen op gezag meer noodig hebben; maar wel Jezus Christus zelf noodig, als die de weg, de waarheid en het leven is en blijft. En heeft de Protestant tot nog toe gezag en vrijheid doorgaans zoeken te vereenigen: hij leere van deze ijdele poging afstand te doen; hij ga weder, gelijk Luther in zijne beste dagen deed, moedig en frisch de vrijheid omhelzen, zijne moeder, welke hem voortbragt; doch hij wachte zich daarbij, met de gewone Rationalisten den geschiedkundigen aard van het Christendom voorbij te zien; wachte zich, in plaats van op de eeuwig vaste rots van Gods objectieve openbaring en opleiding in Christus de Kerk te bouwen, eene ligte hut op te slaan op het stuifzand van bloot subjectieve redenering, welke ten onregte philosophie wordt geheeten. Schijnt dit de vrijheid te eischen, de Protestant zie in, dat dit schijn is en dat hierdoor de willekeur het mom der vrijheid aanneemt, om dezen dwazen eisch ingang te doen vinden.

Wat onze verhouding tot de Hervormers aangaat: over 't geheel kunnen wij ons met de Hervormers in hunne beginselen en daden van ganscher harte vereenigen. Wij erkennen in hun werk het grootste en heerlijkste, dat God na der Apostelen tijd in de Kerk zijns Zoons heeft tot stand gebragt. Vooral Luther is ons de man vol

geloof en heiligen geest, wien wij gaarne hooren en van wien wij veel leeren; doch dien wij, gelijk Evangelische Godgeleerden past, en b. v. Gelzer [1]) zoo uitnemend heeft gedaan, meer in zijn streven en bedoelen zoeken te begrijpen en te gelijken, dan in de niet zelden gebrekkige wijze, waarop hij zijn eigen werken en pogen inzag en uitlegde.

Wat in 't algemeen onze verhouding tot Rationalisme, Supranaturalisme en Mysticisme betreft (om deze geijkte namen nog eens te bezigen): wij trachten het goede uit elke denkwijze, en dus ook uit deze drie, op te zoeken. De slotsom is dan deze: Jezus aanhangen en door Hem in den Vader gelooven is ons het ware, dat aan het Supranaturalismus, Jezus begrijpen en door Hem den Vader kennen is ons het ware, dat aan het Rationalismus, Jezus en door Hem den Vader liefhebben en in ons eene gestalte te doen verkrijgen het ware, dat aan het Mysticismus ten grondslag ligt, en deze drie zaken hebben wij dus met elke dezer rigtingen gemeen, doch niet zóó, dat wij ze als drie nevens elkander zetten, daar ze ons in onze historisch-philosophische zienswijze tot ééne zaak zijn geworden, tot het streven naar *één-zijn met Gods Zoon en door Hem met den Vader zelven.*

Welligt kan ik onze verhouding tot andere rigtingen in 't algemeen zóó het best beschrijven, dat ik van ons zeg, dat wij, meer dan anderen, zoeken Johanneïsche Godgeleerden te zijn. (*Zoeken*, *trachten*, *pogen* — deze woorden zult gij toch wel drukken? Wij achten waarlijk niet, dat wij het alreede verkregen hebben!) — Gij weet, in de Joodschgezinde Gemeente der eerste eeuw ziet men eene wettische Jacobus-kerk, ijverig in 't opvolgen van ve-

---

[1]) *Dr. M. Luther, Der Deutsche Reformator*, waarvan door mij het het tweede gedeelte in onze taal is uitgegeven, onder den titel: *De Hervorming van M. Luther, beschouwd en beoordeeld door* H. GELZER, *'s Gravenhage* 1854.

lerlei geboden; in de Roomsch-Catholieke eene Petrus-kerk, ras en kloek van daad, maar vaak onbezonnen, dikwijls struikelend en zelfs den Heer verloochenend; in het Protestantismus eene Paulus-kerk, vol diepzinnige leerstellingen tegen over de wereldsche wijsheid, doch ook niet zelden veel te diep voor de Gemeente; — de Kerk der toekomst zal die overige dienaren des Heeren niet verwaarloozen, maar tevens eene Johannes-kerk zijn, die zich aan den boezem des Heeren neervleit, om uit zijne volheid genade en waarheid te verkrijgen met helderheid en eenvoudigheid van inzigt, en die dan vol van zijnen geest de wereld intreedt, om elke onsterfelijke ziel, ook in woestijnen en rooverspelonken, op te zoeken, door de kracht der hemelsche liefde, die uit den Heer in haar is overgevloeid.

Voor die Kerk zoeken ook wij bouwstoffen aan te brengen, met alle kracht, welke God ons verleent. Want voor een reine Jezus-kerk, welke nog hooger zou staan, waarin de reinste waarheid en vurigste liefde zou heerschen, en wel uit eenheid met God als eigene natuurlijke klaarheid en kracht, schijnen onze tijdgenooten in 't geheel nog niet vatbaar. Doch komt zij eens, dan zal daarom het werk der Apostelen niet verwerpelijk zijn. Neen, door hen ook heeft *de Heer* zijn doel beoogd en bereikt. Zij blijven voortreffelijke en onmisbare getuigen en gidsen, om gedurig nader tot den Heer te komen, tot zoolang ook wij Hem aanschouwen met eigene oogen.

Indien wij ons streven hierin vergelijken met dat van anderen in Nederland, dan vinden wij de meeste overeenkomst tusschen ons en Wessel Ganzevoort, die, vooral in de schildering van Ullmann, zich aan ons als een echt Johanneïsch Godgeleerde doet kennen. Doch wat hij wilde, liet hem zijne eeuw niet toe, anders te bewerkstelligen, dan door opwekkingen, wenken, denkbeelden, uiteenzettingen van dit en dat punt. Terwijl hij en vele anderen

steenen konden aanbrengen, kostelijke, heerlijke steenen, door ons ook te gebruiken, hebben wij, door zoo vele groote mannen geholpen en gesteund, met vereende magt een *gebouw* zoeken op te trekken en wel een *eigendommelijk*, hedendaagsch Nederlandsch gebouw, den Heer gewijd.

Erasmus ook heeft oneindig veel gedaan ter voorbereiding van eene betere Godgeleerdheid; hij is een veel grooter man, dan onze eeuw, welke hem ten kwade duidt, dat hij geen Luther was, nog kan vatten. Maar hoe dankbaar wij hem, en Gode die hem verwekte, ook zijn voor zijnen onvermoeiden, nu nog leerrijken arbeid: om zelf ook een godgeleerd gebouw op te rigten, daartoe had hij den tijd niet.

Beter ging het met Episcopius en Limborch. Waren de Remonstranten niet wederregtelijk en onchristelijk uit de Hervormde Kerk geworpen, dan zoude — wij zien het aan deze groote mannen — eene *eigene Nederlandsche* Theologie hebben kunnen ontstaan, waardig om naast die van Zwitserland en Duitschland zich te verheffen, ja, in eenige opzigten boven deze uitmuntende. Nu bleef de vrije en werkzame geest der Remonstrantsche Broederschap in een te kleinen kring beperkt, dan dat hij of daarbinnen zich voldoende en steeds op de regte wijze ontwikkelen of daarbuiten krachtigen invloed oefenen kon.

Buiten die Broederschap heerschte veelal eene vreemde Theologie in Nederland, die van Calvijn, door Waalsche en Fransche gevlugte Predikanten hier te lande ingevoerd en ons weldra opgedrongen. Van de Dordsche Synode in 1619 af, toen deze Godgeleerdheid, door Maurits zwaard geholpen, de echt Nederlandsche verdrong, tot 1795 toe, dat is zoolang de Staat en de Hervormde Kerk één waren, of de Kerk onder Staatsvoogdij zuchtte, bleef dit Calvinismus heerschen. Zoodra was echter die voogdij niet opgeheven, of de Godgeleerden hier te lande namen van Engelsche en Hoogduitsche

Theologen vrijelijk over, wat hun beter voorkwam; en het aan zich zelf overgelaten Calvinisme verviel weldra schier overal in Nederland. Doch eene nieuwe eigene Godgeleerdheid kwam nog niet tot stand. Neemt maar eens het eenige uitgegevene, volledige Handboek, dat van Muntinghe, mijn onvergetelijken leermeester, aan wien ik en anderen uit ons onuitsprekelijk veel zijn verpligt. Hoe veel goeds en schoons in de bijzonderheden gij vindt, een eigen geheel is zijne Godgeleerdheid niet. Zij heet eene *Christelijke* Godgeleerdheid, maar haalt als bewijsplaatsen voor de Christelijke waarheid even goed een gezegde van Job aan of van een zijner vrienden (naderhand door God bestraft, als die niet waar hebben gesproken), als een van Jezus zelven en blijft, gelijk bijna alle Godgeleerden, bij de *woorden* des Bijbels staan. In de afzonderlijke leerstellingen volgt zij eenigzins Calvijn, maar over 't geheel Morus, en is in vele ondergeschikte zaken zelfstandig; doch zeer weinig consequent. En was er van een alleenstaand man, in dien tijd, iets beters te verwachten? De oude Dogmatiek was aan het vervallen. Elk Godgeleerde had toen hier dit, dáár dat stuk der vestingwerken prijsgegeven, als niet langer houdbaar; maar wat overbleef, was nu ook geheel onzamenhangend en buiten staat, den aandringenden vijand (het ongeloof) af te weren.

Naar waarheid schrijft de geleerde Reuchlin [1]) van onze toenmalige Godgeleerdheid: „De Godgeleerdheid is altijd iets bepaalds; er is eigenlijk alleen eene Godgeleerdheid dezer of dier bepaalde Kerk of Belijdenis; het historisch element, de overlevering is haar wezenlijk en inwonend. Deze overlevering is in Frankrijk door de dragonders van Lodewijk XIV afgesneden, en zelfs ook het Hervormde Holland, 'twelk tot dien tijd toe ook in den geestes-arbeid met het Hervormde Frankrijk had gedeeld, is van dit land losgerukt, heeft ten deele zijne eigene overleveringen ver-

[1]) *Geschichte von Port-Royal*, Th. I (*Hamb.* 1839), bl. IX der *Opdragt.*

loren en zich sedert langen tijd meer aan de Duitsche Theologie, haar navolgende, aangesloten. Daar zich hierdoor de theologische geleerdheid in het Hervormde Holland heeft staande gehouden, ware het nu zijn *naaste pligt, zijn eigen kerkelijk zelfbewustzijn klaarder en vaster te grondvesten.*"

Doch nu voegt Reuchlin er bij, dat Holland dit moet doen „door bearbeiding der geschiedenis der Hervormde Kerk op het vaste land, voornamelijk der Fransch-Hollandsche Kerk." „Daarmede," zegt hij, „zoude de Hollandsche Godgeleerdheid tevens hare tweelingzuster in Frankrijk de hand reiken. Doch innerlijke, diep liggende gronden, als ook de staatkundige omstandigheden van het oogenblik maken het niet zeer waarschijnlijk, dat Holland weldra deze roeping volgen zal."

Hier vergist zich de schrandere man, 'tgeen hem evenwel niet zeer ten kwade is te duiden. Wij zullen onzen Nederlandsch-Hervormden of liever Christelijken geest niet verder ontwikkelen, door alleen op historie ons toe te leggen: aan geschiedkundige studie ontbrak het zelden in Nederland. Er was steeds meer behoefte aan wijsbegeerte, en in zooverre was Tholuck's raad beter, dat wij Schleiermacher en Hegel moesten bestuderen. Doch indien wij hierdoor weder niet verder kwamen, dan vele Duitsche Theologen, en dus philosophie en theologie gingen verwarren, ja een philosophisch stelsel voor de philosophie zelve gingen houden, zoude ons dit meer schaden, dan baten. Wyttenbach en Van Heusde hebben ons een beteren weg gewezen; de eerste door Plato te doen kennen, de tweede door Plato's wijsbegeerte (niet, wijsgeerig stelsel), Socrates methode en Hemsterhuis schriften, streven en zienswijze voor ons te ontvouwen. Daardoor zijn de Nederlanders in de studie van geschiedenis, letteren, regt, natuur en godgeleerdheid in onze dagen wijsgeeriger geworden, dan ooit bij ons te lande plaats had. Daardoor zijn wij ook

opmerkzamer geworden op onzen eigenen Nederlandschen geest, en trachten wij nu meer *Nederlanders* te worden, dan wij in de twee laatste eeuwen waren.

Op een dwaalweg zouden wij nu geraken, door, naar Reuchlin's raad, in de ontwikkeling onzer Theologie ons aan de Fransche Hervormde Kerk op nieuw eng aan te sluiten of wel met haar te versmelten. Wij zijn Germanen en voegen ons niet dan gedwongen in dien vreemden Romanischen vorm. Maar wij zullen verder komen, door ons weder aan te sluiten aan onze aloude Nederlandsche Godgeleerden, aan die eenvoudige, practische, Evangelische, en tevens ten deele zeer geleerde en diepzinnige mannen, als Thomas van Kempen, Wessel, Erasmus, Duifhuis, Episcopius, Hugo de Groot, Limborch, Lodenstein, en ook enkelen van latere dagen, als Hinlopen, van Alphen en dergelijken, die het Evangelie als Nederlanders voor Nederlanders hebben opgevat en toegepast, historisch en philosophisch beide [1]).

Hunne voetstappen hebben met velen ook wij, Groningers, gedrukt, en met behulp van hunnen arbeid en dien van vele in deze eeuw gestorvene of nog levende Godgeleerden, wier namen ik vroeger reeds noemde, nu eene eigene Theologie gegeven. Is er dan eenige waarheid in 'tgeen de jonge van der Hoeven zeide [2]), dat er met ons werk iets

---

[1]) Over het verdringen der echt Nederlandsche Godgeleerdheid door het vreemde Calvinisme sprak ik veel in de reeds aangehaalde *Beschouwing van den gang der Godgeleerdheid in Nederland.* Mijn ambtgenoot Royaards kwam in hetzelfde deel van het *Archief*, waarin mijne *Beschouwing* stond, daartegen op, zonder mij te overtuigen; weldra zal ik mijn gevoelen op eene andere plaats nader staven. Intusschen verheugt het mij te zien, dat Royaards vriend, Kist, het met hem niet geheel en al eens was. „Ook volgens mijne overtuiging," schrijft deze in een stukje over Royaards (*Nieuw Archief*, II, bl. 441), „is het Nederlandsche Calvinismus, met alles wat er mede in betrekking staat of daaruit is voortgevloeid, gelijk in zijnen oorsprong, zoo ook in zijnen aard en strekking, on-Nederlandsch."

[2]) Zie boven bl. 29—31.

nieuws aanvangt en alles bij ons oorspronkelijk Nederlandsch is: dit is in zooverre juist, dat wij, 'tgeen wij trachten te leveren, *zelfstandig* zochten te doorgronden en tot één *geheel* poogden te verwerken; hoewel ons dit onmogelijk ware geweest zonder veelzijdige hulp van zeer vele andere Geleerden. Het valt toch in 't oog: zonder zulke voorgangers en zulke tijdgenooten hadden wij niet kunnen verrigten, wat wij deden. Want hoe zouden wij in exegese en critiek des Bijbels, in geschiedenis der wereld en der Kerk, in wijsbegeerte en letterkunde, dat alles zelve hebben kunnen uitvorschen, wat wij nu dankbaar van hen overnamen? Welke waarde het gebouw heeft, dat wij alzoo optrokken, past mij niet te beoordeelen. Maar dat het een, hoe dan ook, rondom bewerkt geheel gebouw is, valt elk in 't oog, als hij maar op dit éene let, dat wij, Hoogleeraren, te zamen een stel van Handboeken over alle hoofdvakken der Godgeleerdheid hebben uitgegeven, zeven in getal, van drie schrijvers, maar in éénen geest. Ik weet niet, waar of wanneer zoo iets ooit aan eenige Universiteit is geschied: zeker ware het niet mogelijk, zoo er niet eene wijsgeerig-geschiedkundige zienswijze bij de schrijvers aanwezig was, die, hoe gebrekkig dan ook, 't geheel zocht te omvatten.

Heeft dit en al ons overig werk echter iets goeds, dan komt niet aan ons de eere daarvan toe, maar aan God, die ons lot zóó wonderbaar bestuurde en ons zóó vormde, gelijk ik vroeger verhaalde. Hij bragt drie *jonge* vrienden te zamen, in éene Faculteit, vele anderen in éénen kring. Andere geleerden staan meest op zich zelve; wij werkten te zamen; wij hadden in onze onervarenheid en jeugd behoefte aan elkanders voorlichting en raad. Andere Evangeliepredikers moeten hunne Gemeenten veel ontzien: in ons gewest heerscht Germaansche en wel Friesche vrijheidszin. In de oorden, waar Wessel en

Agricola leefden, kan men 't eenvoudige, historische, practische Evangelie, misschien vrijer dan ergens elders, met bijval en zegen prediken. Zóó oefenden wij ons ook door mededeeling aan de Gemeente en kwamen tevens hierdoor al verder en verder. — Door onderlinge zamenwerking en mededeeling aan de Gemeente ontwikkelde zich vooral een wijsgeerig-omvattende blik op geheel het Christendom en den gang van Gods wereldbestuur over de menschheid in 't algemeen, waardoor wij voor ons tot helderheid kwamen over 't geheel der Christelijke godsdienst en niet alleen *gedeelten*, maar *'t geheel* der Theologie te zamen durfden bearbeiden.

Is dit uit ingenomenheid met ons zelve gezegd? — God is mijn getuige! Neen, wij willen geene eere voor ons zelve en geenerlei lof, dan die ook aan alle andere getrouwe dienstknechten des Heeren toekomt. De Heer heeft ons uitnemend gezegend en geleid; en meer dan zijne aanwijzingen en wenken volgen, deden wij niet. Ach, ik zeide reeds te veel! Getrouwe dienstknechten noemde ik ons met anderen; en ja, wij poogden het te zijn, maar hoeveel ontbrak dikwijls aan onze wijsheid, onzen ijver, onze zelfverloochening, onze liefde, onze heiligmaking!.... O God! treed met ons niet in het gerigt!....

IX.

Op de *uitkomsten* van ons werken, voor zooverre die ons bekend zijn en besproken kunnen worden, wil ik u ook wijzen, Mijne Vrienden! — Daarbij moet ik eerst op eenige gunstige zaken opmerkzaam maken, dewijl anders, wat volgen moet, niet ware te verstaan.

Gij zult de taal der dankbaarheid aan God toch wel onderscheiden van die des ijdelen roemens? Gij zult mij

niet van eigenwaan beschuldigen, als ik God prijze voor hetgeen *Hij* aan ons en door ons deed?.....

Wat ons zelve betreft: wij hebben rust verkregen voor ons verstand, hart en leven. Ons verstand werd bevredigd door de *redelijke* godsdienst van Paulus en Johannes en Gods Zoon zelven; de onzekerheid en twijfeling, waarin de wereldsche wijsheid, ook die van Plato, Hemsterhuis en Kant, en het kerkelijk stelsel zoo der Hervormden, als der overige Protestanten, ons had gelaten, werd weggenomen. Tot wien zouden wij heengaan? Hij, Hij is de waarheid en het leven! — Ons hart vond voldoening in 't *gemoedelijke* onzer rigting, in die liefde des Zoons en des Vaders, waardoor wij verzekerdheid van zondenvergeving en ondervinding van heiligmaking hadden, en in de gemeenschap der Heiligen, in wie de geest van God en Christus leeft en werkt. — Ons leven had rust in 't *practische* van onze zienswijze; het werd zalig in geloof en liefde, in een leven met en voor en in den Zone Gods en zijnen en onzen Vader, en in onderlinge liefde en vriendschap met velen, door de liefde des Vaders en des Zoons geheiligd.

Gelukkig voor ons zelve, waren wij 't ook in en door ons werk naar buiten. Tot eene menigte weldadige inrigtingen, om 't Evangelie tot alle volken, in alle huizen en in alle harten te brengen, mogten wij, door onze *practische* rigting gedreven, niet zonder zegen van boven, medewerken; eenige zelve oprigten. Altijd waren wij, als echt Nederlandsche Christenen, bezig in de werken der uit- en inwendige zending, gelijk men ze nu noemt. Armen en ongeletterden hoorden onze *gemoedelijke* Evangelieprediking gaarne, en toonden haar te verstaan. Waren toch onze beginselen door scholastieke wijsheid bij de Godgeleerden soms verdrongen, in de Kerk zijn ze gebleven van Jezus en Paulus af; zij waren steeds aanwezig in

het Christelijk gemoed, al waren zij niet tot heldere bewustheid gekomen voor het verstand; daartoe kwamen zij nu bij velen. Ook niet weinige beschaafden, die vroeger de kerk niet bezochten, kwamen onze *redelijke* voorstelling des Evangelies geregeld hooren. Nog terwijl ik dit stuk ter perse geef, gewordt mij de dankbare groet uit eene kleine stad van ons vaderland, door twee mij geheel onbekende burgers toegezonden, om ons te danken, dat zij, door onze geschriften geleerd, nu den dood kalm en blijde kunnen inwachten. Zulke betuigingen ontvangen wij nu mondeling, dan schriftelijk, nu met dan zonder naam, gedurig. Eenige oudere Ambtsbroeders in de Evangeliebediening hebben ons met dankbaarheid de hand gedrukt, dewijl zij tot blijdschap in hun werk waren gekomen door onze beschouwing van 't Evangelie, daar zij bij de vroegere geen rust meer hadden en alleen staande geene betere, die hun geheel voldeed, hadden kunnen vinden, terwijl hun door ons werk eerst regt duidelijk was geworden, wat zij vroeger wel hadden gevoeld, maar niet helder genoeg gezien [1]). Van onze geschriften was dan ook veel aftrek. *Waarheid in Liefde* hield zich nu 19 jaren staande, en van vele onzer werken kwam een tweede druk, van enkelen een derde, of vierde, of vijfde. Waar men ons kende, genoten wij bij velen achting. Door Gods genade bewaard, hadden wij, van hoeveel gebrek wij ons voor Gods oog bewust zijn, als Evangeliedienaren en ook vroeger als Studenten, een onberispelijk leven geleid en als

[1]) Zelfs waren onder hen enkele Evangeliedienaars, die in de bediening met eere reeds grijs waren geworden, gelijk G. van Kooten, wiens vijftigjarige jubelrede, den 7 Oct. 1838 te Dordrecht gehouden, men vergelijke. Een uittreksel vindt men in de *Bewegingen in de Nederl. Herv. Kerk van* 1833 *tot* 1839, bl. 227—234. Ook J. P. A. Wintgens, Pred. te Groningen, die in den voor ons gevaarvollen tijd van 1843 zich aan onze zijde schaarde. Zie de verhandeling van hem in *Waarheid in Liefde* 1843, II.

Theologen met genoegzame voorzigtigheid gesproken, zoodat wij b. v. van ons Tijdschrift, hoe hevig aangevallen, nog nooit een woord behoefden terug te nemen, ofschoon wij gaande weg vele dingen naauwkeuriger ontwikkelden, dan vroeger door ons geschied was. De meeste achting en liefde genoten wij, de meeste vreugde hadden wij evenwel van onze Catechisanten en andere leerlingen, bovenal wij, Hoogleeraren, van u, Mijne Vrienden! die u voor de heilige bediening voorbereiddet. Ja, er waren ook wel eens enkelen onder uwe rijen, die als onwaardigen de Hoogeschool moesten verlaten, en sommige anderen, die niet met den regten ijver en met hemelschen zin zich voor hun ambt vormden. Evenwel verreweg de meesten uwer werden ons meer dan leerlingen, werden onze hartelijke vrienden, één van zin en lust met ons, voor tijd en eeuwigheid naauw met ons verbonden. Door u, die in éénen heiligen geest, dien van Christus, met ons werktet en werkt, heeft onze practische, gemoedelijke en redelijke Evangelieprediking, door u veelmeer, dan door onze geschriften, ingang gevonden in de Gemeenten van Nederland. Uwe verkondiging van Christus, uwe vredelievende geschriften, uw voorbeeld, uw ijver in 't herderlijk werk en in allen arbeid der liefde hebben onze harten verheugd, en dat merkteeken gehecht aan onze rigting, 'twelk de Heer voor 't eenige ware verklaarde, dat der *liefde*, eenigzins aan de zijne gelijk.

Tegen deze gunstige uitkomsten staan andere over, die ik echter niet ongunstig wil noemen; want zou 't een kwaad teeken zijn, dat wij den Heer het kruis moeten nadragen en niet weinigen ons, gelijk den Meester, voor kinderen des Satans verklaren? Is er ooit in de Kerk des Heeren eene krachtige en heilige werkzaamheid tot hare vernieuwing of volmaking aangevangen, zonder dat vele tijd-

genooten haar miskenden en voorgangers zelfs zoowel als leden der Gemeente haar zochten te weren, en hare voorstanders te vervolgen en uit te werpen?

Voorwaar, ook dit kenteeken heeft ons niet ontbroken! Een tijdlang werden wij door deze als Mystieken, door die als Rationalisten gebrandmerkt. In hetzelfde Godgeleerde Tijdschrift [1]) werden wij in denzelfden tijd, in eene recensie der *Christelijke Betrachtingen* van Van Herwerden, Amshoff en mij, als Mystieken, en in recensies van de Dissertaties van C. Boon [2]) en de reeds genoemde van La Clé als Rationalisten aangevallen en verworpen. Zóó is het blijven voortgaan. Ofschoon onze inzigten alleen Evangelisch zijn en in Christus wortelen, heetten zij vruchten van wijsgeerige bespiegeling, buiten 't Evangelie om verkregen, maar op 't Christendom toegepast. Ofschoon zij echt Nederlandsch zijn en zich aan 'tgeen in onze Kerk oorspronkelijk is, aansluiten, werden zij planten genoemd van vreemden bodem. Ofschoon uit de Kerk nimmer geweken, maar alleen onder de ruigte van Scholastieke Godgeleerdheid bedekt, moesten wij, die ze ontdekten en tot wasdom bragten, verkondigers van nieuwe dingen heeten. Ofschoon wat dit voor den dag halen betreft en den vorm, waarin wij onze inzigten uitspraken, oorspronkelijk, moesten wij ze van elders hebben ontleend en napraters zijn van Duitsche Godgeleerden, vooral van Schleiermacher. Nog tot op dezen dag worden wij door velen als inconsequente Godgeleerden, die hierin mystiek, daarin rationalistisch zijn, uit der hoogte veroordeeld.

Doch hierover spreek ik niet verder. — Smaad, laster, beschuldigingen voor kerkelijke regtbanken en voor die der

---

1) *Godgeerde Bijdragen*, 1835, bl. 127, 159; 1836, bl. 1.

2) *Historia conditionis Judaeorum religiosae et moralis inde ab exsilio Babylonico usque ad Jesum Christum immutatae*, *Gron.* 1834.

geheele Gemeente hebben wij evenwel eerst en voornamelijk niet ondergaan om onze eigenaardige zienswijze, maar om onzen strijd voor de Evangelische vrijheid in de Hervormde Kerk. De aanleiding er toe was deze.

Van 1826 tot 1829 was ik te Ulrum in deze provincie Predikant geweest, toen ik tot Hoogleeraar aangesteld en te Ulrum opgevolgd werd door H. De Cock. Hij was, zonder dat wij innig waren verbonden, een mijner Academievrienden geweest; hierom en omdat hij mijn opvolger werd, bevestigde ik hem te Ulrum 29 Nov. 1829. Weldra begon hij dáár zich als een streng en hard Calvinist, bijzonder in de leer der praedestinatie, te doen kennen, kreeg hij grooten toeloop, doopte kinderen uit andere gemeenten en nam uit andere gemeenten lidmaten aan. Nu en dan bezocht ik hem, om, zoo mogelijk, hem van zijne overdrijvingen en vooral van zijne veroordeelingen van andersdenkenden terug te brengen. Hij sloeg mij voor, daarover in briefwisseling te treden. Ik verwachtte hiervan wel niet veel; doch stemde, om de maat vol te meten, toe. Uitgebreide brieven werden gewisseld, enkele bezoeken herhaaldelijk gedaan, zonder vrucht. De Cock ging verder, gaf in 1833 een tal boekjes uit, viel twee onberispelijke leeraars [1]), de een bovendien door veelzijdige geleerdheid, de ander door groote gemoedelijkheid uitblinkende, maar die hunne gemeenten tegen overdrijving en dweeperij hadden gewaarschuwd, stout en hard in een dezer geschriften aan als „wolven, die de schaapskooi van Christus aantasteden," en gaf nu ook bijzondere brieven uit door voormalige vrienden en bekenden hem ter waarschuwing vertrouwelijk geschreven. Het scheen zelfs, alsof hij van zijne vele boekjes, die heinde en ver werden verkocht, ook eene

[1]) G. Benthem Reddingius, Theol. Dr. en Pred. te Assen, en L. Meijer Brouwer, Pred. te Uithuizen.

geldelijke speculatie maakte. Nu, dacht ik, zou ik ook aan de beurt liggen, en hij weldra ook mijne brieven, hoewel volstrekt niet voor den druk geschikt, op de pers brengen. In deze verwachting besloot ik hem voor te komen, en gaf in de laatste dagen van 1833 een boekje uit, 'twelk in 1834 zeer vermeerderd weder in 't licht kwam: *Gedachten over de beschuldiging, tegen de Leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebragt, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden.* In dit geschriftje bragt ik de twistvraag op een ander terrein. Dusverre durfde men er niet regt voor uitkomen, dat men van de kerkleer afweek: ik toonde, dat, indien er ooit door Christenleeraars was beloofd, zich aan eene kerkleer te houden, het hoog tijd was, het vergen van die belofte af te schaffen, doch dat zulk eene belofte nooit in de Hervormde Kerk was gevergd of gedaan, dat zelfs de Dordsche Synode, hoewel er toe neigende, haar niet heeft durven en kunnen doorzetten, dat er alleen ééne belofte altijd en onvoorwaardelijk van de Leeraren was gevraagd, deze, dat zij Gods woord getrouw zullen prediken, en dat zij, naar den aard des Christendoms en de bedoeling der Hervormers, aan deze belofte zich moeten houden en Gods woord prediken, 't zij het menschenwoord, en dus ook de kerkleer, er mede overeenkome, 't zij niet.

Een oud ervaren bloedverwant van mij voorspelde mij dadelijk, dat ik er veel tegenspraak door zou wekken en groot verdriet van hebben. En dit bleef niet uit. Vele pennen kwamen in beweging tegen mij; ofschoon niet ééne door een Godgeleerde werd opgevat. Verdriet deed mij op den duur meer, dat anders bezadigde menschen meenden, dat ik een vlaggevoerder der liberalen had willen worden, waaraan ik in de verte niet had gedacht. Het was een noodsprong,

om te voorkomen, dat De Cock mijne brieven uitgaf, of, zoo hij het deed, het beschaafde publiek veel kennis daarvan zou nemen. Weldra bleek het, dat mijne verwachting niet ongegrond was geweest. Want toen mijn werkje gedrukt, maar nog niet uitgegeven was, ontving ik een schrijven van De Cock, waarbij hij mij voorstelde, onze briefwisseling te laten drukken. Ik verheugde mij, dat hij mijne brieven niet, gelijk die van anderen, ongevraagd ongeweigerd, uitgaf; maar kon hem nu ook antwoorden, dat ik de zaak, waarover onze brieven liepen, op eene voor het publiek geschikte wijze in een werkje, dat pas was afgedrukt, had uiteengezet, zoodat de uitgave onzer briefwisseling doelloos zou zijn, en door mij als eene schending van vriendschapstrouw worden opgenomen en aan het publiek voorgesteld. Hierop heeft hij haar ook niet ter perse gegeven.

Op deze wijze ben ik door de omstandigheden reeds spoedig gedrongen, om de zaak der vrije Evangelieprediking voor alle rigtingen te helpen handhaven. Ik deed het evenwel niet op mij zelven alleen. Mijne ambtgenooten in de Faculteit en verschillende andere vrienden, hier en elders, zagen de drukproeven na en deelden mij hunne opmerkingen mede. Want ik vreesde, iets onbekookts te schrijven en wenschte in den strijd, die ging ontbranden, bondgenooten te hebben.

Van die ure af is er een onophoudelijke kamp gevoerd, nu meer dan min hevig, door ons tegen velen, om de *vrijheid in Christus* in onze Kerk, onafhankelijk van de Formulieren (in den zin, waarin men deze verbindbaar maken wilde), voor ons, maar ook voor alle anderen, ook voor onze tegenstanders, te bewaren: een kamp in geest en strekking niet ongelijksoortig aan dien, welken Paulus tegen de Joodsche Christenen voerde voor de vrijheid in Christus en tegen de verbindbaarheid der wet, en Luther voor

de vrije Evangelieprediking tegen de Romanisten en hun gezag van Paus en Kerkvergaderingen. Ons was die kamp op verre na zoo bezwaarlijk niet als den Apostel en Hervormer, die denzelven ook voor de nageslachten hebben gestreden. Evenwel werd hij ook soms voor ons heet en dreigde wel eens het gevaar, dat wij van onze ambten ontzet en met vrouw en kinderen broodeloos worden zouden; maar dan en ook als wij schier alleen stonden en bijna niemand, naar 't scheen, openlijk de zaak *der vrijheid in Christus* met ons durfde bepleiten, hebben wij ons nooit terug getrokken en ons nooit door dubbelzinnige woorden zoeken te redden.

U vooral, Mijne Vrienden! verzoek ik echter wel in uw hart te willen wegleggen, dat onze strijd was *voor de vrijheid in Christus;* u verzoek ik u niet te laten verleiden tot de aanneming der meening, die vrij algemeen gangbaar is geworden, dat wij *voor onze zienswijze,* voor onze opvatting van 't Evangelie hebben gestreden. Indien gij den loop der zaken wilt nasporen, zult gij weldra overtuigd worden, dat Gods genade ons voor die aanmatiging en dwaasheid heeft bewaard; eene genade, waarvoor wij onuitsprekelijk dankbaar zijn, dewijl wij uit ons zelve zoo ligt in dien strik hadden kunnen vallen, en dan de zaak onzes Heeren, die wij nu hebben gediend, grootelijks benadeelen. Doch gij behoeft geene *boeken* na te lezen, om tot de overtuiging te komen, welke ik bij u wensch te wekken, dat wij altijd alleen voor de vrijheid in Christus hebben gestreden: herinnert u maar, hoe wij altijd op onze lessen en bij onze hulp aan uwe proefschriften *deden* en nog *doen.* Verlangen wij, dat gij ons napraat, in al onze bijzondere gevoelens deelt, ons nooit in iets tegenspreekt? Of lokken wij integendeel twijfelingen en wederleggingen uit? Geven wij ons soms niet gewonnen, erkennende, dat uwe tegenspraak gegrond is, en wij bij een herdruk van een Handboek dit of

dat zullen veranderen? Laten wij u, als wij onze bedenkingen u hebben gezegd, niet vrij, om in dissertaties en preken gevoelens voor te dragen, die van de onze verschillen?

Ziet, dan is onze strijd immers niet voor *onze zienswijze*, maar voor *Christus*, voor de *waarheid*; dan willen wij immers geene school of partij vormen, maar alleen eene plaats hebben onder de ware dienaren des Heeren, die zijn Evangelie uitleggen, handhaven en aanprijzen? Verga vrij al wat wij schreven, en noch onze naam, noch onze zienswijze worde verder gedacht, indien maar blijft — Christus, Gods woord, Gods waarheid, en daartoe — de vrijheid, om deze steeds naauwkeuriger te doorgronden en vruchtbaarder te verkondigen!

Hiervoor is onze strijd, dit is ons streven. Enkele bijzonderheden uit dien strijd moet ik u nog voor oogen stellen.

Eene van de vele beschuldigingen, welke wij onverdiend moeten dragen, is deze, dat wij de *Afscheiding*, in 1834 ontstaan, zouden veroorzaakt hebben. De onwaarheid er van is handtastelijk. Zij is vroeger geboren, dan er bij iemand van eene Groninger school sprake was of kon zijn; de eerste schijn van zulk eene school vertoonde zich pas, toen in Junij 1835 de reeds genoemde Dissertatie van La Clé uitkwam. De Cock heeft dan ook geen van ons, maar twee veel oudere leeraren aangevallen, met wie wij in geenerlei wetenschappelijke betrekking stonden. Wel verre zelfs van de Afscheiding te veroorzaken, verminderen wij haar in de meeste plaatsen, waar zij zonder ons toedoen is ontstaan, en voorkomen wij haar doorgaans, waar zij nog niet is. Twee onzer vrienden stonden als jonge predikanten jaren lang naast drie voorvechters der kerkelijke regtzinnigheid; het was ééne landstreek en één volksaard. In de ergste tijden der Afscheiding had de eene onzer vrienden drie, de andere zes of zeven Afgescheidenen, terwijl hunne drie Ambtgenooten soms door een vierde,

soms door een derde, soms door de helft hunner Gemeenten werden verlaten. Nog iets: 't is bekend, dat, toen onze vriend A. Rutgers van der Loeff als Predikant te Zutphen werkzaam was, de daar bestaande Kerk der Afgescheidenen ledig is geworden, hij haar toen heeft doen aankoopen, en er eindelijk zelf Bijbeloefeningen voor de armen in gehouden. En zulk eene uitkomst is niet zonderling, maar natuurlijk; wij polemiseren niet, maar prediken 't eenvoudige Evangelie, zonder dogmatische haarkloverijen; en dit moet op den duur geesten en harten voldoen en in liefde allen vereenigen.

Doch van de velerlei beschuldigingen in Tijdschriften en afzonderlijke boeken, ja ook weldra in Couranten, door Orthodoxen en Liberalen beide, in menigte en schier dagelijks tegen ons ingebragt, spreek ik verder niet; ze zijn dergelijke, als Spener en Francke hadden te verduren en grootendeels niet de moeite waardig, dat ik haar zou vermelden. Wij zwegen en zwijgen altijd er op: waarom zou ik er nu over spreken? De wijsheid wordt geregtvaardigd door hare kinderen.

Wat echter den strijd over de vrijheid der Evangelieprediking betreft, welke hier moet behandeld worden: deze kwam, in den vorm eener vraag naar de verbindende kracht der Formulieren, in 1834 en 1835 voor de regtbank der Algemeene Synode. In 1834 werd zij daar gebragt in adressen van vele onbevoegden, waarop een rapport en praeadvies werd gegeven bij monde van onzen Pareau, 'twelk de vrijheid in Christus krachtig handhaafde, en door de Synode werd goedgekeurd. Gevaarlijker stond de zaak in 1835, toen vele bevoegden, met name Predikanten, de Synode om beperking der vrijheid, of immers om nadere uitlegging van het onderteekeningsformulier van 1816, verzochten. Daar kwam iets gewigtigs bij. De grijze Heringa was, voor het laatst, ter Synode.

In zijne jeugd wegens onregtzinnigheid aangeklaagd, was hij later voorzigtiger geworden, en nu op zijn ouden dag bekommerd. Hij had even te voren een boekje uitgegeven, waarin eene verdediging werd gevonden van de stelling, „dat wij de Formulieren getrouw moeten zijn, *omdat (quia)* zij met Gods woord overeenkomen," en wilde nu, dat de Synode de onderteekening der Candidaten, in 1816 vastgesteld, in dezen zin zou uitleggen of uitbreiden, opdat er een gematigd *quia* zou aangenomen worden. Veler meening was, „dat wij de Formulieren getrouw moeten zijn, *in zooverre* (*quatenus*) zij met Gods woord overeenstemmen." Later is, vooral ook door Roijaards aangewezen, dat een gematigd *quia* en een gematigd *quatenus* bijna niet verschillen [1]). Nog later heeft Ullmann de juiste uitdrukking gevonden, dat wij met de Formulieren overeenstemmen, *omdat* zij in de *beginselen* en *in zooverre* zij in de *leerstukken* met Gods woord overeenkomstig zijn. Ik geloof, dat het hierbij kan blijven, dewijl zich hierin allen moeten vereenigen, die aan beide, aan de Hervorming van Luther en Calvijn en bovenal aan 't Evangelie van Christus, zich willen vasthouden.

Doch zulk eene oplossing was in 1835 nog niet gevonden. Daar nu de Synode van dat jaar over deze zaak zou moeten handelen, lieten wij Van Oordt, die toen van ons daarheen moest gaan, onder zegenwenschen en gebeden, maar ook niet zonder bezorgdheid over de zaak, van ons vertrekken. Hij had er eene moeijelijke taak tegenover zijn leermeester en vriend Heringa, hij vooral, daar hij niet alleen tot lid, maar ook tot rapporteur der Commissie over dit onderwerp werd benoemd. In een voortreffelijk rapport en prae-

[1]) Het is eene der grootste onder de vele verdiensten van Roijaards, dat hij dit overtuigend vredewoord schreef, *Kerkregt bij de Hervormden*, D. II, bl. 133–138. Ook drukte hij het nog juister uit, dat er een zwak *quia* en een sterk *quatenus* moest zijn.

advies kweet hij zich van zijne taak; de geheele Synode, Heringa uitgezonderd, stemde er mede in, en alzoo werd besloten, niet door eene nadere verklaring, van wege de Synode te geven, de vrijheid in Christus te binden; waartoe als eene hoofdreden in het rapport was aangevoerd, dat zulk binden een stap zoude zijn, die noch met de grondbeginselen van het Protestantisme, noch met den aard des Evangelies, noch met de bevoegdheid eener Synode overeenkomt [1]).

Doch in 1834 en 1835 was het een strijd, waarin wij *mede* deelnamen; 't was geen krijg *tegen ons*, of immers tegen ons alleen. Toen wij echter in ons Tijdschrift (sedert 1837) open en vrij de Christelijke waarheid waren beginnen toe te lichten, werd de aandacht steeds meer op ons gevestigd. Na velerlei aanvallen werden wij in 1842 bij de Synode aangeklaagd. Dit deden zeven leden der Hervormde Gemeente te 's Gravenhage uit de school van Bilderdijk, onder hen ook de Heeren A. Capadose en G. Groen van Prinsterer. Ik behoef, ook na 't geen elders over haar is geschreven [2]), deze school niet meer te kenmerken. Er zijn mannen onder van vele talenten en groote geleerdheid, doch zij missen wijsgeerige ontwikkeling en godgeleerde wetenschap. Er bestaat dus voor hen geene mogelijkheid, om een godgeleerden strijd met *wetenschappelijke* wapenen te voeren; zij brengen dien derhalve over op *kerkregtelijk* gebied, ruijen den onkundigen hoop op, en, gelijk de Inquisitie den brandstapel, bezigen zij laster en geschreeuw, tegen hen, die zich niet onder hun scepter willen buigen. Zij zijn dus ook in het theologische, maar zelfs ook in het staatkundige, doorgaans

[1]) Zie het rapport en praeadvies in de *Hand. der Synode* van 1835, bl. 120-136, 161.

[2]) Zie b. v. *De Bewegingen in de Nederl. Herv. Kerk*, bl. 28—40.

negatief, dat is, zij komen op *tegen* allerlei menschen en denkbeelden, zonder dat zij in staat zijn, om dat, waar zij *voor* zijn, eenvoudig en duidelijk uiteen te zetten. Kortom, zij behooren tot die magten, die kunnen *verstoren*, niet tot die, welke kunnen *opbouwen*. Sedert eenige jaren noemen zij zich *de antirevolutionaire partij*. Die naam is juist, in zooverre zij eene *partij* heet; want werkelijk is zij eene partij of een deel, dat voor 't geheel wil gelden, dat niet met eene plaats nevens andere deelen tevreden is, maar alles alleen wil hebben of overheerschen. Ook is die naam juist, in zoo verre zij is eene *anti;* want zij is, gelijk ik reeds zeide, negatief, zij is *tegen* veel. Maar onjuist is die naam, in zooverre als die partij *tegen de revolutie* zou zijn. Zij is alleen tegen die van 1789 in Frankrijk; de omwending van zaken in 1848 in ons land, door de Radicalen beoogd, is door hare medehulp gelukt, en hoe zij in 't kerkelijke revolutie wil, zal u (mogt gij 't anders niet weten) uit mijn verhaal blijken. Zij is dus, in geheel anderen zin, waarlijk eene antirevolutionaire partij, in zooverre zij eene antirevolutie, eene tegenomwenteling wil, maar altijd eene *omwenteling*, wier verschil van *hervorming* hierin ligt, dat de hervorming langzaam door overtuiging en vrijheid werkt, de omwenteling haastig door geweld en onregt haar doel zoekt te bereiken.

Reeds bleek dit uit den stap, dien de zeven Haagsche Heeren, hoofden der Bilderdijksche of zoogenaamd antirevolutionaire partij, in Mei 1842 deden, toen zij uitgaven: *Adres aan de algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over de Formulieren, de Academische opleiding der Predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur*. In het behandelen van het tweede der genoemde onderwerpen, de academische opleiding der Predikanten, wordt voorzigtig van Leiden en Utrecht gezwegen, om op de verregaande onregtzinnigheid van Groningen te wijzen en eene veroor-

deeling hiervan door de Synode te verkrijgen. Was dit eerst gelukt, dat het minst mocijelijke scheen, dan zouden Leiden en Utrecht ook wel onder 't juk gebragt kunnen worden. Door alles op eens te eischen, ware niets te winnen. Om nu de veroordeeling van ons door de Synode te verkrijgen, wordt de leer der *Groninger school* op zonderlinge wijze gekenmerkt, en dan ten slotte van Groningen gezegd bl. 26: „Even goed en welligt beter ware het, onze aanstaande Predikanten te zenden naar de school der Rabbijnen, waar men ten minste eerbied voor het Oude Testament, of naar de Seminariën der Roomschen, waar men althans een Zaligmaker, die voor ons gestorven is, behoudt." Om voor zulk eene bewering althans een schijn van bewijs te hebben, worden ja wel eigene woorden van ons Tijdschrift aangehaald, maar met weglating van 't geen uit den zamenhang tot hun regt verstand noodig is.

Ten einde te toonen, met welke historische trouw deze schrijvers hunne beweringen doorgaans bewijzen, wil ik ten voorbeelde aanvoeren, wat door hen wordt bijgebragt, om te betoogen, dat onze Regering een grooter invloed op de Kerk had, dan met de vrije ontwikkeling van het geloofsleven der Kerk vereenigbaar was. „Hoe ver," zeggen zij bl. 38, „de strekking en geest van de tegenwoordige betrekking tusschen Kerk en Staat, waar men geen tegenstand ontmoet, zou kunnen gaan, blijkt, om slechts één voorbeeld te noemen, uit het Koninklijk Besluit ter vereeniging van de Hervormde en Luthersche Gemeenten in eene onzer overzeesche bezittingen tot één Protestantsche of Evangelische Kerk, waarbij de godsdienstleer bepaald wordt te zijn die van het Evangelie, overeenkomstig met de beginselen van het Protestantisme, terwijl de Doop- en Avondmaalsformulieren worden gehouden voor vervallen; een decreet, waarin zich de eigenlijke aard van den gewijzigden kerkvorm, in verband tot

den Staat op eene allezins juiste, maar tevens allezins treurige wijs afgespiegeld heeft."

Ten bewijze van de juistheid dezer bewering wordt nu door hen in de noot het Koninklijk Besluit *woordelijk* aldus aangehaald: „Wij Willem enz. Gezien enz. Gehoord enz. hebben goedgevonden en verstaan: de vereeniging der Hervormde en Luthersche gemeente goed te keuren en mitsdien te bepalen, dat door derzelver vereeniging te Curaçao voortaan zal gevestigd zijn eene Protestantsche gemeente... Art. 1. De godsdienstleer is die van het Evangelie, overeenkomstig met de grondbeginselen van het Protestantisme. Zullende mitsdien daarbij in acht genomen worden: 1° dat de leden der respective gemeenten bij deze vereeniging hunne geloofsbelijdenis niet behoeven op te geven of te verlaten, maar aan dezelve getrouw kunnen blijven; 2° dat door genoemde vereeniging de Lutherschen geene Hervormden en de Hervormden geene Lutherschen worden, maar dat zij, dezen sectennaam afleggende, zich vereenigen tot ééne Protestantsche Christelijke gemeente, enz. Art. 3. De tot heden gebruikte Doop- en Avondmaalsformulieren worden gehouden voor vervallen, enz." *Handboek voor de Hervormde Predikanten*, 3e st., bl. 175."

Zóó wordt letterlijk 's Konings besluit aangehaald. Welk eene willekeur, moet gij denken, Mijne Vrienden! met reden kwam men daartegen op! — Een oogenblik geduld. Slaan wij de aangehaalde bron, het *Handboek voor Hervormde Predikanten*, eens op. Ja, daar staat alles te lezen, wat de zeven Heeren er uit aanhalen; maar ook iets meer, iets dat nog al wat beteekent, iets dat hun geheel bewijs omverwerpt. Zij hebben overgeslagen, dat de Koning dit besluit nam, *als bekrachtiging van een verzoek door de beide kerkeraden van Curaçao aan hem gedaan.* Immers de aanhef luidt: „Wij Willem,

enz. Gezien.... *een door de kerkeraden der Hervormde en Luthersche Gemeenten op het eiland Curaçao aan de Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indiën gerigt adres*, strekkende ter bekoming van onze bekrachtiging op de voorgenomene vereeniging van de Hervormde en Evangelisch-Luthersche Gemeenten te Curaçao tot ééne Gemeente, — alsmede op de punten door voornoemde kerkeraden, met goedkeuring van de mans-ledematen ontworpen, naar aanleiding waarvan de bedoelde vereeniging zoude worden tot stand gebragt; Gehoord, enz."

Die zóó de eigene woorden des Konings bij de aanhaling durfden verminken, om hem te kunnen belasteren: wat zouden zij zich niet tegenover ons veroorloven?

In 't geheel is de kwade trouw, waarmede door dezen en dien leerling uit de school van Bilderdijk ook de bekendste geschiedkundige zaken worden voorgesteld, wanneer zij daarmede hunne partij meenen te kunnen dienen, onder Protestanten wel voorbeeldeloos. De heer Mr. G. Groen van Prinsterer schreef omstreeks dienzelfden tijd (1842) in een *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* ('twelk als een heerlijk geschiedboek door zijne partij in duizende exemplaren onder het volk verspreid wordt), D. I, bl. 299, dat de vijf punten der Remonstrantie in 1610 deze waren: „1. Verkiezing uit een voorgezien geloof. 2. Algemeenheid van de voldoening van Christus. 3. Vrije wil, of kracht van den verdorven wil ten goede. 4. Ongenoegzaamheid der goddelijke genade ter bekeering van den zondaar. 5. Mogelijkheid van afval der heiligen." Hoe durft iemand zóó schrijven? Bij het tweede punt behoort te staan: „voor de geloovigen." Het derde en vierde punt is geheel en al omgekeerd; het derde, waarop zelfs de Dordsche Synode geene aanmerkingen heeft gemaakt, moest luiden: „Ongenoegzaamheid van den vrijen

wil om te gelooven." Het vierde: „Noodwendigheid, maar ook wederstaanbaarheid der goddelijke genade ter bekeering van den zondaar." Zóó had de heer Groen moeten schrijven, indien 't hem om de waarheid te doen geweest ware, en niet, om de Remonstranten zwart te maken, ook tegen de zonneklare waarheid in. Maar, ook nadat hem de historische onwaarheid van deze voorstelling was aangewezen, heeft de heer Groen haar onveranderd in den tweeden druk bijbehouden [1]).

Uit deze proeven kunt gij den geest der stellers en den toon en inhoud van hun *Adres* aan de Synode eenigzins opmaken. Voorts is het in den boekhandel, en dus voor elk, die er nog belang in mogt stellen, te verkrijgen.

Een onzer, mijn vriend A. Rutgers van der Loeff, kwam nog vóór de vergadering der Synode, in een insgelijks in druk uitgegeven *Adres* aan haar, tegen dat der Zeven Haagsche Heeren nadrukkelijk op; hij wees er het onware der beschuldiging in aan, het sluwe van het betoog en het hoogst onredelijke, onbetamelijke, onchristelijke, onprotestantsche en ongereformeerde der aanvraag.

Mede door dit laatste *Adres* werd het *voorgegeven* doel van het Haagsche verijdeld: de Synode achtte zich niet bevoegd, om, waar lagere Kerkbesturen (Classikaal en Provinciaal Kerkbestuur) waren voorbijgegaan, zelve ter eerster instantie zulk eene aanklagte aan te nemen. Doch een ander, welligt het *wezenlijke*, doel werd wel verkregen: er werd eene hooge mate van wantrouwen opgewekt over den toestand der Hervormde Kerk, tegen de zielverdervende ketterijen der Groninger school, welke term nu regt geijkt werd, en tegen de Synode, die deze ketterij niet door kerkelijke straffen wilde uitroeijen.

Dit wantrouwen werd door eene tallooze menigte schimp-

---

[1]) Verg. hierover *De Tijdgenoot*, 1842, bl. 549, 577 volgg.

schriften en lasterlijke blaadjes steeds algemeener gemaakt. Wetenschappelijke menschen veroorloofden zich, ten einde ons achting en invloed te ontnemen, de ergste lasteringen, en haalden b. v. onze eigene woorden daartoe aan, met uitlatingen, bijvoegingen en veranderingen, waardoor zij ons niet zelden het tegengestelde lieten zeggen van 'tgeen wij hadden geschreven.

Eén voorbeeld hiervan! De heer B. J. H. Taats, een niet onkundig Predikant, gaf eene *Bijdrage tot verdediging van de leer der voldoening aan Gods geregtigheid, door het lijden en sterven van Christus, vooral tegen het Tijdschrift, „Waarheid in Liefde," Utrecht* 1842.

Dit kleine geschrift wemelt van misvattingen, verkeerde voorstellingen en — helaas! van verdraaijingen. Op bl. 27 wordt als eene aanhaling *onzer* woorden (uit *Waarheid in liefde* 1839, IV, bl. 827) het volgende gelezen: „Ten „allen tijde voortgaande met die openbaring Gods in „den persoon van Christus te beschouwen, kan men „telkens tot eene helderder, juister, veelzijdiger, volko- „mener kennis van Christus geraken dan de Apostelen „bezaten." Deze woorden moeten bij Taats dienen, om te bewijzen, hoe zeer wij het gezag der Apostelen verkleinen. En daartoe zouden ze ook uitnemend kunnen dienen, zoo ze maar door ons waren geschreven! Doch dit is het geval niet. De heer Taats heeft zich niet ontzien, om onze woorden geheel te vervalschen. De vier laatste woorden in de aanhaling: „dan de Apostelen bezaten," ons toegeschreven, zijn *niet van ons*, maar een bijvoegsel van Taats, ons door hem toegedicht. De zamenghang in ons Tijdschrift leert, dat de vergelijking niet is *met de Apostelen*, maar *met ons zelve.* Onze bedoeling is blijkbaar, dat men (of dat de Gemeente) telkens tot eene helderder, juister, veelzijdiger, volkomener kennis van Christus kan geraken, *dan men* (of dan de Gemeente) *vroeger zelf bezat.*

Had nu Taats ons misverstaan en geschreven, dat in onzen geest er bijgevoegd moest worden, „dan de Apostelen be-„zaten," zoo ware zijne goede trouw niet te verdenken geweest; maar hadde ook de lezer eene aanwijzing ontvangen, om eens na te zien, of de uitlegger ons wel goed verstond. Nu moet hij, Taats vertrouwende, het er voor houden, dat *wij* werkelijk *die* woorden geschreven hebben [1]).

Door deze en dergelijke middelen intusschen achtten de Zeven Heeren in 's Hage de goede Gemeente genoeg bewerkt, om daarop een stap verder te kunnen gaan, en een kruistogt der geloovigen tegen Groningen te durven prediken. Zij gaven in den aanvang van 1843 een tweede *Adres* uit, maar nu: *Aan de Hervormde Gemeente in Nederland.* Daarin beklagen zij zich over het afwijzend Besluit der Synode op hun *Adres* ten vorigen jare genomen, en roepen nu de Gemeente op, om zich zelve regt te verschaffen, en door een billijken en pligtmatigen kreet van verontwaardiging ons weg te jagen, gelijk de bevolking van Zurich D. F. Strauss, dáár tot Hoogleeraar beroepen, had geweerd. Dit voorbeeld wordt met ronde woorden bl. 99, 100 aangehaald. De beweegredenen, waarmede de geloovigen tot zulk eene daad worden opgewekt, zijn onder anderen deze. Zij moeten niet zeggen, te onkundig te zijn, om over Leeraren en Hoogleeraren te kunnen oordeelen. Immers (bl. 16, 17) „zij zullen allen, zegt de Schrift, van God geleerd zijn, en die Godgeleerdheid maakt den geloovigen daglooner wijzer, dan de ongeloovige Theologant." Want ook zij zelve, de Zeven Heeren (bl. 5) „treden niet als geleerden, maar als geloovigen tegen het

---

1) Taats geheele schrijven is voortreffelijk wederlegd door AZONIUS, B. J. TAATS's *Bijdrage tot verdediging van de leer der voldoening aan Gods geregtigheid gewogen*, *'s Gravenhage* 1843. De toen ons geheel onbekende schrijver bleek later te zijn G. Uden Masman, thans Predikant te Groningen.

ongeloof op; niet ten betooge, maar ter handhaving van de leer onzer Kerk." Daarbij moet men zich niet bekommeren, of die leer waarheid is dan niet. Op deze vraag komt het niet aan. De uitspraak over de Groninger Godgeleerden moet niet geschieden (bl. 5) „naar hetgeen, volgens hunne meening, de leer der Kerk *behoorde* te zijn, maar naar hetgeen die leer *is*." Doch duidelijker spreken zij nog uit, wat zij willen in deze woorden: „Wij verheffen onze stem tegenover Hoogleeraars en Synode, tegenover een groot deel der Leeraars en van de Gemeente; niet op twijfelachtigen, maar op stelligen en beslissenden toon, en met den eisch, dat hetgeen *wij* Evangelische waarheid achten, ook als rigtsnoer *voor anderen* worde gesteld." Zóó staat er letterlijk op bladz. 72. Hetgeen *zij* waarheid achten, moet ten rigtsnoer *voor anderen* worden gesteld. Zeven Leeken zullen, als een Roomsch Concilie, voorschrijven aan ons, Hervormde Predikanten en Professoren, wat wij hebben te leeren en te prediken! Dat zullen zij doen.... op welken grond? Omdat *zij* het willen!

Dit boekje had eene krachtige werking; overal werd er over gesproken, in gezelschappen en nieuwsbladen; het regende afzonderlijke geschriften voor en tegen de Zeven Haagsche Heeren. Doch niet door ons overleg en onze schranderheid verkreeg de zaak eindelijk eene goede uitkomst. Gods wonderbare wegen moet ik u hierin aanwijzen, opdat gij ook in al uwe bezwaren op dien magtigen bondgenoot en redder te meer moogt steunen, en bij trouwe pligtsbetrachting op Hem zien, die u op ongedachte en heerlijke wijzen redden kan.

Toen in Mei 1842 het *Adres* der Zeven Heeren aan de Synode uitkwam, had ik weinig bezorgdheid over dezen stap; ik meende, dat de Synode geenerlei gevolg er aan zou kunnen geven, zoo als dan ook gebeurd is.

Doch toen in Februarij 1843 het geschrift *Aan de Hervormde Gemeente* in het licht verscheen, vreesde ik voor de uitkomst. Want met welk eene list en stoutheid had dit geschrift de aanklagten tegen ons onder de bevatting der menigte gebragt, door te zeggen, dat wij de goddelijke waarde des Bijbels, de Godheid van Christus en de verzoening door het kruis loochenden? Tot welke uitkomsten kan een door godsdienstig fanatismus opgewonden volkshoop niet overslaan? Hoe zwak is de kerkelijke en wereldlijke overheid vaak tegen over eene dreigende menigte? Hoe flaauw zwijgen de welgezinden dikwijls, als spreken noodwendig is?.... Met vele mijner vrienden vreesde ik dus eene voor ons en de Kerk ongelukkige uitkomst. Ik zeg: eene voor *ons* ongelukkige uitkomst. Natuurlijk toch ware het ons hoogst onaangenaam geweest, van onze eervolle en nuttige posten ontzet te worden. Doch dit ware ook eene voor de *Kerk* ongelukkige, ja voor haar nog ongelukkiger uitkomst. Want zoo dit geschiedde eerst met ons, dan met andere gelijkgezinde Theologen, moest wel geheel de Hervormde Kerk, waarvan een deel zeker voor ons en voor onzes gelijken partij zou kiezen, in wanorde en scheuring komen; 'tgeen ons nog het bitterste van alles ware gevallen. Wat intusschen mogt gebeuren, dit stond nu en altijd bij ons allen vast: wij wilden geen hair breed wijken van de eens erkende en uitgesprokene waarheid, dat het Evangelie vrij moest worden gepredikt, al mogt ambt en brood ons daarom worden ontnomen. Wij stonden dus pal, herriepen niets, plooiden en schikten niet. Maar wat geschiedde? Toen wij nog onzeker waren, welke de uitkomst zou zijn, ja vóórdat er eenig gevaar bekend was, had Gods wijsheid reeds bij veel anders, dat diep in den algemeenen aard der zaken lag, ook een bijzonder middel ter afwending des gevaars bereid. Ik moet dit iets hooger ophalen.

Onderscheidene omstandigheden bragten, of liever drongen er mij toe, om in 't voorjaar 1842 te besluiten, met den herfst volksvoorlezingen te houden *over de opvoeding des menschdoms door God, tot op de komst van Jezus Christus.* Daar ik wenschte, dat ze ook door vele Studenten mogten bijgewoond worden, vermeldde ik die ook op de Academische *Ordo Lectionum.* In 't laatst van Mei 1842 bekwam ik op denzelfden avond de proef der *Ordo Lectionum*, waarop deze voorlezingen stonden aangekondigd, en het eerste *Adres* der Zeven Heeren aan de Synode. Maar toen vermoedde ik niet, welk verband er door Gods wijsheid in die twee dingen was gelegd! Ik vermoedde het nog niet in Februarij 1843, nadat ik reeds tien of elf voorlezingen had gehouden. Maar weldra openbaarde zich dat verband. Het tweede Adres, *Aan de Hervormde Gemeente*, werd ook in Groningen druk gelezen; en op de houding der Hervormde Gemeente in Groningen kwam bijna alles aan. Zij kende ons in onze waarde of onwaarde, niet uit bespiegeling of verhalen, maar uit eigene aanschouwing en ondervinding. Welnu, er ontstonden dan ook spoedig billijke en regtmatige kreten van verontwaardiging, maar *voor* ons en *tegen* de Zeven Heeren, die zoo gruwelijk durfden lasteren. Men was overtuigd: wij loochenden de waarde des Bijbels niet, noch Christus goddelijkheid, noch de verzoening door zijn kruis, noch eenig leerstuk des Christendoms. Op den predikstoel bleek het anders; maar ook hield ik immers *ongevergd* in dezen winter talrijk bezochte voorlezingen, waarin de diepste eerbied voor Gods openbaring in zijn Zoon telkens uitkwam en bovenal de letterlijke geloofwaardigheid des Bijbels, zelfs in de eerste hoofdstukken van Genesis, onbewimpeld en sterk werd gehandhaafd! En van al de beschuldigingen was het al of niet waarderen des Bijbels eene zaak, waarover de Gemeente het best kan oordeelen, en waarin zij het meeste belang stelt.

Dit was *nu* de indruk mijner voorlezingen. Had ik ze een paar jaren vroeger gehouden, dan ware de indruk er van veelal vervlogen geweest; een weinig later, na den aanval der Haagsche Heeren, dan ware het ligt voor een noodsprong gehouden, om ons te redden. Nu beschikte Gods wijsheid het zoo, dat, terwijl zij hunne Adressen stelden, om ons te verjagen, ik, zonder van hen iets te weten, de voorlezingen schreef en hield, die hunnen aanval mede zouden verijdelen.

Er gingen toch nu uit Groningen zeer vele stemmen tegen het Haagsche Zevental op; de opgewektheid was algemeen; een groot aantal geschriften, zonder en met dennaam der stellers, werd *tegen* de Haagsche Heeren uitgegeven, terwijl in Groningen geen enkel *voor* hen werd gedrukt. Onder die geschriften bekleedden eenige uitboezemingen onzer Catechisanten eene voorname plaats, en nog meer eene verklaring van genoegzaam allen, die te Groningen als Ouderlingen, Diakenen, Kerkvoogden, Kerkmeesters, Notabelen of Collectanten, in eenige kerkelijke betrekking stonden of hadden gestaan, alsmede van andere Gemeenteleden. Op eene eigenaardige wijze traden ook de Studenten van alle Faculteiten op. Zij legden in Maart 1843 door een fakkeltogt en toespraken, aan ons drieën gehouden, hunnen afkeer van den tegen ons uitgeschrevenen kruistogt aan den dag.

Deze houding van *Groningens* Gemeente en Hoogeschool was het beste antwoord op de beschuldigingen van zeven *Haagsche* Ledematen tegen *Groninger* Godgeleerden. Zij toonde aan Nederland, aan welke zijde regt en waarheid was. Zij vooral besliste den strijd. Zelve droegen wij ook onmiddellijk daartoe bij door de uitgave van eene *Toespraak aan de Leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, van wege het Godgeleerd Gezelschap, waarvan het Tijdschrift Waarheid in Liefde uitgaat.* Over 't geheel kwamen er zoo vele stukken in druk over uit, dat ik degene, die ik

verzamelde en liet bijeenbinden, in niet minder dan vier deelen moest splitsen. Vele oogen werden nu geopend. Ten slotte ging er een billijke en pligtmatige kreet van verontwaardiging op; doch niet zulk een, als de Haagsche Adressanten gewenscht hadden. Aan de Synode kwamen in 1843 drie adressen ter gunste der Haagsche Heeren, vijfenvijftig met verzoek, dat zij de Kerk mogt bewaren tegen den eigenwaan en de heerschzucht dezer mannen en beschermen bij hare vrijheid in onzen Heer Jezus Christus, onder haar regtmatig bestuur. Aan dit laatste verzoek voldeed zij.

Zóó werd twee keeren een wel overlegde en geweldige aanval op ons, en in ons op de vrije, redelijke en gemoedelijke Evangelieprediking, geheel en al afgeslagen.

Na dien tijd is geen algemeene kruistogt weder uitgeschreven; doch heeft het daarom niet aan velerlei aanvallen ontbroken. In de dagbladen en tijdschriften en velerlei vlugschriften dier partij staan wij dagelijks aan de ergste beschuldigingen bloot. Zelfs eene reeks van *staande* beschuldigingen is er, welke telkens weder in dezelfde bewoordingen terugkeeren, dewijl zij steeds uit het eene boekje in het andere worden overgeschreven, ofschoon wij sedert jaren de ongegrondheid er van aantoonden. — Een der vinnigste aanvallen was tegen A. Rutgers van der Loeff gerigt, toen die in 1846 uit Zutphen naar Leiden beroepen werd, en nu allerlei pogingen bij de kerkelijke besturen en zelfs bij den Koning werden aangewend, om hem als onregtzinnig te weren. Doch zij mislukten. En betere overwinning is nog, dat diezelfde aldus verguisde man den grootsten bijval bij de Gemeente te Leiden heeft gevonden en nog vindt, ja dat sommigen zijner ergste tegenstanders zijne beste vrienden zijn geworden. — Toen ik deze Toespraak in 1854 hield en schreef, werden dergelijke pogingen aangewend, om een ander van ons, L. S. P. Meijboom, uit Groningen naar Amsterdam beroepen, als ketter te doen veroordeelen;

doch nu dit ter perse gaat, is de uitslag ook met hem een gelijke als met Van der Loeff.

Toch werd ook nog eene nieuwe soort van poging aangewend, om ons, zoo mogelijk, te doen afzetten. Toen namelijk na de staatkundige omwending van zaken in 1848 eenige Bilderdijkianen, onder hen de heer Groen van Prinsterer zelf, in de Tweede Kamer der Staten-Generaal waren gekomen, klaagden zij ons *daar* bij deze en die gelegenheid aan, en riepen dan ook wel eens hunne Roomsch-Catholieke medeleden op, om met hen te getuigen, dat wij, Groninger Godgeleerden, de grondwaarheden des Evangelies loochenden! Deze waren altijd wijs genoeg, om er over te zwijgen. Voorts lieten zij niet na, in hunne dagbladen en vlugschriften telkens te zeggen, dat *het regt der Gemeente* werd vertreden, als één onzer elders, b. v. in 's Hage bij gelegenheid der Synode, predikte. Want *zij* maken, huns erachtens, de *Gemeente* uit! Die zonder *hunne* toestemming, zonder door *hen* voor orthodox verklaard te zijn, predikt, al is hij overigens *wettig* tot de dienst toegelaten, is een verwaten indringer!

Zóó schenden zij, op echt revolutionaire wijze, wet en orde, en noemen zich evenwel anti-revolutionairen! Eenmaal heeft een onzer opzettelijk tegen deze omkeering van 't Kerkregt het woord opgevat. Het was in 1851, toen hij als Lid der Synode, of der hoogste vergadering der Hervormde Kerk, te 's Hage zijnde, dáár predikte en nu dit weder door *de Nederlander* (het dagblad van den heer Groen) voor eene schending van 't regt der Gemeente werd verklaard. Hij toonde aan, formeel, dat wij, naar de bestaande reglementen, wettig overal in de Hervormde Kerk mogen optreden, en materieel, dat wij, Groninger Godgeleerden, dit met eene goede conscientie kunnen doen, dewijl wij instemmen met de hoofdzaken der belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, gelijk die b. v. in de vier

vragen bij de voorbereiding voor het Avondmaal telkens der Gemeente worden voorgehouden. Dit stukje had van eene ongedachte zijde onaangename gevolgen, daar Dr. J. J. Doedes, Predikant te Rotterdam, bedoeling, zin en aanleiding er van miskennende, er tegen ging schrijven in dezen geest, alsof er in ware beweerd, niet dat wij met de Hervormde Kerk instemden, of dat wij Groningers van harte Hervormden waren, maar dat de Hervormde Kerk met ons instemde, of dat de Hervormden Groningers waren geworden. Ook hij nam dus de veronderstelling aan, waartoe wij nooit eenige aanleiding gaven, dat wij strijden voor eene eigene opvatting, en niet voor de vrijheid des Evangelies, en dat wij zoo onbeschaamd zouden zijn, onze opvatting voor de algemeen heerschende te verklaren! Behalve deze onaangename miskenning, had het stukje de goede uitwerking, dat de oogen van velen *in de Gemeente* er verder door werden geopend, en deze het drijven der Bilderdijkianen als verregaande aanmatiging leerden inzien.

Hiertoe is ook veel medegewerkt door den Leidschen Hoogleeraar J. H. Scholten, die in menig dagblad-artikel, maar bovenal in de Voorrede voor de tweede uitgave van zijn geschrift: *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*, zonneklaar aantoont, dat deze zich als orthodox voordoende mannen in menig leerstuk van de oude leer der Hervormde Kerk verre afwijken en dus *zich* veroorloven, wat zij *anderen* tot misdaad aanrekenen. Op het eigen kerkelijk-juridiek standpunt dezer menschen heeft hij hen volkomen gedood en daardoor ons en allen, die vrijheid en waarheid liefhebben, eene groote dienst bewezen.

Zoo zegepraalt de vrijheid in Christus meer en meer in ons land. Wij hebben daartoe mogen medewerken. — En hierin en in 't andere, dat ik opnoemde, ziet gij iets

van de uitkomsten van ons werk in de Christelijke Kerk van Nederland.

Ik heb de eerste gevolgen, welke ik te vermelden had, *gunstig* genoemd; en die benoeming is zeker goed; maar kan ik deze laatste, kan ik al den tegenstand, dien wij ondervonden, iets *ongunstigs* noemen? Geldt nog niet, wat Luther reeds zeide: Het Evangelie moet rumoer maken? Of wat de Heer noemde: Ik ben gekomen, om vuur te werpen op aarde? Is door dezen tegenstand de opmerkzaamheid op de meer redelijke, gemoedelijke, ethische en practische Evangelieprediking, aan velen, ook buiten ons, in Nederland eigen, ja algemeen in de Evangelische Kerk nu weder (Gode zij dank!) meer heerschend geworden, niet meer gevestigd? Zijn Godgeleerden en Gemeenteleden niet meer tot bewustheid gekomen, van welken geest wij, Evangelische Christenen, zijn en moeten zijn? Is er niet een nieuw leven ontwaakt op 't gebied der Christelijke liefde? Ja, wedijveren niet (en hiervoor zij Gode eeuwige dank!) schier alle deelen en rigtingen der Evangelische Kerk, ook de Bilderdijkianen (de koude, maar bij ons weinig talrijke Rationalisten moet men alleen uitzonderen), in werken van in- en uitwendige zending, armenzorg, opbeuring van gevallenen, bezoek van gevangenen, en in alles, wat Christus als teekenen heeft aangewezen, waaraan Hij zijne volgelingen wil kennen? Is er niet, sedert 1852 eene *Morgenster* te Arnhem opgegaan, een weekblad, 'twelk voor Christus den weg wil banen, opdat diens licht in aller hart schijne; 'twelk door allerlei Godgeleerden geschreven, door Leidenaren, Utrechtenaren, Amsterdammers, Groningers, een schoon blijk oplevert van de eenheid in onzen Heer, tot welke allerlei Theologen meer en meer zamenwerken [1]?

[1]) Bij het afdrukken dezer bladen zie ik, dat tot mijne en veler smart *de Morgenster* met 30 Junij 1855, na driejarig schijnen, weder is onder-

Uit dit alles blijkt het, dat genoegzaam overal in Nederland Christus wordt gepredikt en nagevolgd, zij het dan ook hier en daar onder een deksel en met oude omkleedselen. En daarin, Mijne Vrienden! verblijden wij ons en zullen wij ons verblijden.

X.

Doch bij deze uitkomsten kan ik nog niet blijven staan. Ik moet met u nog een blik werpen op de laatste uitkomst, of de *toekomst* onzer rigting.

Onze opvatting des Christendoms is eene te zeer *Nederlandsch*-Evangelische, dan dat zij, mogt zij ook in andere landen eenige bekendheid verkrijgen, daar wel meer opmerkzaamheid zou kunnen trekken, dan dat de schrijvers der Kerkgeschiedenis haar als eene opwekking des Christelijken levens en geestes in Nederland zullen vermelden.

---

gegaan. Eene voorname reden is, dat *de Nederlander*, het dagblad der antirevolutionaire partij, niet langer bestaat en die partij zeer afgenomen is. De hoofdredacteur *der Morgenster* (J. P. de Keijser) zegt daarvan in het laatste nummer: „De partij, die het vrije, levende Christendom bedreigde, is verwonnen door de wetenschap, geknakt op staatkundig terrein, versnipperd op kerkelijk gebied, geoordeeld door den geest der Gemeente. — De wijzen en edelen hebben zich van de partijhoofden gescheiden; de geloovige jurist predikt het levende Christendom; regtzinnige leeraars weigerden gehoor aan de roepstem tot opstand; handhavers der Belijdenis dongen op de Belijdenis af; de man, die Chams nakomelingen eeuwig wilde doen zuchten onder Noachs vloek, hij ziet zijne vrienden aan het hoofd der emancipatie-beweging; verlaten van wetenschap en talenten en invloed, heeft men een beroep gedaan op de onkundigen; ook die poging is mislukt; de mannen, tegen wie de haveloosheid was gewapend, arbeiden met zegen in de gemeenten, die aan hunne lippen hangen. — Het hoofdorgaan der partij murmelt in deze ure zich zelf den lijkzang. — De zaak is met het uitstekendst talent verdedigd; kieschheid op de middelen was geen hinderpaal. Toch is de zaak verloren. — Ze moet wel eene wanhopige zijn."

Indien ik zoo sterk overtuigd ware, als de steller van dit artikel, dat die partij voor goed verslagen is, zou ik welligt de IX Afdeeling dezer Toespraak, ook na den druk vóór de uitgave, weder hebben vernietigd. Nu laat ik haar staan, als kort berigt over gebeurde zaken, 't welk voor 'tgeen nog zal geschieden, van nut kan zijn.

Zij is te practisch, te eenvoudig, te natuurlijk voor onze meeste buren. In 't Vaderland zal zij zich evenwel een tijd lang handhaven, en medewerken, dat vreemde ons opgedrongene dogmen en het dogmatisme zelf plaats maken voor meer juiste, eigene, Evangelische denkbeelden en voor vrijheid van geest.

Doch dit zal niet hare voorname kracht zijn, dat zij is eene *Nederlandsche*, maar dat zij is eene Nederlandsch-*Evangelische* zienswijze. Veelal heerschte de Bijbel, en wel de Bijbel naar een kerkelijk stelsel, of ook naar eene wijsgeerige zienswijze verstaan, in ons Vaderland. *Wij* hebben voor 't Evangelie overeenkomstig den Bijbel gestreden. Het Evangelie is eeuwig, en daar wij dit, ook nog eenvoudiger dan Luther en de andere Hervormers, hebben voorgedragen, zullen wij medewerken, dat er van Luther tot Paulus, en ook tot Johannes en eindelijk mede meer en meer tot Jezus, wordt teruggegaan; altijd met behoud van 't ware en goede, dat latere leeraars, met name ook Luther, ter verduidelijking des Evangelies hebben bijgebragt; doch met verwerping van veel hooi, stroo en stoppelen, ook door hen aangevoerd en nog door velen bijbehouden.

Doch ons werk zal aan dat van vele andere Geleerden, ook van gemeenschappelijk werkende Geleerden, die nu leven of vroeger bloeiden, hierin gelijk staan, dat het weldra met het hunne zal verouderen, daar de nakomelingen weder, met behoud van 't goede, dat de voorgeslachten leverden, en hierdoor geholpen, veel dieper en veelzijdiger het goddelijk Evangelie zullen begrijpen en ontwikkelen, dan de menschen van onzen tijd dit vermogen. Zelfs de Alexandrijnsche school is voorbijgegaan, ook de rigting der Piëtisten en der Jansenisten: evenmin kan of mag in alle opzigten onze zienswijze duren, evenmin zij iets anders zijn dan eene tijdverschijning, voor een aantal jaren

nuttig werkende, en dan, terwijl de eeuwige beginselen en grondwaarheden, door haar in 't licht gesteld, het gemeengoed der Kerke worden, zelve als iets bijzonders voor iets nieuws en beters wijkende.

Intusschen is er nog veel te doen, wat wij nu reeds zien, dat gebeuren kan en moet, en wij aan u opdragen, Mijne Vrienden! Mijn ambtgenoot Pareau telde onlangs eene menigte onderwerpen op, welke eene nadere uiteenzetting behoeven, dan wij er dusverre aan konden schenken [1]. Nog zeer veel anders blijft er te onderzoeken en op te diepen, waaraan wij nog niet eens denken. Denkt gij er over na, en slaat de ijverige hand aan het werk, om te doen, wat gij vermoogt. Wacht u voor den waan, dat er ooit een einde zou komen aan 't wetenschappelijk onderzoek, aan de opgraving der mijnen van het onuitputtelijk Evangelie en van Gods geheele openbaring in natuur en wereldgeschiedenis.

Vooral wacht u, om u naar ons of naar onze woonplaats te noemen, of ons voor uwe meesters te houden; wij zijn uwe oudere medeleerlingen van den eenigen Meester, en heb ik u zoo veel verhaald van ons werk, 't was, opdat gij niet bij ons zoudt blijven, maar door ons en vele andere getrouwe dienaren komen tot den éénen Heer.

Evenwel wil ik niet verzwijgen, gelijk ik dit ook in den aanvang mijner Toespraak te kennen gaf, dat ik niet volkomen gerust ben over den zin van al onze Leerlingen, om de onze niet te blijven, maar die des Heeren te worden. Ik ben niet gerust, als ik maar op de geschiedenis zie. Wat is met vele voorgangers gebeurd? Met de leerlingen der Hervormers, met de Jansenisten, de Piëtisten? Eene hernieuwing der Kerk, vol geest en

---

[1] *Waarheid in Liefde*, 1854, IV.

leven, heeft Luther gewild en aangevangen. Hij was een man Gods, hij, zoo iemand, een Profeet, gelijk Elia of Jezaja. Zóó stond hij te Worms voor Keizer en Rijk, zóó schreef hij uit zijnen Wartburg aan den Keurvorst van Saksen, zóó predikte hij te Wittenberg tegen Carlstadt en de dweepers. Maar zelf gaf hij in den Sacramentsstrijd eenige aanleiding tot het versteenen zijner denkbeelden. En hoe hebben zijne napraters en aanbidders in de Formula Concordiae, hoe in de Luthersche Dogmatiek twee eeuwen lang, hoe nu weder in hun tegenstand tegen de Unie der Hervormde en Luthersche Kerk, de enkele en kleine fout des grooten mans overdreven! O, kwame hij eens terug uit den hemel, gelijk in 1522 van den Wartburg: hoe zou zijn woord vol kracht, gloed, waarheid en leven die geesteloozen verpletteren, die zich *Lutheranen* noemen, maar met des grooten mans *letter* zijnen *geest* hebben verstikt!

Eenigzins, maar niet zeer veel, beter is het gegaan in de Hervormde Kerk; zij is in vele landen bij vele menschen eene Calvinistische geworden, waarin Calvijns leerstellingen, en meest zijne overdrevene leerstellingen, heerschten, zonder zijn geest en leven, een geraamte, zonder adem, beweging en kracht, zelfs zonder huid en vleesch, maar met scherpe beenderen.

Met de Jansenisten ging het nog erger, dan met de leerlingen der Hervormers. Welk een aanvang — die van Jansenius en Duvergier de Hauranne! Welk een geestvol leven — dat der familie d' Arnauld! Welk een wetenschap, letterkunde, vroomheid, ijver, liefde — dáár heerschend in en bij Port Royal, onder stille Nonnen en werkzame Geleerden! En wat is van dit alles overgebleven? Een Aartsbisdom Utrecht, Rome ook nu nog 't hoofd biedende, ook nu nog van wetenschap niet afkeerig; maar over 't geheel alleen als een afgeleefd grijsaard uit de zeventiende eeuw nog voortkwijnende.

De Piëtisten hernieuwden het leven der Luthersche Kerk van Duitschland. Welk een woord, van Spener! Welk eene daad, van Francke! God dank! Nog blijft Speners Geestelijk Priesterschap een levensbeginsel der Evangelische Kerk; nog staan Francke's gestichten als een zegen voor de Christenheid. Maar de eigenlijke Piëtisten der achttiende eeuw — welke ellendige vormdienaars en kwezelaars, ja voor een deel, welke verachtelijke huichelaars zijn ze geworden!

Ziet, Mijne Geliefden! zoo gaat het. Het woord van menig meester wordt in menig leerling versteend; hij volgt onverstandig na, dikwijls zeer onbeduidende leeringen, of bijzondere meeningen, of deze en die dogmen, somtijds zelfs bij voorkeur 't gebrekkige: van Aristoteles het lispelen, van Melanthon den hooger schouder, van Luther de hardheid tegen sommige anders denkenden. Hij volgt wel eens niet na 't geen alleen navolgenswaardig is: den ijver, om de waarheid te leeren kennen, de onbevangenheid, om haar uit te spreken, den moed, om voor haar te leven en voor haar te sterven.

Zóó ontstaat er eene school of eene partij, welke wel eens spoedig eene carricatuur of bespotting van hen schijnt, naar wie zij is genoemd.

Mijne Vrienden! Zullen de Groninger Godgeleerden ook dit lot ondergaan, en hunne aanhangers, gelijk men hen zal heeten, b. v. strijders worden voor de drie leerstellingen, die der waarde des Bijbels, der goddelijke natuur van Jezus Christus en der kracht zijns kruisdoods, welke Bilderdijks school ons als eene leuze wil opdringen, alsof wij *voor* haar in onzen zin, *tegen* haar in oud-kerkelijken zin kampten?

Schijnt dit u onmogelijk? Mij niet. Ik zie op de geschiedenis; ik zie op de neiging van enkelen, gelukkig zeer enkelen, onder hen, die onze leerlingen zijn of waren, om van de universiteits-studie, helaas, eene com-

pendia- en examina-studie te maken, of de vrije wetenschappelijke ontwikkeling, welke wij allen behooren na te jagen, in eene oefening te verbasteren, om door middel van het bestuderen onzer compendia de examens bij ons en bij de Provinciale Kerkbesturen te kunnen afleggen.

Wij zelve hebben daartoe eenige aanleiding gegeven door onze Handboeken over alle hoofdvakken der Godgeleerdheid in het licht te zenden. Daar wij evenwel die uitkomst vreesden, hebben wij ze zoo kort mogelijk gemaakt, vooral de meest stelselmatige, de Encyclopaedie en de Dogmatiek; want niet gaarne wilden wij medewerken, om onze *inquisitio* in eene *doctrina*, ons onderzoek *met* de Studenten in eene mededeeling *aan* hen te doen ontaarden. Het onmiskenbaar voordeel van gedrukte Handboeken voor Academisch onderwijs was echter te groot, dan dat wij hunne uitgave om dat bezwaar zouden nagelaten hebben; vooral daar wij, door opscherpend en uitlokkend spreken op de lessen en oordeelkundig vragen bij de examens, het nadeel grootendeels konden wegnemen.

Doch eenige verleiding tot dat misbruik gevoelen ook de meer tragen of min bevattelijken onder onze leerlingen, door het gemakkelijker te vinden, de denkbeelden van hunne meesters van buiten te leeren, dan zelve te onderzoeken en na te denken, of deze dingen alzoo zijn. Op hen pogen wij wel te werken door veel na te vragen; doch niet altijd met bevredigenden uitslag.

Groote schuld (ach, ik moet het zeggen!) rust in deze zaak ook op den publieken geest en de Regering. In één opzigt zijn namelijk de vijfentwintig jaren, aan wier einde ik nu sta, allertreurigst geweest. De Grondwet heeft het onderwijs als een voorwerp van aanhoudende zorg aan de Regering aanbevolen; doch in den tijd, dat ik het Hoogleeraarsambt bekleedde, heeft zij, door den tijdgeest, die op bezuiniging aandrong, verleid, dat on-

derwijs besnoeid en verlamd, vaak met een geweld, als of het aan hare zorg was opgedragen, het te verminken of wel te dooden. Ik zwijg hier van 't lager en middelbaar onderwijs: wat het hooger betreft: toen ik Hoogleeraar werd, hadden de Professoren vele geldelijke voordeelen, die hun later, ofschoon zij er op beroepen waren, zijn ontnomen; hadden arme Studenten beurzen te genieten, vlijtige Studenten prijsvragen te beantwoorden; wij allen Academische Jaarboeken. Die beurzen en prijsvragen en Jaarboeken zijn eerst op een derde of minder gebragt en kort daarna, *uit zuinigheid*, opgeheven. De lust, de opgewektheid van geest, zelfs de mogelijkheid van studie werd daardoor aan velen ontnomen. Ik heb gezien, Mijne Vrienden! hoe groot het onderscheid was tusschen de vrije, blijmoedige, veelzijdige studie gedurende mijn eigen Studententijd en in de eerste jaren van mijn Professoraat, vergeleken met de bekrompener, gedrukter, benaauwder studie van de laatste twaalf of achttien jaren.

In 1845 zou er hulp komen door het strenge Staats-examen, door ééne commissie, van allen, die Student wilden worden, af te nemen. En ja, dit heeft ook hulp aangebragt, werkelijke hulp, die ik hoogschat. Doch, is daardoor over 't geheel *meer* gestudeerd, zou dit *meer* ook over 't geheel *beter* zijn? *Meer*, vóór dat men aan de Academie kwam, om het gevreesde strenge examen af te leggen; en zóó bekwamen de Hoogleeraren inderdaad beter onderlegde, kundiger leerlingen. Maar was dit *meer* nu ook een *meer* op de Academieën? het *meer* studeren bij de meesten nu ook een *beter* studeren? Ach, de studie der toekomstige Academieburgers was niet eene vlijtige studie gebleven, waarvan de proeven bij elk onderzoek gedurig bleken; neen, zij was eene examen-studie geworden. Velen stelden, aan de Hoogeschool gekomen, zich nu door niets of weinig te doen, schadeloos voor de sterke

inspanning, vóór dien tijd hun afgedwongen; velen hadden zich eens aan examen-studie gewend en leerden de vrije wetenschap niet liefhebben, maar zich voor de volgende examens voorbereiden. Met de beoefening van vakken, buiten de voorgeschrevene, was het bij de meesten gedaan, en ook deze werden door velen doorgekropen, omdat de wet het eischte, volgens de gebruikelijke Handboeken, omdat zij de gebruikelijke waren. Zóó werd bevorderd compendia- en examina-studie in alle vakken.

Gelijk het Staats-examen eene vrucht des tijds was, zoo werkte de tijdgeest ook in andere opzigten mede, om zulk eene oefening in Handboeken voor de examens, als het ééne voldoende, te bevorderen. Die tijdgeest is materialistisch. Het heil des Staats wordt vooral gezocht in vestingen en legers. Zelfs in ons kleine land, 'twelk door *geest* eens magtig is geworden en nog weder door *geest* hoog kan worden opgeheven, wordt de kracht, die ons zal staande houden, thans minder gezocht in middelen, om wetenschap, kunst, deugd, godsvrucht en edelen volkszin te wekken, dan in bajonet en gracht. Voorts wordt al wat stoffelijk voordeel biedt en de zinnelijkheid kan streelen, bij voorkeur gezocht; geene wetenschappen staan hooger aangeschreven, dan die zich met de uiterlijke natuur bezig houden. Ja, wij hebben het in Nederland voor weinige jaren moeten beleven, dat het Koninklijk Nederlandsch Instituut van kunsten en wetenschappen werd vernietigd, en ééne klasse er van, die der Natuurkunde, onder den titel van *Academie van wetenschappen* hare plaats verving! Geschiedenis, wijsbegeerte, regtsgeleerdheid, staatkunde, zedekunde, godgeleerdheid zijn dus geene wetenschappen, of verdienen althans niet in een Koninklijk Instituut te worden aangekweekt!

Die materialistische geest dringt ook door in de wijsbegeerte. Hier gaat hij, onder den naam van *positieve* wijsbegeerte, geest en leven dooden, het onderzoek tot hand-

tastelijke onderwerpen beperken, en de uitkomsten er van in bepaalde vormen gieten. Die stoffelijke geest verkeert ook, onder den naam van *positief*-Christelijk, en Christendom en Kerk en Godgeleerdheid. De Antirevolutionairen noemen zich positieve Christenen, en maken onze levende godsdienst daarbij tot eene mummie. Zij spreken van positieve waarheid, en meenen daarmede de Dogmatiek der Dordsche Synode. Zij willen eene positieve Godgeleerdheid, en bedoelen deze en die lievelings-leerstukken. Zoo hebben zij uitgevonden, dat wij, Groninger Godgeleerden, de dierbaarste waarheden bestrijden en (met vele anderen) *negatieve* Protestanten zijn [1]), aangezien wij het goddelijk gezag des Bijbels, de Godheid van Jezus en de verzoening door het bloed des kruises zouden bestrijden. Nu verklaren wij wel, van *bestrijden* volstrekt niet ons werk te maken, ja wel, deze drie leerstukken, maar ook alle andere van hunne on-evangelische bestanddeelen te ontdoen, doch ten einde de Evangelische waarheid in het licht te stellen, en zeer positief te zijn in goeden zin, dat is zeer vast en onwrikbaar, aangezien wij bouwen op de rots Christus, ons eenig en onwankelbaar fundament: maar dat baat niet veel; zelfs de Predikanten-vereeniging eener geheele Provincie is dezer dagen bezig met te beproeven, om de drie (genoemde) dogmen, waarover tegen-

---

[1]) Van deze Antirevolutionairen zegt de beroemde Chemicus G. J. Mulder, die, even als Oerstedt en Alexander von Humboldt, oogen heeft voor de zedelijke wereld, zoowel als voor de zinnelijke (*Redevoeringen den* 27 *en* 28 *Maart* 1854 *te Utrecht uitgesproken*, bl. 41): „Het beste licht is, dat godsdienst en zedelijkheid overal verspreiden, waar zij bestaan.... Maar het is niet de zoogenaamde godsdienst,.... die ons elkander doet verketteren, omdat wij iets anders voor waar houden, dan een ander doet. Dat streven is aan godsdienst lijnregt tegenovergesteld. Wij weten het, het vertoont zich krachtig in ons Vaderland. Die niet mede scheldt en raast, heet bij de scheldenden en razenden *negatieve* godsdienst te hebben, — en hij negeert slechts het schelden en razen. Inderdaad: ons Vaderland verdient in dit opzigt ernstig beklag."

woordig in den boezem van het Protestantismus (zegt zij) vooral strijd gevoerd wordt, juist naar de zienswijze der verschillende partijen te formuleren!

Zóó wordt ons opgedrongen, dat wij eene *partij* zijn, over *dogmen* strijden, over *drie* bepaalde leerstukken het harnas aantrekken, en zóó maken, terwijl de tegenstanders ons voor *negatieve* Protestanten verklaren, de zich voor billijke beoordeelaars aanzienden ons *positief*, door ons geest en leven te ontnemen en in strijders over eenige leerstukken te veranderen!

Mijne Vrienden! Indien deze materialistische, positieve, versteenende geest ook u eigen wordt, dan is het gedaan met het leven, het wezen, de strekking en den geest onzer zienswijze en werkzaamheid. Dan ontstaat er eene Groninger *school* in de wetenschap, eene Groninger *partij* in de Kerk, welke, aan eenige leerstukken kenbaar, na gedurende weinige jaren eenen over 't geheel schadelijken invloed te hebben geoefend, weldra sporeloos verdwijnt en *moet* verdwijnen, zal zij niet een last en hinderpaal worden.

Mijne Vrienden! schrijft het diep in uw hart, wat onze, wat ulieder geest is! Deze: *te waken en te strijden* alleen voor de vrijheid der Evangelieprediking, dat is daarvoor, dat alle wetenschappelijk-bekwame en zedelijk-brave Godgeleerden in de Christelijke Kerk het Evangelie vrij mogen verkondigen; dewijl, wanneer het *Evangelie* maar vrij verkondigd mag worden door elk wetenschappelijk en zedelijk daartoe bevoegde naar zijne overtuiging, de meest ware, juiste en voor dien tijd geschiktste zienswijze de overhand zal behouden. Zoolang wij met duizende andere Godgeleerden en Leeken, die denzelfden strijd voeren, in dezen kamp de overwinning behouden, zal het der Nederlandsche Hervormde Kerk goed gaan. Zoodra een streven, als dat der Dordsche Synode, om deze vrijheid der Evangelieprediking te binden, weder de overhand verkrijgt, zal zij kwijnen, gelijk zij gekwijnd heeft van 1619 tot 1795.

Eenen anderen strijd dan dezen hebben wij niet. Maar van de vrijheid, welke wij ook voor onze tegenstanders verlangen, maken wij tevens voor ons zelve gebruik, om op *onze* wijze, na ernstig en veelzijdig onderzoek, de Evangelische waarheid overeenkomstig ons inzigt voor te stellen, altijd bereid, om te laten vallen, wat men ons als min juist of verkeerd aanwijst.

Blijft ook gij dezen strijd medekampen, zoolang gij leeft; want er zal op aarde door de zinnelijke menschen altijd tegen deze geestesvrijheid worden gevochten. Blijft in 't harnas, als dappere krijgsknechten, voor 't *Evangelie*, voor *geest* en *leven*, voor *vrijheid* en *liefde*, voor *Jezus Christus*, den Heer. Blijft er in tot uwen laatsten ademtogt. De Heer is het waardig, dat gij voor Hem leeft en strijdt en werkt, en sterft voor Hem!

Hem zij eere en lof, dat ook ik zijn prediker ben, dat Hij mij u tot leerlingen gaf, dat Hij ons zamen doet medewerken aan zijnen heiligen en goddelijken arbeid tot reiniging en volmaking der menschheid. In Hem zijn wij één, in Hem, onze hoop en onze liefde, die ons geve, dat wij in dien grooten dag niet beschaamd voor Hem staan, maar dan bij al 't gevoel onzer tekortkomingen hooren: Wel gij goede en getrouwe dienstknechten! Gij hebt den goeden strijd gestreden, mijn kruis gedragen, 't geloof behouden. Ontvangt de kroon, die voor u is weggelegd; gaat in in mijne vreugde!

Nu zij het onze smeeking: Vergeef ons, o Heer! alles wat ons schuldig hart bezwaart en uw heilig oog nog veel meer in ons moet mishagen, dan wij kunnen gevoelen. En vervul deze onze bede: Verwek na ons getrouwe leeraars op aarde, die U prediken en U alleen, en nog rijker oogst U en den Vader toebrengen, dan wij vermogten!